

4-9

F. Pigido

The Ukraine
under
Bolshevik
Occupation

Die Ukraine
unter
bolschewistischer
Besatzung

**Institute for the Study
of the USSR**

**Institut zur Erforschung
der UdSSR**

**Institut d'études
sur l'URSS**

Ф. Пігідо

**Україна
під
большевицькою
окупацією**

**МЮНХЕН
1956**

МІНІСТЕРСТВО ЗАХИСТУ НАРОДНОЇ ОБОРОНИ

Українська Народна Республіка

Міністерство закордонних справ

Ф. Пігідо

Міністерство внутрішніх справ

Міністерство юстиції

УКРАЇНА
ПІД БОЛЬШЕВИЦЬКОЮ
ОКУПАЦІЄЮ

№ 1234

Закон

Україна

ВОЛЗДАННЯ ОБОРОНИ

1918

ІНСТИТУТ ДЯЯ ВИВЧЕННЯ СССР

Institute for the Study of the USSR * Institut zur Erforschung der UdSSR

Institut d'études sur l'URSS

ADVACTION
RESEARCH MATERIAL
(Series 1, No. 34)

F. Pigido

THE UKRAINE
UNDER
BOLSCHEVIK OCCUPATION

M Ü N C H E N

---

1 9 5 6

9(св) 2 В4
ПЗД

ІНСТИТУТ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ССРСР

Institute for the Study of the USSR * Institut zur Erforschung der UdSSR

Institut d'études sur l'URSS

ДОСЛІДИ І МАТЕРІЯЛИ

(серія 1, ч. 34)

Федір Пігідо

УКРАЇНА ПІД БОЛЬШЕВИЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

(Матеріали до історії боротьби українського народу
в 1920–30 роках)

Кіровоградська обласна
бібліотека імені
Д. І. Чижевського 3
ДНБ № 4-9 г 0

МЮНХЕН

1956

Передрук дозволений за умовою подання джерела.

Редагує Видавнича Колегія Наукової Ради Інституту.

Відповідальний Редактор проф. П. Курінний

**Herausgeber und Verlag: Institut zur Erforschung der UdSSR, e. V.
München 37, Schliessfach 5, Telephon 58127.
Verantwortlicher Redakteur: Prof. P. Kurinnyj, München 2, Augustenstr.46.
Druck: „Logos“. München 8, Rosenheimer Straße 46 a.**

Printed in Germany.

Інститут для вивчення ССРСР був створений в Мюнхені 8. липня 1950 р. Інститут є вільною корпорацією вчених, що покинули Советський Союз і працюють, досліджуючи науково ССРСР. Результати цих дослідів мають за мету розвіяти незнання щодо ССРСР та подати демократичному світові правдиві дані про Советський Союз.

Кожний науковий працівник або дослідник може стати співробітником Інституту незалежно від своєї національності або політичних переконань, якщо він не є членом комуністичної партії або не співчуває їй. Тому всі емігранти з ССРСР, що мають наукові кваліфікації, мають право брати участь у працях Інституту незалежно від місця їхнього перебування.

Інститут, що тепер знаходиться в Мюнхені, є осередком контакту для науковців-емігрантів з ССРСР. Інститут видає наукові журнали, монографії, збірники статей, бюлетень, присвячені питанням суспільно-політичного життя в ССРСР і т. п. Інститут також організовує конференції вчених-дослідників ССРСР, та дає скромну матеріальну допомогу вченим-емігрантам в їх дослідній праці.

The Institute for the Study of the USSR, organized in Munich on July 8, 1950, represents a free corporation of scientists and men and women of letters who have left the Soviet Union and are now engaged in research on their homeland. The purpose of their work is to push back the frontiers of ignorance by presenting to the democratic world the truth about the Soviet Union.

Anyone engaged in scholarly investigation may take part in the activities of the Institute regardless of his national or political affiliations provided he is not a Communist Party member or sympathizer. All members of the Soviet emigration who have scholarly qualifications are, therefore, eligible to participate in the work of the Institute irrespective of their places of residence. The central office of the Institute, now located in Munich, is primarily a clearinghouse for the emigré scholarship of the USSR. In addition to publishing journals and papers, the Institute sponsors conferences on the USSR and gives modest grants-in-aid for research studies by emigré scholars.

Праці, що їх видає Інститут, є вільним висловом авторських поглядів і висновків, що не завжди тотожні з поглядами чи висновками Видавничої Колегії.

ВІД АВТОРА

27—28 лютого 1917 року (12—13 березня за новим стилем) Волинський, Ізмайлівський і Преображенський гвардійські полки, що склались переважно з українців, почали збройне повстання проти царського уряду. Продовольчі заколоти петроградського населення й наростаюче незадоволення існуючим режимом серед найширших кіл населення багатонаціональної російської імперії згадане повстання перетворило чи вірніше «оформило» в революцію і стало початком розвалу царської імперії.

Революційно-визвольні сили, що від нещасливого для України Полтавського бою (1709), придушені чужою збройною силою, жевріли в надрах українського народу, вибухли, зірвавши мури «тюрми народів».

Уже через п'ять днів від початку революції, 17 березня, у Києві утворилася Українська Центральна Рада, що в короткім часі стала революційним парламентом, де були заступлені всі національності, що проживали в Україні.

Поруч з загальнореволюційними гаслами Центральна Рада висунула і національні вимоги, в яких домогалась визнання автономії України й одночасно поставила цілком нову для російських політичних кіл вимогу, про перебудову колишньої Росії на засадах Федеративного Союзу. У травні 1917 року Центральна Рада вперше формулювала перед Петроградським Центральним Урядом свої досить помірковані вимоги: визнання її краєвою владою в 12-ти губерніях з українським населенням та запровадження широкої національно-культурної автономії. Питання про федеративну перебудову Росії у тих вимогах не ставлено. Але російська демократія була тоді не підготована навіть до таких ідей, вона ще продовжувала дивитись на Україну, як на звичайну частину Росії, і вимоги української делегації були відкинені.

Коли ці відомості одержано в Києві, Голова Центральної Ради проф. М. Грушевський, звертаючись до Всеукраїнського Селянського З'їзду, який саме тоді відбувся, сказав: «Свято революції скінчилося, — настав грізний час... Україна мусить організуватись!»

На протязі одинадцяти місяців від початку революції, або восьми місяців від часу відкинення згаданих вимог Української Центральної Ради,

в умовинах спротиву російського революційного уряду, а далі збройного натиску петроградського большевицького уряду, Українська Революція швидко пройшла довжелезний шлях ідейно-політичної перестанови від національно-культурної автономії до незалежної Української Народної Республіки, відбивши всі етапи того шляху в своїх чотирьох Універсалах.

У грудні 1917 року петроградський уряд Леніна-Троцького проголосив війну Українській Народній Республіці, бо в самому факті її існування, як демократичної народної республіки, він вбачав головне заперечення большевицького «жовтня»¹. Завданням того збройного нападу було встановити в Україні владу советів, а, властиво, підкорити Українську Республіку. Згодом проти Української Народної Республіки виступила, підтримувана Англією і США, Добровольча армія генерала Денікіна, що йшла, як виявилось згодом, під гаслом реставрації царської імперії.

Три роки тривала та нерівна боротьба. Під натиском багато раз численнішого російсько-большевицького війська, що вже було ліквідувало т. зв. «білу» армію, армія Української Народної Республіки 21 листопада 1920 року була відтиснена на державну територію Польщі. Від того часу Україна перебуває під большевицькою окупацією.

Українська Центральна Рада та її чотири Універсали, які оформили державний шлях Української Народної Республіки, є показником вільного волевиявлення українського народу.

Інтернування армії Української Народної Республіки боротьби не припинило. Український народ не вважав себе переможеним. Ще років п'ять тривав народньо-повстанчий рух. Боротьба точилась далі на різних відтинках громадсько-політичного життя, набувши лише інших — ніби «мирних» форм. Вона проявилась у масовому саботуванні заходів окупаційної влади, в різних диверсійних актах. Боротьба точилась у кабінетах науковців, в аудиторіях шкіл — від початкових до високих, — у пресі, літературі, мистецтві, використовуючи найменші можливості. Боротьба та провадилась і в урядових та партійних кабінетах українських комуністів, що їх Кремль називав «контрреволюціонерами з партійними квитками в кишені», і яких він згодом поголовно знищив.

Отже, українську визвольну боротьбу, боротьбу проти комуністичної навали й у роках Української Революції та Визвольної Війни (1917—20) і в наступних роках большевицької окупації України, боротьбу, що безупинно триває і досі, треба розглядати в одному національному комплексі, як неподільний процес, хоч боротьба та і не була координована з одного центру, хоч час, форми і методи тієї боротьби були різні.

В цій праці наголос робимо не на тому, як розпинали большевики Україну (про це багато вже написано), але на тому, за що її розпинали. Себто, намагатимемось висвітлити, що саме зроблено в Україні в роках больше-

---

¹ «Жовтень» вживаємо тут, як синонім т. зв. жовтневої «соціалістичної» революції в Петрограді — 25 жовтня (7 листопада) 1917 року.

вицького панування, як боровся український народ в умовах московсько-більшевицької окупації за своє національне буття.

Політику Кремлю в роках большевицької окупації України можна поділити на три цілком відмінні періоди, хоч всі періоди й просякнені єдиною спільною ідеєю: знищення української державности та української національної культури, знищення соціальних надбань, що їх здобув український нарід у революції.

Перший — це період воєнного комунізму. Період придушення з допомогою багнетів усього, що було українське; період кривавої боротьби з арміями Головного Отамана Симона Петлюри, повстанськими загонами; період «продразверсток», «продотрядов», коли за допомогою т. зв. «каральних загонів» большевики грабували і упокорювали українських селян, період нічим неприхованої русифікації, що її згодом було замінено так званою «толеранцією». Цей період тривав, з перервами в окремих областях України, від 1919 до 1922 року.

Другий — період тактичного відступу большевиків перед українською стихією (роки 1922—1929). Цей період був вимушеним перепочинком, викликаним у більшовиків свідомістю свого цілковитого безсилля; перепочинком, «кроком назад», щоб упоратись з нечуваною господарською руїною, до якої вони привели за роки воєнного комунізму на теренах колишньої Російської імперії, щоб побудувати адміністративний та військово-поліційний апарат, який був би в силі опанувати розбурхану стихію. Цим і нічим іншим, треба пояснити «лібералізм» Москви в питаннях економіки — неп та національної політики — лібералізації у «незалежних», а далі «союзних» національних республіках. Це період українізації, що був продовженням розквіту української науки, літератури, мистецтва, започаткованого в 1917—20 роках і дещо порушеного воєнним комунізмом; період, що вміщує в собі й «харківську добу» Українського Ренесансу.

Третій і останній — період червоної реакції (1928—29 роки). Це період застосування другої частини згаданої уже ленінської формули «два кроки вперед», що її здійснив Й. Сталін. У цьому періоді розгортається боротьба проти «дрібно-власницької стихії» — селянства. Це час розкуркулювання, час страшного 1933-го року, коли за плянами Кремлю знищено штучним голодом в Україні десь біля 8.000.000 людей, час «суцільної» колективізації, роки тотального нищення української культури та її творців, роки переродження революційної влади у червону бюрократичну тиранію — роки сталінізму. Безоглядність у переведенні всіх перерахованих злочинів треба пояснити тим, що від часу перемоги сталінської генеральної лінії запанував і сталінський погляд на питання революції. Сталін вже не вірить в маси. Сталін вірить тільки в силу поліційного апарату та війська.

Поданий тут поділ на окремі періоди щодо часу, є умовним. Окремі акції окупаційної влади інколи не можна точно розмежувати. Досить часто події загальнополітичного чи економічного тиску окупаційної влади не збі-

гаються у часі з наступом на національно-культурному фронті, хоч і творять собою одну цілість.

З великою приємністю автор висловлює свою щирю подяку панам: І. Багрянному, І. Бакало, М. Воскобійникові, А. Ромашкові, Митрофорному Протоєреєві о. Демидові Буркові та іншим, що своїми дружніми порадами допомогли авторові. Зокрема автор приносить свою сердечну подяку о. Юрієві Гудзієві, що своїм упорядкованим газетним та книжковим архівом набагато полегшив підшукування потрібних матеріалів.

Автор

ЧАСТИНА ПЕРША

ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ

Воєнний комунізм і господарська політика большевиків

З формального погляду правне становище України було, нібито, більш задовільне. 28 грудня 1920 року між Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР) та Російською Советською Федеративною Соціалістичною Республікою (РСФСР) укладено договір, який підписали з боку України — Х. Раковський, а від Росії В. Ленін. Визнаючи взаємно суверенність кожної з договірних сторін, як рівна з рівною, вони уклали «військовий і господарчий союз». За тим союзним договором за Україною залишилося право на своє окреме військо, а також право утримувати свої дипломатичні представництва в Польщі, Німеччині та Австрії. Але, йдучи на цей вимушений крок, Москва перебрала до своїх рук основні державні позиції: ряд важливих комісаріатів як військовий, морський, зовнішньої торгівлі та зовнішньої політики, шляхів, фінансів, праці, пошти та телеграфу, що були «в інтересах оборони» централізовані. Так само загальне керівництво господарством України, нібито «самостійної» національної республіки, було передано Московській Вищій Раді Народнього Господарства.

Згаданий вище договір, як і всі наступні були односторонніми документами, писаними чи диктованими Кремлем. Советська влада, як називають большевики свої урядові органи, була і є цілком підпорядкована партійному керівництву. Фактично це лише слухняний інструмент комуністичної партії. Одночасно партійні органи незалежних національних республік офіційно були підпорядковані Центральному Комітетові Російської Комуністичної Партії. Ще VIII-й з'їзд партії (22. 3. 1919), прийняв таку розповідь:

«У теперішній час Україна, Латвія, Литва й Білорусь існують як окремі советські республіки. Так вирішено в теперішню хвилину питання про форми державного існування.

Але це аж ніяк не означає, що РКП повинна з свого боку організуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій.

Восьмий з'їзд РКП ухвалює: потрібне існування єдиної централізованої комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією працею в усіх частинах РСФСР.

Усі рішення РКП і її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їхнього складу. Центральні Комітети українських, лотиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП.»²

У цій постанові VIII-го з'їзду партії лежить ключ до самостійності союзних (національних) республік та до фактичної влади союзних (національних) урядів. Властиво ця постанова розкриває усю суть цілковитого підпорядкування урядів союзних республік безпосередньо наказам з Москви.

Москва добре пам'ятала досвід недавнього минулого. Ще зовсім свіжі в пам'яті були події в день Шевченківських роковин 1914-го року;³ так само Москва пам'ятала досвід виборів до Всесоюзних Установчих Зборів, де Україна подала за большевиків лише 10% загальної кількості голосів.⁴ Нарешті вона добре відчула трирічну Українську Визвольну Війну (1917—20) та партизанський повстанський спротив українського народу, що тривав ще років п'ять після формального закінчення російсько-української війни.

Характеризуючи боротьбу за встановлення советської влади на теренах колишньої Росії, В. Ленін писав:

«... ми тільки за два роки завоювали остаточно співчуття і підтримку переважної кількості робітників і трудового селянства Великої Росії, але ми все ще не закінчили завоювання співчуття і підтримки більшості трудового селянства України...»⁵

Найціннішу відвертість виявив Й. Сталін й своєму визначенні історичного сенсу большевицької революції:

«Країна була на роздоріжжі. Або йти назад, до роздріблення, або рішуче зруйнувати старий порядок, вийти на широкий шлях історичного розвитку, об'єднавши на новій, соціалістичній основі народи Росії, створивши новий багатонаціональний державний утвір — советську державу, — так стояло тоді (1917) питання... Советська революція оголосила рішучу боротьбу буржуазному сепаратизмові і тим самим відкрила нову епоху в історії нашої батьківщини, епоху „собіранія“ советської Росії.»⁶

Отож, перед большевицькою окупаційною владою в Україні стояло два основні завдання: знищити український національно-визвольний рух, зломити спротив українського народу й українського села зокрема; та друге — добути матеріальні ресурси України, без чого неможливо було про-

² Е. Б. Генкина. Образование СССР, Москва, 1949, стор. 124.

³ Микола Ковальський. Шевченкові роковини в Києві 1914 р. «Українські Вісті», 1949 р. ч. 20/277.

⁴ В. Ленін. Сочинения, том. 24, Вид. ЦК ВКП(б), 1936, стор. 642, 843, 428.

⁵ Там же.

⁶ Е. Городецкий. Значение Октябрьской социалистической революции в исторических судьбах нашей родины, «Большевик» № 21, 1945 р., стор. 29—32.

довжувати боротьбу проти російської контрреволюції та особливо боротьбу проти визвольних змагань національних республік, у тім числі й України. Можливості одержати потрібні харчові ресурси на засадах договору Москва відкидала.⁷

Для здійснення цих завдань запроваджено систему політичного й економічного терору, що увійшла в історію під назвою «воєнного комунізму» (роки 1917—22). Надхненником і творцем цієї системи був Лев Троцький. Здійснення проголошеного червоного терору покладено на «Че-ка» — «Чрезвычайку»⁸, яка нищила представників всіх шарів населення, чим небудь невідповідних комуністичній партії.

В Україні, крім буржуазії, нищено українську інтелігенцію й представників національного руху — т. зв. «Петлюрівщину»: себто національно-свідомі елементи серед робітників та особливо серед селян.

Советський режим установив легальну діяльність лише однієї комуністичної партії України, — насадженої окупаційною владою — КП(б)У. Через те деякі з українських політичних партій, щоб набути можливість провадити далі свою політичну діяльність та зберегти себе від фізичного знищення, приймали в тій чи іншій мірі комуністичне забарвлення (УКП, «Боротьбісти», КПЗУ — Комуністична Партія Західної України). У складі цих партій був певний прошарок ідейних комуністів.

Господарча політика воєнного комунізму, себто комуністичної партії, на селі полягала в запровадженні системи «продразверстки». Селянинові залишали для прохарчування родини певну подушну норму сільськогосподарських продуктів, а всю решту забирала держава. У своїй політиці на селі більшовики намагались спертись на «комнезами» (комітети незаможних селян), протиставляючи їх заможньому та середньо-заможньому селянству. І хоч таких «комнезамів» в Українській ССР було утворено десь біля 15.000, сподіваного ефекту вони не дали: розколоти селянство, за невеликими виключеннями, окупантові не вдалося.

Уся промисловість і торгівля були націоналізовані. Споживчу кооперацію перетворено на розподільники. Всяку приватну торгівлю розглядали як спекуляцію і переслідували через органи Че-Ка.

Громадянська війна, започаткована комуністично-більшевицькою владою у жовтні 1917 року, точилась переважно на землях РСФСР. Те, що більшовики називають «громадянською війною» в Україні, носило зовсім відмінний характер. В Україні та боротьба цілком виразно мала характер визвольної війни проти комуністично-окупаційної влади. Такий же характер носила та громадянська війна і на землях інших національних республік.

Робітники Петрограду, Москви, Уралу та інших індустріальних районів, так само численні валки зголоднілого російського селянства воювали на всіх окраїнах РСФСР проти Денікіна, Колчака, Врангеля та на теренах

⁷ «Червоний Прапор», 28 лютого 1919 р.

⁸ «Че-Ка» — Чрезвычайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией.

національних республік, упокорюючи «сепаратистів». Усі ці загони грабували хліб, м'ясо, цукор тощо. Як відомо, центральні області Росії завжди жили в значній мірі довозом хліба з України, Кубані, та Сибіру. Шляхи до сибірського хліба були закриті війсьними фронтами. Від того хліба «революційну» Москву відділяли тисячі кілометрів. Легше можна було дістати хліб в Україні. Отож від років 1918—19 українські терени витолочували зголоднілі большевицькі ватаги «каральних загонів» та «продотрядов».

Робилось це часто в такий спосіб: на село налітав каральний загін і починав «викачку» хліба, худоби та іншого; або, нав'язуючи до чергового убивства якогось комуніста чи «продуповноваженого», — а такі убивства були звичайним явищем, — на село накладали «контрибуцію». Горіли хати, лилась кров, розстрілювали «контрреволюціонерів» та «саботажників» й... приборкане село, під ескортом величезного охоронного загону, везло ніби «лишне» на допомогу «революційному» місту.

Виснаження селянських господарств грабунками, обмеження селянами посіву лише для себе та недорід (посуха) принесли голод вже 1921—22 рр., що охопив терени України, особливо її південні частини та частково Поволжя. Десь понад два мільйони населення загинуло від того голоду, з яких принаймні половина припадає на долю населення України.⁹

Уже восени 1921 р. в південно-степових районах України почався голод. Про це знали й місцеві, й центральні органи влади, але окупаційні органи на місцях з особливою наполегливістю вивозили з голодних районів реквізоване в населення збіжжя. Більше того: коли Американська Допомогова Організація — АРА — організувала харчову допомогу голодним, окупаційна влада всілякими засобами перешкоджала тій акції, і, заперечуючи наявність голоду в Україні, спрямовувала харчові транспорти з Києва на Поволжя, хоч тоді уже число голодуючого населення України досягало 10 мільйонів. Про це докладно розповідає проф. Г. Фішер, що побував тоді в Україні.¹⁰

Властиво, самого факту голоду 1922 р., ніхто не заперечує, навіть сама советська влада його визнає, лише намагається применшити його розміри та приховати свою ролу в зумисному посиленні того стихійного лиха.

Так московська окупаційна влада використала це стихійне лихо і штучними заходами посилювала його в своїх політичних цілях, щоби зломити спротив населення та придушити народньо-повстанський рух, що охоплював тоді терени України.

Одночасно Кремль використав цей голод у всесоюзному масштабі, для «вилучення церковних цінностей» нібито для допомоги голодуючим. Насправді ж — усі ті цінності, історично-культурна вартість яких не може бути визначена жадними сумами, а матеріальна — дорівнювала мільярдам золотих карбованців, на допомогу голодуючим не було витрачено.

Масове недоїдання і голод, особливо в містах, цілковита відсутність найелементарніших санітарно-гігієнічних засобів (мила, дезинфекційних

⁹ П. Феденко. Український громадський рух в ХХ столітті.

¹⁰ Н. Н. Fisher. The Famine in Soviet Russia, New York, 1927.

матеріалів, медикаментів) за умов багаторічної повстанської боротьби. — спричинили величезне розповсюдження плямистого та черевного тифів, дизентерії та інших епідемічних хвороб. Смертельність від епідемічних захворювань досягла величезних розмірів, забираючи сотні тисяч жертв (1919—1921 рр.).

Господарство країни занепадало. Транспорт залізничний, річковий та морський, стояв паралізований. Палива не було. Світла не було. Електростанції стояли напівзруйновані. Промисловість також була спаралізованою. Досить нагадати, що з 18-ти доменних печей української металургії діяла одна-єдина в Донбасі (Єнакієво).

Загальна характеристика дійових національних сил

Під кінець листопада 1920 р. основна частина армії УНР змушена була перейти через Збруч на територію Польщі, де була інтернована. Проте боротьба проти большевиків не припинилася. Її продовжували окремі повстанські загони, керовані Повстанським Штабом ген. Ю. Тютюнника, уповноваженого від генерального штабу УНР. Кількість таких організованих повстанців наприкінці 1920 року становила близько 40 000 бійців. Діяли ці загони переважно на Поділлі, Київщині, Катеринославщині та Полтавщині.

Історичними віхами цього періоду треба вважати бій під Крутами (29. 1. 1918), та бій під Базаром (21—22. 11. 1921). Під містечком Базаром учасники другого Зимового (льодового) походу, тоді уже іррегулярних частин армії УНР, потрапивши під Новим Базаром до большевицького полону, відкинули пропозицію ворога «покаяться» і стати в ряди Червоної Армії, й були розстріляні.

Ще багато років народні повстанці продовжували партизанську збройну боротьбу проти большевицької окупації.

Час минав. Змінювались обставини, а з ними засоби й методи боротьби — від відкритого збройного спротиву до окремих терористичних актів, до всіляких диверсій та прихованого саботажу. По закінченні Визвольної Війни, економічна боротьба, зокрема й особливо на селі, стала основною формою революційного процесу. На місці знищених партизанських загонів виростали нові. Місце «зліквідованих» диверсійних груп заступали інші. На місце розстріляних — ставали нові борці, мільйони звичайних собі громадян Української ССР — український нарід боронив свою людську гідність, свої соціальні та національні права.

Та проте — відсутність зброї та особливо бойового спорядження, медикаментів, епідемії всіляких тифів тощо, як рівнож запроваджена владою система підкупів, провокації, неймовірно жорстокі розправи над цілими селами та особливо запроваджений окупаційною владою інститут так званих «ответчиков» (так звалась визначена владою група 50—100 селян, що мала відповідати життям за все, що станеться в селі чи в районі села),

при величезнім посиленні окупаційних залог — все це допомогло зломати спротив, та здушити той стихійний повстанський рух.

Звичайно, що у припиненні спротиву неабияку роль відіграла й біологічна втома цілої нації. Так само немалою роллю відіграли й поступки, що їх мусіла зробити окупаційна влада в галузі економіки і в національній політиці.

Після Визвольної Війни, щораз більше в Україні скупчувано окупаційні каральні загони з щораз гущішою мережею спеціальних військ ГПУ¹¹, ком'ячейок¹², імпортованих з «революційного» Ленінграду та Москви «предревкомів»¹³ тощо. Відкрита збройна боротьба стала щораз важчою. Українське селянство поволі почало відходити від збройної боротьби й переходити до індивідуального спротиву.

Влітку 1919 року, під час Денікінської окупації України, генерал Май-Маєвський видав наказ, за яким усі українські школи з викладовою українською мовою були позбавлені державного утримання. Справу утримання українських шкіл тоді перебрала на себе українська кооперація. Організований на кошти Спілки Споживчих Товариств «Союз Української Культури» з своїм завданням блискучо упорався: українські школи краще утримувалися, ніж школи з російською викладовою мовою, що ними опікувалася денікінська влада.

Большевики ж більш далекоглядні і розуміли, що повернення до старих форм колоніальної політики уже неможливе, що силою їм не розбити національно-визвольних рухів поневолених народів і тому вони робили вигляд, що визнають права тих народів на самостійний культурний розвиток.

Коли повстансько-партизанський рух став затихати, основні українські сили все ще діяли в ділянках кооперації, культурно-освітній, а також біля Української Автокефальної Православної Церкви, що її очолював Митрополит України Василь Липківський.

Ця мирна боротьба провадилась двома, відмінними один від одного, шляхами, хоч вони вели, властиво, до тієї ж самої мети: поглиблення національної і соціальної революції, національного відродження, скріплення ідеї української державности та відвоювання від большевицьких окупантів, бодай, основних культурно-національних та соціальних позицій.

Першим шляхом пішла найсвідоміша частина українських патріотів, що складалася в основному з позапартійних людей та обчислювалась мільйонами, і другим — кількісно менша, активніша, українська молодь, — так партійна, як і частина позапартійної.

На позапартійному фронті провід вела в містах — середня генерація української інтелігенції; на селах — саме селянство, переважно середня генерація та молодь разом з своєю сільською інтелігенцією.

¹¹ ГПУ — Государственное Политическое Управление — наступник «Че-Ка». Згодом ГПУ переіменовано в НКВД (Народный Комиссариат Внутренних Дел), що став синонімом большевицької тиранії.

¹² Первісна клітина комуністичної партії.

¹³ Переважна більшість голів революційних комітетів, що здійснювали владу на місцях, складалась з «перевірених революціонерів», себто з росіян-комуністів, що їх вряджала Москва для «работы» в Україні.

Партійний фронт вела українська молодь — «боротьбісти» (партія українських соціал-революціонерів — боротьбістів) та «укапісти» (УКП — Українська Комуністична Партія). Власне партійну політику, а отже й державну, творила й диктувала через КП(б)У (Комуністична Партія большевиків України) Україні Москва. Та політика була ворожа українському народові. Те, що робила певна частина «укапістів» та «боротьбістів», а також окремі з-поміж членів КП(б)У, було антипартійною політикою, було «ухилом» від настанов Російської Комуністичної Партії. Компартія періодично викривала ті ухили, «знешкоджувала» ухильників, на їх місце ставила інших . . ., які часто робили те саме, що їх попередники.

«Боротьбісти» мали досить послідовну комуністичну програму, але з цілком виразним самостійницьким наставленням. Боротьбісти (за назвою їх центрального органу — «Боротьба») — ліве крило партії українських соціал-революціонерів увесь час перебували під впливом російських есерів з їх народництвом.

Сила УПСР (Української партії соціалістів-революціонерів), — пише П. Христюк,¹⁴ — полягала «в її молодості, відсутності доктринерства, в революційній інтуїції . . .» але партії бракувало випробуваних в політичній боротьбі інтелектуальних сил, хоч вона і мала в своєму складі таких визначних інтелектуалів як Андрій Заливчий, Гнат Михайличенко, Василь Блакитний (Еланський), Михайло Полоз, Григорій Гринько, Панас Любченко, Михайло Яловий, Левко Ковалів, М. Шаповал та інші. Так само характеризує УПСР і один з її провідників М. Шаповал¹⁵.

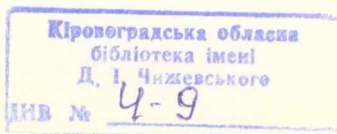
У серпні 1919 року УПСР (боротьбісти) злилася з групою українських незалежних соціал-демократів (лівих) й назвала себе Українською Комуністичною Партією (боротьбістів). Навесні 1920 року УКП (боротьбістів) змушено було самоліквідуватись і злитись з КП(б)У.

«Укапісти» — Українська Комуністична Партія була партією марксистською (походила з УСДРП). У кінці березня 1919 року УСДРП (незалежних) збройно боролась проти московсько-большевицьких окупаційних військ. Коли ж Україну окупувала армія Денікіна, УСДРП (незалежних) ухвалила (18-19 липня 1919 р.) «вийти з повстання та включитись до боротьби проти великоросійської контрреволюції». У січні 1920 року УСДРП (незалежних) перетворилась в УКП, яка, визнаючи радянські позиції, стояла на засадах цілковитої самостійности Української РСР. УКП видавала свій друкований орган «Червоний Прапор». У грудні 1924 року під тиском репресій УКП скорилась постанові Комінтерну про ліквідацію її й значна частина її членів вступила до КП(б)У.

Політичне наставлення українських комуністів характеризує бодай такий цікавий деталь, як скарга УКП до Комінтерну, у якій обвинувачувано Російську Комуністичну Партію за її великодержавницьку щодо України політику.

¹⁴ П. Христюк. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—20 рр. Відень, 1921 р., т. II, стор. 118—119.

¹⁵ «Вільна Спілка», Збірник 3, стор. 112—114.

Не менш характерним для зрозуміння національних позицій УКПістів є стаття, що їй було вміщено в їх партійному органі «Червоний Прапор» число 28, від 9 березня 1919 року).

«Ці „братські відносини” занадто безцеремонні, і посягають вони не лише на хліб і цукор, але й на душу народу. Такої шаленої й ганебної русифікації, яка йде тепер (в 1919 р. — Ред.) хвилею по всій Україні, ми не знали. Ні одної листівки на українській мові для українського селянина, ні одної брошури, ні одної газети радянської влади на українській мові. Українська мова виганяється звідусюди, де б вона тільки не була. Ціла низка наказів про вживання «общепонятного» — це ознака часу. І на скромні вимоги українського громадянина забезпечити і йому також приналежні національні і культурні права, які мають представники «братнього» народу на Україні, є лише одна відповідь: «шовінізм, буржуазність, контрреволюція».

Не слід змішувати боротьбістів чи «укапістів» з КП(б)У — Комуністичною Партією (большевиків) України. Ця остання фактично була й тепер продовжує бути московською шовіністичною експозитурою в Україні. М. Равич-Черкаський в своїй «Истории КП(б)У» називає її делікатно — «партією російської стихії»¹⁶.

Що то за «стихія», можна скласти собі уяву бодай з того, що утворено її штучно в Москві влітку 1918 року під час гетьманщини та що жадного під собою українського ґрунту вона не мала. Керувалась вона і сьогодні керується з Москви. Секретарів ЦК КП(б)У (фактичних керівників і партії, і уряду) «вибирало» московське Політбюро. При чому на протязі 35-ти років на секретарів призначували таких «українців», як загальновідомий В. Молотов (Скрябін), Л. М. Каганович, С. В. Косіор, Н. С. Хрущов, як відомий русифікатор Л. Г. Мельніков. Тільки 1953 року, на цей раз під впливом натиском таки справді стихії української, замість щойно згаданого Мельнікова наставлено вперше за існування КП(б)У українця Кириченка.

Що то за українська партія — свідчить хоч би те, що навіть в 1927 році, після того, як до КП(б)У влилися боротьбісти після того, як зліквідовано УКП і її членів також влило до КП(б)У, та після кількох масових наборів до компартії з рядів місцевого робітництва та селянства, — українці (за формальною ознакою) складали лише 57% із загального числа членів КП(б)У — це включаючи й таких українців, як Постишев, Лазар Каганович та всіляких імпортованих «предісполкомів» й інших московсько-більшевицьких доглядачів.

Питання національного складу членів комуністичної партії в цілому по Союзу ССР досить цікаве. Тому наведемо побіжно декілька показників з довідника «Партія в цифровом отношении», що його було видано в Москві 1925 року (такі довідники видавали до 1928 р.). З нього видно, що з загального числа членів комуністичної партії було: росіян — 72,2% і укра-

---

¹⁶ М. Равич-Черкаський. История КП(б)У, стор. 146—148.

інців — 7%, при питомій вазі щодо загальної кількості населення СРСР — росіян 52%, українців — 20,5%

Звичайно, і група позапартійних, і група партійних діячів не являли собою чогось монолітного щодо своїх ідеалів. Старша генерація української інтелігенції, за незначними винятками, жила минулим — це представники різних напрямків українського народництва — учителі, професори, лікарі. Більш революційною була середня генерація української інтелігенції, представники дореволюційної інтелігенції різних громадсько-політичних напрямків.

Селянські громадсько-політичні діячі — ця найбільш свідомо частина українського селянства та представники переважно сільської, за місцем своєї праці, й селянської, за своїм походженням, інтелігенції.

Основою їхньої діяльності в той час була практична робота: це перебудова сільського господарства, сільської економіки, це насамперед споживча, сільськогосподарська та кредитова кооперація. Одночасно ця найчисленніша група діячів будує нові школи, лікарні, будинки просвіт, організує на містах українські школи, веде справу українізації церкви шляхом творення Української Автокефальної Православної Церкви, допомагає в організації роботи «Просвіт».

Так само щодо української молоді: вона також не являла собою ідеологічно суцільної маси. Складалася ця група в основному з революційної, безперечно патріотичної молоді, якій революція відчинила двері в життя. Революційна молодь — сучасники й діти революції, партійні й позапартійні, — плекала ідеал майбутньої України: модерної, побудованої на засадах народоправства, справді демократичної держави, з відповідним соціальним законодавством; України: Дніпробуду, Електрополісу (Шумського), Донбасу, індустріялізації, машинізації сільського господарства, євразійського ренесансу... Ліве крило партійної молоді мислило переважно більшевизькими гаслами, але жити й творити хотіло окремо, незалежно від Москви.

Революційна молодь скупчувалась навкруги боротьбістів та укапістів, а також біля позапартійних кооперативних, письменницьких та інших українських організацій, — це переважно селянська молодь, що в 20-их роках лавами посунула до Києва, Харкова та інших міст учитись. У складі боротьбістів та укапістів було немало старшин та козаків колишньої галицької української армії, хоч існувала і окрема КПЗУ (Комуністична Партія Західної України). Серед тієї партійної молоді був також незначний прошарок ідейних українських комуністів, що хотіли бачити вільну, від Москви незалежну, але... комуністичну Україну.

Саме ця революційна молодь (партійна й позапартійна) найбільше спричинилась до того, що в 20-их роках отой до краю зрусифікований Харків заговорив українською мовою і став, нарешті, українським містом.

Нарешті треба відмітити досить численну групу письменників, поетів, публіцистів, мистців, що складалася так з позапартійних, як із партійних. До складу цієї групи діячів входили письменники та мистці від крайніх правих до революційних «попутників» Ваплітянців і цілком комуністичних

письменників («Молодняк»). То в звичайних літературно-публіцистичних формах, то частіше, вживаючи всіляких езопівських форм, вони намагалися викривати насильницьку природу большевицької політики в Україні. Вони брали участь в творенні української національної культури, ставили цілі, відшукували шляхи, що ними має прямувати Україна до свого національного, соціального й політичного визволення.

І партійних, і позапартійних українських діячів червоні окупанти мали за «Петлюрівців», яких Москва нищила фізично, або засилала в заповільні табори.

Поруч із згаданими громадсько-політичними угрупованнями, як один із потужних чинників комплексу національних рущійних сил того часу, що діяли в одному національному пляні, мусимо згадати й Українську Автокефальну Православну Церкву. Маючи потужну, широко розгалужену мережу українських парафій (біля 3.000), маючи висококультурних священослужителів, часто блискучих проповідників, котрі, навчаючи Слова Божого і християнської моралі, яскраво наголошували національні постуляти та викривали антинародні, аморальні методи діяння окупаційної большевицької влади.

Наявні матеріяли й свідчення сучасників стверджують, що зусилля усіх поколінь української інтелігенції — молодих, і старших, позапартійних й багатьох партійних, — були спрямовані до однієї мети. І перші, і другі ставили перед собою ту ж саму ціль: розбудову української національної культури, реалізацію ідеї української державности, соціяльне визволення свого народу... хоч до тієї мети і йшли кожний своїм шляхом.

Проте обрахунок сил, що діяли на теренах Української ССР в двадцятих-тридцятих роках, був би неповний, якби не згадати ще певних прошарків населення, що відігравали не абияку ролю у житті нашого народу. Ці прошарки, досить строкаті щодо своїх ідеалів, творили відносно численну й впливову силу, яка весь час гальмувала боротьбу українського народу проти большевицької окупації. Це — консервативні (певна частина) та реакційні елементи, денационалізоване міщанство. Ідеологами цієї групи були в різні часи імпортовані в Україну російські урядовці та кваліфіковані робітники здебільшого крайне вороже наставлені до української визвольної ідеї.

Від русифікації багнетом до «толеранції»

Боротьба «революційного» Петрограду, а далі комуністичної Москви проти Української Держави, проти української культури набрала цілком виразних форм уже від самого початку революції.

Большевики підкреслено жонглювали гаслом: «Самовизначення народів аж до відокремлення», але те гасло, як скоро виявилось, відносилось до всіх народів... крім тих, що входили до складу колишньої Росії.

Відома «Деклярація прав народів Росії», що її опублікували більшовики за кілька днів після завоювання влади (3—16 листопада 1917 року) проголосила:

- 1) рівність і суверенність усіх народів Росії,
- 2) право народів Росії на самовизначення аж до відокремлення і створення самостійних держав включно,
- 3) знищення всіляких національних і національно-релігійних привілеїв,
- 4) вільний розвиток національних меншин і етнографічних груп, що заселюють державну територію Росії...»¹⁷.

Ця, ніби справді демократична, декларація впроваджувалась під гаслом «спочатку советизація, а згодом рішення про відокремлення» й тому не дивно, що зараз же після проголошення цієї декларації більшовики виповіли (в грудні 1917) війну Українській Народній Республіці, з метою її підкорення.

Скликаний у грудні 1917 року в Києві Перший Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських та солдатських депутатів, що на нього Петроградський більшовицький уряд покладав багато надій, зайняв рішучу анти-більшовицьку позицію. Зваживши безвиглядність свого становища, більшовицька меншість (60 більшовиків на 2 500 делегатів) покинула цей з'їзд, переїхала до Харкова і там, разом із з'їздом советів Донецького і Криворізького районів, проголосила себе Першим Всеукраїнським З'їздом Советів. Цей самозванчий з'їзд обрав «Центральний Виконавчий Комітет України», що в свою чергу утворив (11 грудня 1917) перший советський уряд України — «Народній Секретаріат». Весь цей уряд, за виключенням кількох, складався з росіян-більшовиків та комуністів різних національностей.

Коли підготовлюване більшовиками на 12 грудня 1917 р. захоплення влади в Києві шляхом збройного повстання не удалося, а роззброєні більшовицькі частини вислано залізничними ешелюнами за межі України; коли частини 2-го гвардійського корпусу під командою більшовицької діячки Євгенії Бош, що мали метою підтримати повстанців у Києві, також оточив біля Жмеринки І-ий Український корпус генерала П. Скоропадського, роззброїв і так само вирядив через Білорусію на московську територію, більшовицький уряд, що плянував збройне захоплення України, пред'явив українському урядові ультиматум (16 грудня 1917 р.), що починався з визнання прав України на незалежність. Цей ультиматум ставив перед Україною вимоги, прийняття яких було різнозначним добровільній згоді на більшовицьку окупацію України. Основні з тих вимог:¹⁸ 1) припинити творення Української Армії та відмовитись від стягнення українців-воjakів з російських військових частин; 2) не пропускати через територію України донських козаків, що верталися з фронту додому; 3) подавати військову допомогу Советській Росії в її боротьбі проти Дону; і 4) не роззбро-

¹⁷ Д-р Райгардт Маврах (професор Мюнхенського університету). Про правний характер Східного бльоку, «Тюркей» за 1953 р.

¹⁸ Подасмо за В. Винниченком. Відродження нації, Історія української революції, част. II, стор. 143—145.

ювати російських військових відділів, що знаходились на теренах України. Закінчувався цей ультиматум так:

«Вразі, коли протягом 48 годин не буде одержано на ці запитання задовільної відповіді, то Совет Народніх Комісарів вважає Українську Центральну Раду в стані отвертої війни проти советської влади в Росії і на Україні.

Голова Совета Народніх Комісарів В. Ульянов (Ленін).
Народній Комісар Закордонних Справ Л. Троцький.»

Цей ультиматум явно був скерований на зав'язання війни і основним завданням мав, так би мовити, оформити стан війни з Україною.

Командування збройними операціями проти України Ленін доручив своєму спеціальному уповноваженому — Антонову-Овсенкові, що саме повертався після боротьби з повстанням Каледіна на Дону.

25 грудня 1917 року тридцятитисячна російська большевицька армія під командуванням В. Антонова-Овсенка, що складалася з гвардійських, матроських та московських робітничих відділів, чотирма групами вступила в Україну. Група, що нею командував недавній царський жандармський офіцер М. Муравйов, посунула на Київ.

Переступивши під Крутами через трупи української академічної молоді, що вийшла боронити столицю України, Муравйовські ватаги 9 лютого 1918 року, після жорстокого бомбардування, взяли Київ і кілька тижнів заливали кров'ю вулиці, розстрілюючи чоловіків, жінок, навіть дітей — тільки за те, що вони розмовляли українською мовою, чи мали при собі українську посвідку.

Завойовницький характер цієї війни досить виразно проглядає з заяви командувача Київської групи московсько-большевицької армії згаданого вже Муравйова. В наказі № 14 про встановлення советської влади в Україні він писав:

«Мы несем советскую власть с далекого Севера на остриях своих штыков и где ее устанавливаем, поддерживаем силой штыков...»

Не менш яскравим свідченням про походження советської влади в Україні, про те, що владу ту принесено з «далекого Севера на остриях штыков» беззаперечно доводять подані нижче документи.

Перший з них, це твердження відомого катеринославського большевика Яковліва (Эпштейна), який в роках колективізації села був комісаром земельних справ. В ч. 4 «Комуніста» за 1920 рік він писав:¹⁹

«В час жовтневої революції у нас не було більшості в катеринославському советі (більшість меншовиків), в харківському советі (більшість лівих есерів), в обласному Комітеті Донецького Басейну (більшість меншовиків)...»

Ще з більшою одвертістю пише командувач московсько-большевицькими арміями «Курекского направления» — Антонов-Овсенко²⁰:

¹⁹ І. Мазепа. Україна в огні і бурі революції 1917—21 рр. Видавн. «Прометей», 1950 р., част. I, стор. 10.

²⁰ Антонов-Овсенко. Записки о гражданской войне, Москва, Том III, стор. 12.

«... Катеринославський большевик Эпштейн говорив 11 листопада 1918 року, що «хоч робітники й багато селян, особливо на Чернігівщині, є на нашому боці, проте, нема чого й думати, без пересування значних сил червоної армії, не тільки на успіх революційного руху в Україні, але й саме його виникнення...»

Нарешті ще дві телеграми того ж підполковника Муравйова:

Після відомого бою під Крутами (29. I. 1918) він телеграфував до Москви (зберігаємо мову оригіналу):²¹

«После двухдневного сражения армия Егорова, поддержанная второй армией Берзина, разгромила около станции Крут контрреволюционную армию Рады».

А 9-го лютого 1918 року, після вступу большевицького війська до Києва, в телеграмі на ім'я В. Леніна Муравйов писав:

«Власть в Киеве установлена с помощью штыков и передана советам Украины».

А ось ще коротеньке свідчення російського патріота А. М. Могилянского, який в своїх досить цікавих спогадах, описуючи муравйовські дні у Києві, писав:

«Среди комиссаров и других агентов большевистской 'власти' доминирующая роль принадлежит Великороссам...»²²

На кривавому тлі завоювання Української Народної Республіки збройною силою тоді лєнінградського большевицького уряду нечуваним цинізмом віє від листа В. Леніна, з яким він звернувся саме в ці дні до робітників і селян України:

«Незалежність України — писав В. Ленін — визнана і Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом і Російською Комуністичною Партією. Тому цілком очевидно і загально визнано, що лише самі українські робітники й селяни на своєму Всеукраїнському З'їзді Рад можуть вирішити й вирішати питання про те, зливати чи ні Україну з Росією, чи залишити Україну самостійною і незалежною республікою і в такому разі яку саме федеративну форму запровадити між республікою і Росією.»²³

Про справжнє ставлення большевицького уряду до України можна скласти уяву з практичних поступовань командувача російським військом Антонова-Овсенка, який, прибувши до Харкова, і чути не хотів про якихось там українців-сепаратистів та український (бодай і советський) уряд. Він цілком ігнорував створений большевицькою агентурою український уряд, видавав розпорядження, що в основі заперечували декрети й ухвали уряду, ігнорував урядові заходи, навіть намагався арештувати членів комуністичного уряду. На подання посла українського советського уряду В. Затонського, В. Ленін примушений був вислати аж дві телеграми, де він просив Антонова-Овсенка обережно поводитись з українським советським

²¹ Ю. Дзюбенкова. 29. I. 1918, «Українське Слово» за 1952 р. ч. 535.

²² Н. М. Могилянский. Трагедия Украины, «Архив Русской Революции», вид І. В. Гессена, Берлін, 1923. стор. 78.

²³ В. Ленін. Твори, том XVI, 1925 р. стор. 410.

урядом запевняючи, що у відносинах з тим урядом «є потрібний архитакт національний».

Як тільки харківський уряд виїхав до занятого військами Муравйова Києва, Антонов-Овсенко перебрав всю владу до своїх рук і буквально за кілька днів, на початку лютого, проголосив у Харкові «незалежну Донецько-Криворізьку советську республіку», на чолі уряду якої поставив російського большевика Артёма (Сергеева). Нетерплячі червоні великодержавники на всякий випадок поспішили відірвати від України, бодай і советської, цей величезної ваги промисловий район. За короткий час у південно-східньому куті України було створено з тією ж метою ще три — «незалежних» советські республіки — Одеська, Кримська та Донецька.

До речі, як цікаву рису Миколи Скрипника, що очолював другий советський уряд України, відзначимо, що першим кроком його (М. Скрипника) урядування було проголошення «Деклярації Центрального Виконавчого Комітету Рад України» від 7 березня 1918 року про об'єднання названих чотирьох республік з Україною. Не менш цікаве, що таке об'єднання було проведене в місті тодішнього осідку українського большевицького уряду — Полтаві, не питаючись думки чи бажання тих «незалежних» маріонеткових урядів. У тій Деклярації, між іншим, говориться, що Українська Радянська Республіка має бути в кордонах III і IV Універсалів, себто включаючи й Донську, Донецько-Криворізьку, Кримську й Одеську радянські республіки.

Згадана Деклярація тим самим визнає III і IV Універсали Центральної Ради за юридично правні акти.

Большевики скоро зрозуміли, що самою грубою силою України не подолати, а тому вже в кінці 1919 року большевики примушені були змінити свою тактику. Центральний Комітет Російської Комуністичної Партії 2—6 грудня 1919 року виніс постанову «Про советську владу в Україні». У тій постанові, між іншим, говорилось:

«Неухильно провадячи принцип самовизначення націй, Центральний Комітет вважає необхідним ще раз підтвердити, що РКП стоїть на становищі признання самостійної УССР...

Оскільки на ґрунті многовікового пригноблення серед українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП обов'язані ставитися до них з надзвичайною терпеливістю і обережністю... Члени РКП на території України повинні... учитися порозуміватися у всіх радянських установах рідною мовою... перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас... Негаймо мають бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була потрібна кількість урядовців, які знають українську мову, і щоб надалі всі службовці вміли говорити по-українськи».

Після видання цієї ухвали РКП почався пом'якшений період русифікації, що визначався толеранцією. Ця «толеранція» значила, що можливо нікого вже й не розстріляють на вулиці, як то було раніш, за те, що, скажемо, хтось має з собою українську газету... і тільки! Поза тим, все українське

переслідувалось. Все державне й господарче життя було централізоване й перебувало в руках довірених московських большевицьких агентів.

Наслідки цієї «толеранції» красномовно характеризують також наведені нижче цифрові показники.

Якщо, скажемо, в 1918 році на теренах України було видано книжок українською мовою (окремих назв) — 1 085, то 1922 року їх видано тільки 186 назв, у той самий час російською мовою 491. Теж щодо газет: у 1918 р. виходило 239 газет українською мовою, а в 1922 — лише 53, у той же час російською мовою 186.

Але й така «толеранція» не задовольняла комуністичних русифікаторів. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь на партійній конференції у Києві висгупив з промовою, в якій, між іншим, сказав:

«Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур неминуча. На Україні через певні історичні обставини культура міста є російська, культура села — українська... Поставити собі завданням активно українізувати партію, себто і робітництво... це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста».²⁴

Устами Лебідя окупаційна влада проголосила принцип ніби вільної боротьби двох культур в Україні. Московські уповноважені вважали, що справа дерусифікації України не є справою української влади, що українська і російська культури мусять «... співпрацювати на основі вільної конкуренції». Ця теза була протиукраїнською, бо така політика фактично охороняла ті панівні позиції, що їх здобула Росія в Україні за роки майже 300-річної окупації України. Почалася так звана «лебедівщина». Нове гасло «вільна боротьба двох культур» фактично визначало: русифікуй всіма можливими засобами, сміливіше, не бійся — влада за тобою. Витворилось дуже тяжке становище — сили були явно неспівмірно «толеровані». До того ж в руках русифікаторів, у наслідок історичних обставин, було місто.

Якщо в ССРСР (без України) в сільському господарстві в 1926 році працювало 76% населення, то українців у межах Української ССР, в тому ж році працювало 90,7%.²⁵

Ще яскравішу картину матимемо, якщо порівняємо ці дані з відповідними показниками інших цивілізованих країн світу.

Ось ці цифри:

В Україні, українців зайнятих в сільському господарстві, було — 90,7%, в Союзі ССР (без України) — 76,0, у Польщі — 60,9, у Франції — 34,3, у Сполучених Штатах Америки — 22, 0, у Німеччині — 20,9 і в Англії — 5,2.

Як бачимо, відсоток українців, що працюють у сільському господарстві, вищий ніж деінде. І це в країні з невичерпаними енергетичними ресурсами та зокрема гідроресурсами, в країні з величезними покладами заліза, мангану, хемічної сировини, вогнетривалих глин, каолінів, мармуру тощо.

²⁴ «Комуніст», 23 березня 1923 р.

²⁵ Енциклопедія Українознавства, Мюнхен — Нью-Йорк, 1949 р., стор. 127.

У наслідок колоніального становища із 1 000 українців у ці роки жили в містах 98 решта — 902 жили в селах. Українське місто з погляду національного було для України чужим.

Національний склад населення більших міст в Україні був такий у відсотках; числа на 1926 рік)²⁶:

	Українців	Жидів	Росіян	Поляків	Інших
Київ	42,1	27,2	24,1	2,7	3,9
Харків	38,3	19,5	37,0	1,3	3,9
Одеса	17,4	36,5	38,7	0,3	7,1
Дніпропетровськ	35,9	26,7	31,5	1,8	4,1
Сталіно	26,1	10,7	56,2	1,3	5,7
Львів	16,2	31,9	—	50,8	1,1
Чернівці	17,8	33,5	—	17,3	31,4
В українських етнографічних землях	38,8	21,6	28,1	6,9	4,7

Отже, українське місто на центральних і східних українських землях, як видно з наведеної таблиці, перебувало в переважному посіданні національних меншин (росіяни, зрусифіковані жиди та інші), де панували урядовці, незчисленні «штатні» русифікатори, що ними царська влада спеціально обсаджувала завойовані країни. Це число збільшувалося ще завезеними з Московщини робітниками та фахівцями, помосковленим міщанством, а в пореволюційні часи — ще й спеціально дібраними комісарами з усіх ділянок життя.

Становище погіршувалося для українців ще й тим, що число української інтелігенції за роки Визвольної Війни досить помітно зменшилось: багато інтелігенції емігрувало разом з армією УНР, багато винищено під час большевицького терору, ще більше було в очах окупантів скомпромітовано участю в повстаннях; крім того, значна частина української інтелігенції принципово відмовлялась працювати у большевиків.

Те, на що соромливо натякав Д. Лебідь, щодо суті того «вільного» змагання двох культур, з неприхованим цинізмом висловив Г. Зінов'єв (цей «великодержавний русотяп», як назвав його Гірчак) на 5-й Всеукраїнській Конференції КП(б)У в листопаді 1920 р.:

«...Зробити так, — казав Г. Зінов'єв, — щоб ніхто не міг за п і д о з р и т и (підкреслення наше, — Ф. П.), що ми хочемо перешкодити українському селянинові говорити українською мовою... Через ряд років переможе та мова, що має більше коріння, що життєвіша, культурніша...»

У цьому й полягала прихована суть «лебедівщини». Формально «лебедівщина» протривала лише яких чотири місяці й тихо, без зайвого галасу, нібито, перестала діяти. Фактично ж заповідана Лебідем «боротьба двох культур» провадилась з напруженою упертістю, хоч обидві сторони формально удавали, що вони, нібито, нічого не помічали.

²⁶ Там же, стор. 158.

ЧАСТИНА ДРУГА

ТАКТИЧНИЙ ВІДСТУП І УКРАЇНСЬКИЙ РЕНЕСАНС

Нова економічна політика

Період тимчасового тактичного відступу (роки 1922—29) був для большевиків вимушеним. Коли господарювання большевицької влади привело СРСР до краю прірви, — В. Ленін, щоб якось попередити господарчу катастрофу, що грізно насувалась, не звертаючи уваги на спротив Л. Троцького, удався до свого відомого тактичного гасла: «крок назад — два кроки вперед». Щоб «урятувати революцію», В. Ленін вирішив допустити приватну ініціативу в сільському господарстві, промислі та торгівлі й одночасно замаскувати це поступками населенню завойованих, але ще тоді не цілком підпорядкованих, національних республік.

Послаблено червоний терор. Оголошено амністію колишнім повстанцям та іншим політичним супротивникам; заохочувано українську еміграцію вертатись додому, запевняючи цілковиту можливість розвитку української національної культури в рамках советського устрою. У ці роки досить значне число українців-емігрантів повертається в Україну, зокрема: проф. Михайло Грушевський, М. Чечель, А. Ніковський, П. Христюк, М. Шраг та багато інших політичних діячів, старшин та козаків, учасників Визвольної Війни.

У господарчо-економічній ділянці це знайшло свій вияв у запровадженні так званої нової економічної політики (неп). В національних республіках — це визначало послаблення окупаційної політики щодо придушення національних прагнень, у послаблені русифікаторського тиску, в допущенні стосунково легальних форм розвитку на національно-культурному відтинку, в декларативному проголошенні великодержавного (російського) шовінізму найбільшою небезпекою. В Україні це знайшло свій вияв у так званій апаратній українізації.

Треба проте відзначити, що у поступках національним республікам та особливо Україні в питаннях національної політики, крім причин загального порядку, відігравали поважну роль й інші мотиви. А це, насамперед, безнастанний збройний спротив у формі широкого розгалуженого повстанського руху, що був безпосереднім продовженням Української Виз-

вольної Війни. Цей повстанський рух, що його більшовики звали «Петлюрівщиною», борючись проти сваволі більшовицьких окупаційних залог, мав яскраво виявлений характер боротьби за економічно-політичну незалежність України, за вільний розвиток української національної культури.

До поступок національним республікам спонукали більшовиків ще й їхні зовнішні цілі, а саме: розпалювання і плекання серед малих народів Заходу, втім числі й серед західних українців, віри, що тільки більшовики спроможні розв'язати в належний спосіб національні питання. Це ж були роки, коли Москва ставила свою карту на мапі, коли вона ще вірила в світову революцію й шукала собі спільників між малими народами Європи й Азії.

Цей ленінський «крок назад» — мав дві цілі. Поперше, використати приватну ініціативу населення, щоб в максимально короткий час домогтися ефективної відбудови цілого народного господарства ССРСР й у такий спосіб відтворити міцну відправну базу для дальшого наступу; подруге — використати цей вимушений перепочинок для того, щоб зміцнити свою владу на місцях, щоб побудувати адміністративний та військово-поліційний апарат примусу. У роках воєнного комунізму влада більшовиків в Україні розповсюджувалась переважно на міста, більші залізничні вузли та індустріальні центри. Села ж (а це яких 70—80% України) лише номінально вважалися советськими.

Даючи тимчасові поступки в галузі економіки та національної політики, Москва в той же час намагалась скріпити свої політичні позиції. 30 грудня 1922 року І-ий з'їзд представників усіх советських республік у Москві створив ССРСР — «Союз Советських Соціалістичних Республік» (М. Скрипник обстоював тоді назву «Союз Держав»). Голови Центральних Виконавчих Комітетів (ЦКВ) Союзних (національних) Республік мали по черзі виконувати обов'язки Голови Всесоюзного Виконавчого Комітету ССРСР.

Як цікавий деталь, відзначимо, що ССРСР утворено ніби то на бажання національних республік. VII Всеукраїнський З'їзд Советів поставив вимогу «остаточно об'єднати» національні республіки в одному союзі, що його назву там же запропонував Фрунзе (13. XII. 1922). До вимоги України приєднались Білорусь і Закавказька Федерація Республік (тоді: Грузія, Вірменія, і Азербайджан). РСФСР ніби нічого не залишалось, як підкоритись такому «натискові» національних республік.

13 січня 1924 року опубліковано першу конституцію ССРСР. В статті 1-й, параграф «а», тієї конституції декларовано, що всесоюзний уряд має право «репрезентувати Союз у міжнародніх зносинах; встановлювати дипломатичні зв'язки; укладати договори з іншими державами». Цей пункт зберігає і так звана «сталінська конституція» в статті 14-й, параграф «а», що її затверджено 6 грудня 1936 року.

Одночасно, замість румунсько-болгарського комуніста, Х. Раковського, на чолі уряду Української ССР вперше, від проголошення советської України, поставлено українця Власа Чубаря.

В л а с Ч у б а р — народився 1891 року в селянській родині на Катеринославщині. Закінчив нижчу технічну школу. Працював Чубар спочатку

в Краматорському, а згодом в Петербурзі як робітник. Активний учасник російського революційного руху. Член ЦВК РСФСР. Від липня 1923 до 1933 року — Голова Ради Народних Комісарів Української ССР. Далі — Заступник Голови СНК ССРСР.

10 травня 1925 року IX Всеукраїнський З'їзд Советів вніс до попередньої конституції Української ССР (1919) ряд змін. За новою конституцією Українська ССР входить до Союзу ССР як «незалежна договірна республіка й зберігає за собою право вільного виходу з Союзу».

Та проте всі оті декларації і конституції не могли приховати імперіялістичної політики большевицької Москви. Поруч з декларованим правом кожної з союзних республік кожного часу на своє бажання вийти зі складу Союзу, був виданий Союзним Московським Урядом, закон, що суворо карав всяку спробу відірвати якусь з союзних республік від ССРСР. Так само конституційну засаду, що у Всесоюзному Центральному Виконавчому Комітеті мають головувати по черзі Голови Союзних ЦВК, дуже скоро забуто. Найважливіші галузі господарського й державного життя (зовнішня політика та торгівля, шляхи, пошта, військові справи) передано до цілковитого розпорядження всесоюзного уряду. Деякі союзно-республіканські наркомати (Вища Рада Народнього Господарства, праця, фінанси), що їх називано директивними, фактично у всьому підлягали Москві; так само Робітничо-Селянська Інспекція. Лише наркомати внутрішніх справ, освіти, юстиції, земельних справ, охорони здоров'я, соціального забезпечення та ще місцевого господарства залишались республіканськими і то лише формально, бо за союзними органами залишалось право встановлювати загальні принципи спрямування діяльності тих наркоматів.

Нову економічну політику проголосив X З'їзд Російської Комуністичної Партії (березень 1921). Фактично запровадження непу прийшло дещо пізніше. Земельний кодекс УССР, затверджений 22 листопада 1922 року, оголосив усі землі власністю держави. Переважну більшість земель передано в користування селян — приватних господарів з правом вільного вибору способу землекористування. Щоб подолати природне недовір'я населення, що вже звикло до підступних большевицьких обіцянок, большевики запровадили цілий ряд міроприємств, а саме: проведено додаткове приділення малоземельним селянам з нерозподілених ще решток поміщицьких, монастирських та т. зв. «удільних» земель, що ще залишались у руках держави; рільні та сіножатні землі з додатком, одержаними з фонду нетрудових земель, закріплено за їх господарями в «безтермінове, що може бути скасоване тільки при умовах вказаних в законі» приватно-трудове користування; розмір приватного землекористування встановлено до 15 га на Правобережжі та до 48 га в степових областях; на рілних землях утворено, на бажання сільських громад, 4-6-8 пільні сівозміни, віддаючи кожному господарству в кожному полі окрему ділянку землі; допущено аренду землі в розмірах установленого землеволодіння на термін не більше 3-х років; замість «продразвестки» запроваджено твердий податок натурою — «продподаток». Решта продукції господарства, після сплати податку, належала господареві, що мав право збувати її на вільному ринку;

висунено гасло «обличчям до села», «єднання міста з селом». Партиїну політику перебудовано, принаймні зовні, відповідно до тих гасел.

У наслідок згаданих міроприємств число селянських господарств значно зросло а саме: якщо перед першою світовою війною в Україні нараховувалось 3 500 000 селянських господарств то в роках непу їх було 5 200 000. Забезпеченість селянства землею також значно зросла, що можна бачити з наведеної нижче таблиці:

Величина господарств	У % до всіх господарств	
	1916 року	1928 року
Без посівної землі	15	4
До 3-ох десятин	20	48
Від 3 до 10 десятин	56	41
Від 10 і більше	9	7
	100	100

Звичайно, що всі ті міроприємства не були продиктовані бажанням забезпечити селян землею. В селянах большевики бачили і насправді мали найбільш небезпечного свого ворога. Своїми поступками большевики намагались лише приспати увагу села, щоб виграти час, потрібний їм для організаційної перебудови і зміцнення їхнього апарату.

Щоб селянин був зацікавлений продукувати й збувати сільськогосподарські продукти, треба, щоб він мав можливість купувати потрібні йому товари та сільськогосподарські машини зокрема. На ринку жадних товарів не було. Націоналізована, керована партійною бюрократією, промисловість потрібних товарів дати не могла. Отож дозволено вільний промисел та торгівлю. Держава затримувала в своїх руках лише важку промисловість, копальни, транспорт. Решту передано приватним промисловцям на засадах аренди.

З метою полегшити процес торгівлі та упорядкувати фінансове господарство, переведено валютну реформу (1923) — введено «червінець», що досяг золотого паритету.

За яких два роки організаційно відродилась та фінансово виросла в потужну силу широка кооперативна мережа. Споживчі товариства були майже в кожному селі. Так само сільськогосподарські кооперативи. Кожні 5-6 сіл творили кредитове товариство. Було багато виробничих та збутових кооперативних товариств, що часом посідали великі підприємства — цукроварні тощо.

Буйний розквіт кооперації треба пояснити насамперед тим, що зруйноване під час війни та особливо революції народне господарство вимагало негайного вкладу сил і капіталу. Промислової і торговельної буржуазії не було — її змела революція. Отож ініціативу перебрали — морально й матеріально найбільш здоровий і найбільш численний середній прошарок селянства, політично-поміркване робітництво та народня інтелігенція.

Уся ця багаточисленна кооперативна мережа творила кілька потужних республіканських кооперативних об'єднань («Сільський Господар», «Вукоопспілка», «Українкустарспілка», «Українбанк» та ін.). Цю велетенську організацію очолювала Всеукраїнська Кооперативна Рада.

Широке грошове кредитування йшло в значній мірі з місцевих коштів самих кредитових товариств; кредитування через «Сельбанк» для придбання сільськогосподарського реманенту, складних сільськогосподарських машин, племінної худоби. Більшість господарств була високо рентабельними товаровими господарствами.

Так само йшов процес відродження господарства в містах та промислових центрах. Виникали десятки тисяч приватних торгівель. Розгортається торгівля із західними країнами. Експортується на Захід пшеницю, цукор, бекон, яйця, ліс. Натомість ввозяться текстильні вироби, ґалантерію, сільськогосподарські машини, зокрема трактори (фордзони), комбайни, авта, промислове устаткування тощо. В окремих галузях промисловості широко застосовують систему концесій, з-за кордону допливають інвестиції.

У наслідок цього значно зменшилось в містах безробіття.

Добробут той, особливо в містах, звичайно, був відносним. Було певне поліпшення, як порівнювати до останніх років світової війни та років воєнного комунізму, але ще далеко було до повної нормалізації. Все ж життя повільно стало наблизатись до нормальних умов.

Іншу роботу провадив Кремль. Він наполегливо розбудовував вихідні позиції для дальшого генерального наступу.

У цих же роках у Москві розгорілась боротьба за «ленінську спадщину», боротьба за основні напрями соціалістичного будівництва. Цілковитий провал надій на революцію в Європі, провал большевицьких сподівань підкорити село за допомогою комнезамів, цілковитий господарчий провал насаджуваних сільськогосподарчих комун, що набрав форм політичного скандалу, поглиблення національно-визвольних процесів — найшли, нарешті відгук у рядах самої комуністичної партії і викликали дискусію про дальші напрями будівництва соціалізму та зокрема про політику партії на селі.

Праві комуністичні кола обстоювали потребу знизити темпи запровадження соціалізму, ближчої співпраці з капіталістичним світом шляхом притягнення закордонних інвестицій для відбудови й дальшого розвитку народного господарства. Ліві групи, що купчилися навколо Л. Троцького, обстоювали інтенсивнішу підтримку міжнародного революційного руху, дальше посилення оподаткування села та приватного сектору в промисловості й торгівлі. Й. Сталін посідав невиразні, середні позиції. Він обстоював думку про можливість побудови соціалізму в одній країні, навіть в умовах суцільного ворожого капіталістичного оточення. Вдало використовуючи правих проти лівих (неп), а далі лівих проти правих (ліквідація непу, примусова колективізація), він переміг (1927) ліву троцькістську опозицію (Троцький, П'ятаков, Каменев, Зінов'єв, Радек та ін.), а потім (1929) — праву опозицію (Бухарін, Риков та ін.), що перед тим допомагали Сталінові повалити троцькістську опозицію. Фізично винищувати своїх ворогів Сталін почав дещо пізніше. Отже перемогла «сталінська генеральна лінія

партії», що по суті складалася з окремих уривків програмових засад то правих, то лівих «ухильників». При всьому тому сталінська генеральна лінія кардинально різнилася від обох ухилів. Й. Сталін втратив віру у можливість світової революції і став на шлях творення централізованої партійно-бюрократичної влади, опертої на власні озброєні сили. Революційні гасла надалі залишаються лише як заслона, як «революційна романтика». З допомогою найвірніших опричників (Молотов, Жданов, Мікоян, Хрущов, Маленков та інші), прикриваючись ім'ям робітників і селян та наскрізь фальшивими гаслами, Сталін почав самовладно правити Союзом ССР.

В Україні та в інших республіках ті ухили модифікувалися, за кремлівською термінологією, в «націоналістичні ухили».

Українізація

Період українізації тривав десь біля десяти років (1923—1933) і закінчився загальновідомою «постишевщиною». Це найважливіший і найплідніший період у розвитку української національної культури за роки большевицької окупації.

Наляканий тиском українського збройного спротиву та зокрема першим і другим Зимовими Походами, під тиском петлюрівських армій та одностайного натиску української громадськості, починаючи від науковців, письменників, позапартійних громадсько-політичних діячів і кінчаючи певною частиною партійних українців, Кремль вимушений був ще раз поступитись, і зробити згадуваний уже, ленінський «крок назад». До цього спонукали його також неприхильні відгуки громадської opinii закордоном, у тому числі й української еміграції, з приводу застосування утисків вільного розвитку української культури. Москва не хотіла того розголосу: вона тоді ще приваблювала міжнародній пролетаріят спокусою світової революції й боялась, що той розголос може з а в ч а с н о налякати народи, що їх вона готувалась «визволити» з буржуазного ярма.

Отож під тиском усіх названих фактів, так само під натиском «боротьбістів» та «укапістів», також українських елементів в самій КП(б)У — XII з'їзд РКП(б), що відкрився 17 квітня 1923 року, засуджуючи усі місцеві націоналізми, проголосив російський великодержавний націоналізм за головну небезпеку. Від того часу започатковано новий курс у національній політиці большевиків. У червні 1923 року відбулась спеціальна нарада ЦК РКП(б), на якій виступив Сталін з доповіддю — «Практичні заходи для переведення у життя резолюції XII з'їзду в національному питанні». У тій доповіді Сталін особливо наголошував «неодмінну потребу перетворити Україну в зразкову республіку... беручи до уваги її величезне значення для народів Заходу...»

1 серпня 1923 р. проголошено декрет про «українізацію». Цим декретом, власне, визнано українську культуру за д е р ж а в н у культуру Української ССР.

«Робітничо-селянський уряд, — говориться в тому декреті, — визначає за потрібне... протягом найближчого періоду зосередити

увагу держави на поширення знання української мови. Визнана до цього часу формальна рівність між двома найпоширеннішими на Україні мовами — українською й російською — недостатня. У наслідок невеликого розвитку української культури взагалі, в наслідок браку відповідних підручників, відсутности досвіду, достатньо підготовленого персоналу, — життя, як показав досвід, спричинює фактичну перевагу російської мови. Щоб усунути цю нерівність, робітничо-селянський уряд уживає низку практичних заходів, які, додержуючись рівноправности мов усіх національностей на українській території, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне чисельності та питомій вазі українського народу на території УРСР...»

Проголошена 1 серпня 1923 р. українізація майже до 1925 року залишалася, властиво, декларативною. Ще років зо два продовжувалась тиха, вперта боротьба з лебедівщиною. Це знали й Москва, й українські керівні кола, хоч ніхто про це голосно не говорив.

Народній Комісаріят Освіти, який за конституцією Української ССР мав керувати державно-культурною роботою, перебував у руках українців (Блакитний, Гринько). Активне запровадження «українізації» почав нарком освіти О. Шумський (1925—1927) й продовжував М. Скрипник (1927—1933).

«Несподівано для москалів і українців, — каже С. Николишин²⁷, — результат боротьби двох культур показав, що в Україні за короткий час набрала переваги українська культура.

Українці... встигли створити в Києві оригінальний культурний центр, цілком незалежний від Москви.

Порядком здійснення нового курсу — по всій Україні організовано в широкому масштабі навчання української мови, для чого утворено величезну сітку «Курсів Українознавства». Навчання української мови запроваджено в усіх державних установах та громадських організаціях. За офіційним розпорядженням, усі службовці мусіли на протязі певного часу довести на іспитах належне знання української мови. Той, що таких іспитів не склав, мав бути позбавлений права працювати в державних установах України. Ділове листування можна було провадити лише українською мовою. Для перевірки запровадження українізації утворено спеціальну інспекцію. Одночасно українізувались і інші ділянки державно-громадського життя. Різко збільшується в містах число українських шкіл при відповідному зменшенні російських, запроваджується українська викладова мова у вищих учбових закладах, преса українізується на яких 85—90%, колосально збільшується видавництво української літератури, підручників тощо. Під керівництвом наркомату освіти творяться нові та удержавлюються ті, що існували, громадсько-наукові заклади вивчення української мови та культури: катедри українознавства при Інститутах Народньої Освіти (ко-

---

²⁷ С. Николишин. Культурна політика большевиків і український культурний процес, Вид. «На чужині», 1947, стор. 18—19.

лишні університети), Інститут Мовознавства при Всеукраїнській Академії Наук, Інститут Української Мови зі спеціальним завданням розробляти українську наукову й технічну термінологію та інші.

Тоді ж започатковано величезної ваги справу — складення повного академічного словника української мови. Працю проваджено під керівництвом і при безпосередній участі академіка А. Кримського, В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченкової, С. Єфремова та ін. Видані шість томів словника (А—П) є найбільшим скарбом української лексики. 1927 року переведено ще одну виключно важливу справу впорядкування українського правопису. На скликаній за допомогою М. Скрипника конференції у Харкові, що в ній взяли участь найвидатніші мовознавці, письменники та діячі культури з центральних, східних і західних (колишніх австрійських) земель України, опрацьовано й затверджено єдиний загальноукраїнський правопис.

Українська школа поволі почала займати перше місце не тільки в селах, а й у містах. Якщо до того часу місто через пресу, школу та інші засоби несло в село русифікацію, то відтепер українська школа повела стихійний наступ на місто. Село масово заповнює своєю молоддю всякі курси, середні та вищі школи.

Якщо до цього часу українці, за давньою традицією скупчували свої сили переважно на ділянках науки, просвіти та школи, то в роках українізації сфера застосування українських сил значно поширюється — українці частково опановують увесь державний та господарчий апарат.

Доречі, треба підкреслити, що поворот в Україну (1924) колишнього Голови Української Центральної Ради професора Михайла Грушевського та інших «зміновіховців» набагато сприяв тому, що широкі українські кола, які до того уникали працювати в державних та напівгромадських большевицьких установах, поволі, а щодалі то більше, почали включатися у роботу. Саме в цей період відбувається масове включення позапартійної — несоціалістичної частини української інтелігенції до наукової праці, літератури, учителювання, тощо. Розгортається у широких масштабах робота над розбудовою української національної культури.

Наукова праця зосереджується головно у Всеукраїнській Академії Наук (заснована 14 листопада 1918). При тому деякі науково-дослідчі катедри діяли поза Києвом, у більших містах України як місцеві філії ВУАН, що згодом були перетворені на окремі Інститути.

У розділі «Українська Наука на центральних і східних землях в ХХ ст. і Українська Академія Наук» — «Енциклопедія Українознавства»²⁸ подає таку характеристику розвитку української науки в двадцятих роках під большевицькою окупацією:

«За розмірно короткий час (1922—30) українська наука виявила величезний розмах і продемонструвала свій рівень перед світом сотнями томів високовартісних праць з усіх ділянок науки. Поди-

---

²⁸ Енциклопедія Українознавства. Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. Том I. Част. III, стор. 906—916.

вугідне пожвавлення наукового життя почалося особливо в 1924 році, коли з чужини повернувся Михайло Грушевський і розгорнув із притаманною йому енергією організаційно-наукову роботу в Академії Наук. Тепер завдання української науки змінюється і поширюється. Вже нема потреби доводити окремішність українського народу і його культури. Наука набирає державного масштабу, стягаються до праці майже всі українські вчені, з ними співпрацюють чужі, що пишуть про Україну й часто по-українськи».

Вертаючись до перебігу боротьби двох культур, мусимо також відмітити, що смерть Леніна (21 січня 1924) немало сприяла тому, що українська культура набула певних переваг перед російською. Поки йшла боротьба за «спадщину Леніна», поки йшла дискусія між троцькістами і Й. Сталіном, поки, нарешті, переборола «сталінська генеральна лінія», — в Україні було багато зроблено.

Українізаційна політика найшла свій відгук і в західноукраїнських землях, що перебували під Польщею та Чехо-Словаччиною. Наявність українського консула у Львові (Лалчинський), що вживав заходів до зближення західноукраїнських земель з Українською ССР, постійні живі стосунки — як одвідання західноукраїнських учених Києва, участь їх в роботах Всеукраїнської Академії Наук, так само одвідини вчених та ділових кіл з підсоветської України на західних землях — впливали й на політику польського уряду в українським питанні й безперечно, спричинювали певні послаблення всіляких утисків проти українців.

Російські великодержавницькі кола на чолі з провідною верхівкою КП(б)У не вважали себе переможеними, так само й зрусифіковане міщанство. Відкрито виступати проти українізації ніхто не наслідювався, але вчиняли всякі перешкоди, робилось все, щоб надати цьому процесові лише зовнішніх форм, щоб на кожному кроці компромітувати українізацію. Справу намагались звести до вивісок українською мовою, до діловодства українською мовою, у той час, як керівна частина установ розмовляла російською мовою.

Поруч із справді жертвенною роботою українських патріотів з усіх суспільних верств так української інтелігенції, як і селян та робітників, мусимо одночасно відзначити деструктивну роль, що її відігравали різні денационалізовані, деклясовані, аморальні елементи.

Про це пише П. Христюк.²⁹

Справді ніщо так не сприяло «полівінню» революції, ніщо так не допомагало ширенню зовні привабливих, але облудних, комуністичних гасел, — отже і завоюванню України більшовиками, — як українські міщанські дрібнобуржуазні елементи так зрусифікованого міста, як і українського села.

До речі, ці зрусифіковані міщанські елементи в 20—30-х роках поповнювали ряди советських «активістів» — вислужників і тим сприяли скріп-

²⁹ Павло Христюк. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—20 рр., Видання Українського Соціологічного Інституту, 1922 р., стор. 126, 127.

ленню советської влади в Україні. Вони залишилися здебільшого майже не знищеними сталінською диктатурою і нині складають основні кадри партійної і позапартійної бюрократії.

Поступово і успішно українці перебирають до своїх рук такі потужні засоби впливу на маси, як театр та кіно. У Києві, Харкові, Одесі та в інших містах, в тім числі і в робітничих центрах, як Донбас, народжуються десятки стаціонарних та пересувних театрів. У тім числі у Києві чотири, між ними Драматичний театр ім. І. Франка та Український Академічний Оперовий театр ім. Т. Шевченка; в Харкові — шість: «Березіль», Музична Комедія, Театр Малих Форм — «Веселий Пролетар», Театр для дітей, Драматичний Червонознаменний та Оперний театр. У Донбасі три пересувних театри — Театр ім. Заньковецької, Філія «Березолю» та Оперний Театр, що обслуговували 15 робітничих театрів Донбасу. У Дніпропетровську — два: Шевченківський та Правобережна Пересувна Опера і т. д.

Цілоком окреме місце належить театрові «Березіль», творцем якого був Лесь Курбас.

Лесь Курбас — творець нового українського театру, найвидатніший український режисер-реформатор, що підніс український театр на недосяжний до того ступінь мистецької творчости, залишиться назавжди однією з визначніших постатей української національної культури.

Лесь Курбас утворив нову школу в театральному мистецтві. Створеним Мистецьке Об'єднання «Березіль» у своїх багаточисельних «театральних майстернях» (тільки в одному Києві їх було п'ять) виховало цілу когорту нового типу українських акторів-творців та режисерів.

Велику українську роботу розгорнуло кіно.

Всеукраїнське Фото-Кіноуправління, або скорочено ВУФКУ, що стало в Одесі 1919 року (згодом перенесено до Києва), з 1923—24 років починає широку продукцію фільмів з українською тематикою, хоч ті фільми часом і мають офіційно-тенденційне спрямування. Першим фільмом ВУФКУ був «Остап Бандура», що в ньому брала участь славнозвісна українська артистка Марія Заньковецька.³⁰

В кіно працювали українські артисти — А. Бучма, Шкурат, М. Замичковський, Н. Ужвій та інші видатні українські артисти. Справу сценаріїв перебирають відомі письменники — Юрій Яновський, Майк Йогансен, Григорій Епик, відомий сценарист Лука Ляшенко (його фільм «В заметах» було знято, а Ляшенкові заборонено працювати в кіно).

У ці ж роки в українському кіно працює режисер Олександр Довженко (народ. 1894). О. Довженко створив серію фільмів, що відкрили українській кінематографії світову сцену. Його фільми «Арсенал» та «Земля» йшли на екранах Європи й Америки і були високо цінені.

Великий позитивний вплив на широкі маси відіграла хорова капеля «Думка».

Створив її один з найвидатніших знавців й інтерпретаторів української пісні, диригент Нестор Городовенко.

³⁰ Тих, хто хотів би ближче познайомитись з роботою кіно, відсилаємо до «Енциклопедії Українознавства», стор. 886—892.

Визначну роль відіграла заснована в Полтаві 1923 року Капеля бандуристів ім. Тараса Шевченка. Концерти Капелі, її подорожі по Сибіру та Середній Азії набагато сприяли ширенню української свідомости.

У літературі також наступає період піднесення. На початку українізації заснуються — альманах «Плуг», журнал «Плужанин», альманах «Гарт» (1924); утворюється два великих літературно-наукових журналі-місячники: «Червоний Шлях» у Харкові (1923—36) — орган лівої, здебільшого комуністичної інтелігенції, та «Життя й Революція» у Києві (1925—33) — орган революційної некоммуністичної інтелігенції, де, поруч з мистецькими творами містяться численні критичні й наукові статті. 1926 року, після розвалу «Гарту», М. Хвильовий засновує «ВАПЛІТЕ» — «Вільна Академія Пролетарської Літератури», що проіснувала до 1928 р.

У наслідок такого «протиаступу», майже в усіх ділянках українська культура стала помітно переважати. Недаром бо Г. Зінов'єв 24 червня 1927 року на засіданні ЦКК примушений був констатувати, що на Україні продається українізація не така, яку він собі мислив, а —

«... така українізація, яка явно суперечить нашій національній політиці, б'є по нашій лінії у цьому питанні, допомагає петлюрівщині, а дійсному шовінізмові відсічі не дає...»

Динамічна сила національно-культурного відродження була потужною і запалювала найвіддаленніші поселення українців-колоністів. Уже в 1917—18 рр. у Харбіні виходить український часопис-тижневик «З а с і в» та ряд інших, а у Владивостоці (1919) — український щоденник «Щ и р е С л о в о».³¹

При чому то не було насаджування українізації зверху, — українізація йшла знизу, від українського населення. Керував і допомагав так поставчанням учбових засобів, як і організаційними заходами Нарком освіти Української ССР М. Скрипник. На Кубані, так само в Курській, Орловській та інших суміжних з Україною областях РСФСР, де була бодай невелика компактна маса українців, утворювано українські школи, бібліотеки-читальні, виходили газети.

У цей період на авансцену українського національного життя виходять нові українські патріоти так з числа партійно-соціалістичних (боротьбісти, укапісти), як і особливо із числа позапартійних культурників, науковців, письменників, інженерів та просто, до того нікому невідомих, українських патріотів з селян та робітників.

В тридцятих роках Київ — недавній красунь Східньої Європи своїм зовнішнім виглядом (облуплені стіни, забиті дошками вітрини, баюри на хідниках і вулицях, кілометрові «черги» обідраних киян по-під стінами біля порожніх магазинів) нагадував провінційне містечко. Та, не дивлячись на своє «провінційне» становище та жахливе зубожіння населення і самого міста, Київ і далі зберігав значення духового центру України. Це під ти-

³¹ Українська преса в Азії, «Українські Вісті» за 1953 р., ч. 86/757.

ском Києва, Харків, одно з найбільш зрусіфікованих міст України, заговорив українською мовою, а ще недавні московські «обрусителі» та зрусіфіковані міщани, засіли за підручники української мови.

Михайло Грушевський та його «історичні установи»

На початку двадцятих років в Україні виразно визначаються два центри: духовий — Київ і адміністративний — Харків.

У першому купчиться українська, переважно дореволюційна, інтелігенція, що твердо стоїть на засадах Самостійности Соборної України. Тут у ВУАН і численних інститутах творяться великі наукові цінності. У Києві купчаться літературно-мистецькі та наукові об'єднання, що скеровують розвиток української літератури до першоджерел, до класичної антики; що роблять зусилля затримати Україну на її старому шляху — культурного контакту з Заходом.

В адміністративній столиці Української ССР — Харкові купчиться українська революційна молодь як партійна, так і позапартійна. Переважна частина цієї молоді теж змагається за Самостійну Соборну Україну. Очолює ту Молоду Україну група комуністичних діячів, письменників та мистців, більш чи менш прихованих ворогів окупаційного московсько-комуністичного режиму.

Мета Київської України й Харківської молоді України та ж сама, хоч соціальні ідеали й різняться.

Шлях, що його обрала молодь, кардинально різниться від шляху, яким пішла старша генерація. І в цьому, можливо, підсвідомо, проявилась велика життєва мудрість українського народу. Молодь, змагаючись за здійснення своїх революційних ідеалів, держачи, бодай номінально, владу Української ССР у своїх руках, поборюючи наступ окупаційних амбасадорів Кремлю, тим самим уможливило своїм батькам поширювати й поглиблювати щойно відроджену національну свідомість; помагає нести в гущу, тоді ще на 60—70% неграмотного, українського народу світ знання і національної культури.

На чолі Київського культурного центру стояв велетень української науки, перший Голова Української Центральної Ради (1917), перший Президент Української Народної Республіки (1918), член Всеукраїнської Академії Наук, великий український патріот — Михайло Сергійович Грушевський.

Це одна з найвидатніших постатей Великої Української Революції і національно-культурного та державного відродження України, як у першому періоді — відновлення Української Держави та Визвольної Війни, — так і в дугому періоді — боротьби за національне відродження у роки московсько-більшевицької окупації.

Народився Михайло Сергійович Грушевський 29 вересня 1866 року в північнозахідній окраїні української землі — м. Холмі, в родині відомого педагога-славіста, що походив з старого духовного роду на Чигиринщині. Середню освіту М. Грушевський одержав у Тбіліській гімназії. Вищу освіту

здобув на історико-філологічному факультеті Київського університету під керівництвом видатного професора Володимира Антоновича. Михайла Грушевського залишено при університеті, де він завершив свою наукову підготовку. Визначні наукові праці скоро притягнули увагу до молодого вченого.

Восени 1894 року Михайла Грушевського, на рекомендацію В. Антоновича, було запрошено до Львівського університету на професора катедри української історії, що саме тоді була утворена під трохи прихованою назвою.³² Приїзд М. Грушевського до Львова став поворотним пунктом у житті всієї Соборної України.³³ У цей період науково-громадської діяльності, що тривав десь біля двадцятьох років, Михайло Грушевський написав свою монументальну працю «Історія України-Руси» та багато інших наукових дослідів і розвідок. Він створив у Львові наукову школу української історії, згуртував навколо себе й виховав з числа найталановитіших своїх студентів, переважно місцевих галицьких, цілу школу науковців-істориків, спрямовуючи їхню діяльність від вузько-провінційної сфери на широкі загальноукраїнські тори.

Незабаром після приїзду до Львова Михайло Грушевський узяв на себе головування у Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка, а 1895 р. й редагування «Записок Наукового Товариства». За короткий час він вивів НТШ із багаторічного животіння, поставивши його на рівень із західноєвропейськими академіями наук, з якими наладнав і стало підтримував науковий контакт. Звідси власне і починається українська наука та плекання української наукової мови. Із 155-х томів «Записок Наукового Товариства» — 110 видав М. Грушевський. Наполегливою працею М. Грушевський згуртував навколо НТШ дуже багато видатних співробітників.

1898 року, в сторіччя «Енеїди» Котляревського, за ініціативою М. Грушевського, замість тижневика «Зоря», що вже не міг задовольняти тогочасних вимог української інтелігенції, засновано «Літературно-Науковий Вісник», навколо якого об'єдналися усі найкращі літературні сили з обох берегів Збруча: В. Винниченко, М. Коцюбинський, Л. Мартович, О. Олесь, В. Стефаник, Леся Українка, Іван Франко, М. Черемшина та багато інших.

Михайло Грушевський був тим, хто найбільше сприяв остаточному перетворенню Галичини в національно-свідому українську силу. Кажемо — остаточно, бо початок перетворення етнографічної маси відсталого австрійської провінції в націю почався дещо раніше — в 30—40-х роках XIX сторіччя (Збірка «Русалка Дністровая» Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького). Під впливом національного відродження Наддніпрянської України, й після реакції 50-х років, що прийшла за революцією 1848 р., процес національного самоусвідомлення Галичини поглибив і вивів на широкі «шляхи європейської цивілізації» емігрант-полтавець Михайло Драгоманів. Це ж він був одним з головних засновників «Това-

³² Катедра «Загальної історії з особливим врахуванням історії Східньої Європи». (Дивись — Проф. Д-р Ганс Кох. Пам'яті Михайла Грушевського, «Сучасна Україна» за 1954 р., чч. 7/84, 8/85).

³³ Подаємо за Вол. Дорошенком. Огнище української науки. Нью-Йорк — Філадельфія 1951 р., стор. 26—35.

риства ім. Т. Шевченка» (11. XII. 1873). Це ж про Драгоманова, незабаром по його смерті, публікуючи листування з ним, в передмові до другого тому (1908) Іван Франко писав:

«... Він був для нас правдивим учителем, і вповні безкорисно не жалував праці, писань, упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях і коли з генерації, що більш або менш стояла під його впливом, вийшла якась користь для загального і нашого добра, то це в найбільшій мірі заслуга покійного Драгоманова».³⁴

Революція 1905-го року дала змогу Михайлові Грушевському повернутись до Києва. Року 1907-го він заснував у Києві «Українське Наукове Товариство», переніс до Києва «Літературно-Науковий Вісник», організував у Києві, Харкові, Катеринославі книгарні «ЛНВ» і т. ін.

Роки першої світової війни М. С. Грушевський провів у засланні на Московщині (Симбірськ, Казань, Москва), куди його «ізолював» царський уряд.

М. С. Грушевський — насамперед найбільший історик українського народу. Він перший побудував наукову схему українського історичного процесу й поклав її в основу своєї десяти томної «Історії України-Руси». Перший том цієї епохальної праці вийшов друком 1898 року; останній — десятий — том видрукувала уже після смерті М. Грушевського Українська Академія Наук у Києві.

Незаперечна наукова аргументація М. Грушевського така велика, що навіть дехто з російських істориків, як проф. О. Пресняков та ін., змушені визнати наукову правдивість його «Схеми історії України, як самостійного історичного процесу українського народу». А відомий польський учений, проф. Брікнер, визнаючи велику наукову цінність «Історії України-Руси», писав, що подібного твору не спромоглися дати навіть країни зі старою слов'янською літературою.

Крім монументальної «Історії України-Руси» М. Грушевський написав величезну кількість надзвичайно важливих праць з історії України. Він видав також мовами українською, російською, французькою, англійською, болгарською, чеською та німецькою популярні нариси історії України. Так само — широкий огляд всесвітньої історії. Це був учений широкого діяпазону — маємо його кількатомну працю з історії української літератури (видано в УССР), так само маємо його праці з етнографії, фолкльору, археології, соціології, літературної критики й навіть з красного письменства. Загальна кількість наукових праць М. Грушевського (до 1928 року) становила 1777 чисел друком.

Михайло Грушевський, говорячи про джерела своїх ідеологічних поглядів, писав (1920):

«Я був вихований в строгих традиціях радикально-українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-методіївських

³⁴ Подаємо за Д. Дорошенком. В оборону пам'яті великого українського вченого і діяча, «Українські Вісті» за 1949 р., ч. 55/312.

братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить на стороні влади, бо інтерес трудового народу — це найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі усьому трудовому народові недобре, се його право обрахуватися з нею».

Проф. О. Оглоблин у статті з нагоди 50-річчя виходу першого тому «Історії України-Руси»,³⁵ оцінюючи діяльність Михайла Грушевського, каже, що у його науковій і громадсько-політичній роботі домінували дві основні ідеї, а саме: ідея народництва й друга — федералізму... М. Грушевський, мовляв, був спадкоємцем і продовжувачем народницьких традицій XIX століття, які віддавали примат соціальним інтересам над національними.

«... Й недарма, — каже на закінчення проф. Оглоблин, — в IX томі 'Історії України-Руси', де героєм є гетьман Богдан Хмельницький, автор начебто висловлюючи своє історико-політичне кредо, присвячує цей капітальний твір не Хмельницькому, вождеві, а творчим стражданням українських народніх мас».

Щодо ідеї федералізму М. Грушевського, то треба сказати, що справді в часи Української Центральної Ради в провідних українських колах особливою увагою користувались ідеї створення Слов'янської Чорноморсько-Балтійської Федерації (Україна, Білорусь, Литва) та федерації Чорноморських Народів — себто добровільного федеративного об'єднання народів, пов'язаних з Чорним морем (слов'янсько-азійське об'єднання). Нагадаємо, що саме Українська Центральна Рада скликала в Києві з'їзд поневолених колишньої Російської імперією народів 21—28 вересня 1917, де обговорювалося питання впорядкування євразійського простору.

Відзначаючи у М. Грушевського федералізм, проф. Оглоблин пише:

«І тоді (1917 року — Ф. П.) Грушевський підкреслював, „що він був і зостається і далі федералістом“, що він „не вважає, як перед тим, так і тепер, самостійного державного відокремлення за політичний ідеал“».

Оцінюючи (1920) під цим поглядом IV-ий Універсал Української Центральної Ради, М. Грушевський так окреслив завдання українського федералізму:

«Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації по-неволі, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до однієї в'язничної клітки».

Щодо федерації російської, то вже 1918 року М. Грушевський писав, що Москва «сама поховала для українців ідею федеративної Росії», та що за пропагандив В. Леніном і Л. Троцьким «федералізм» лежить в дійсності «самий поганий терористичний централізм».

³⁵ Проф. д-р О. Оглоблин, Михайло Грушевський, «Українська Трибуна», 21. 3. 1948.

Якщо роля і значення діяльності М. Грушевського в період самостійного життя відродженої України (роки 1917—20) більш-менш відомі, то діяльність його в роки по повероті в Україну дуже мало висвітлена. М. С. Грушевський з мотивів найглибшого патріотизму мав мужність, ризикуючи своїм життям, вернутись на Батьківщину саме тоді, коли присутність його серед українського народу була потрібна більше, ніж будьколи: це ж були часи, коли, після програної Визвольної Війни, український народ був у стані розпорошености, коли багатьом здавалося, що все втрачено...

І в цей час розпачу, духової депресії прийшов М. С. Грушевський і, з властивим йому організаторським хистом, почав працювати, збирати старі й виховувати нові кадри. Своім прикладом він кликав інших до праці.

Певна частина української еміграції з 1920 року, а з нею й деякі західноукраїнські кола, ворожо наставлені до поворотців, що після проголошення більшовиками амнії повернулися в Україну. До речі, більшість із них були, подібно до М. Грушевського, удаваними «зміновіховцями». Поворотцям закидають, що вони, мовляв, налякані тяжким життям у Західній Європі, погнались за ласим куском хліба, зрадили свій нарід. Зокрема М. Грушевському ставлять у провину, що він, Президент Української Республіки, своїм учинком визнав, так би мовити, наставлену Москвою владу в Україні; що своїм поворотом він «розконспірував» багатьох українських діячів, що їх, мовляв, згодом Москва знищила...

Не всякий наважиться діяти проти панівних поглядів, плисти проти течії, роблять це тільки окремі найвидатніші особистості. М. Грушевський глибоко розумів психологічний стан українського народу після прогри Визвольної Війни. Розумів і мав сміливість зробити належні висновки. «З народом і для народу. З ним в radoцax, з ним і в горі!» — казав М. Грушевський. І він пішов до свого народу, не здригнувшись перед долею, що його чекала. В тому заслуга М. Грушевського.

Проте були й в УССР такі, що засуджували поворот Грушевського та інших «зміновіховців». Письменник М. Могилянський написав навіть новелу «Убивство» (1926), надруковану в журналі «Червоний Шлях», де він у символічній формі розстріляв колишнього Голову Центральної Ради.

Повернення М. Грушевського в Українську ССР не було жадною морально-ідейною, ні політично-правною капітуляцією. М. Грушевський, як побачимо з дальших матеріалів, ніколи й ніде не визнавав і не визнав більшовицької влади в Україні — за свою владу, так само він ніколи не визнавав комуністичної доктрини за свою політичну програму.

Повернення в Україну та діяльність М. Грушевського в роках 1924—34 є одною з визначних подій тієї доби. Подаємо нижче матеріяли, що їх удалося зібрати, про обставини, в яких відбулося повернення М. Грушевського, та про його роботу в умовах ворожої окупації.

Надумавши вернутись в Україну, в оточення свого народу, Михайло Грушевський звернувся до своїх друзів й найвидатніших академіків (1923) з запитанням, чи слід йому вертатися в Україну. Всі відповіли, що він має повернутися. Лише академік М. П. Василенко був протилежної думки.³⁶

³⁶ М. П. Василенко й ВУАН, журнал «Україна», ч. 5, 1951, Париж.

Перед поверненням Михайла Грушевського в Україну, уряд Української ССР запевнив йому можливості широкої наукової діяльності та свободу культурного розвитку українського народу. Зі свого боку, М. Грушевський взяв на себе зобов'язання перед тодішньою українською владою, як передумову допущення його в Україну, «не виступати прилюдно проти советської влади».

«Коли згодом большевики робили спроби умовити М. Грушевського виступити з академічної трибуни хоч з найстриманішою заявою про своє визнання советської влади, то М. Грушевський цілком резонно, хоч і глузливо, відповів, що він не обіцяв записатися до комсомолу. Вперті намагання наркома освіти М. Скрипника запровадити М. Грушевського на посаду Президента ВУАН і цим офіційним уповноваженням зблокувати його з советською владою, — закінчилися категоричною відмовою М. Грушевського від цієї пропозиції. Це означало, що вчений, тобто людина вільної наукової праці, М. Грушевський, не захотів зв'язати себе будь-якою адміністративною ролею під советською владою, бодай такою почесною і в ідеї незалежною, як Президент Академії Наук.³⁷

Повернувшись до Києва, М. Грушевський з бурхливою енергією заохочував розбудовувати великий науково-історичний осередок. Крім історичної Секції при Українській Академії Наук, з багаточисленними «Науковими Комісіями», Грушевський утворив Науково-дослідчу Катедру Історії України, де розгорнув роботу готування нових кадрів науковців-істориків. Усі ці наукові установи об'єднувалися під загальною назвою «Історичні Установи».

Для характеристики діяльності М. Грушевського в Академії Наук наведемо тут короткий уривок із статті «М. П. Василенко та ВУАН»:

«У лютому 1924 року Михайло Сергійович прибув до Києва. Тоді ж його обрано на дійсного члена Академії. Можна сказати без перебільшення, що поворот М. Грушевського був у житті Академії найбільшою подією. Він став 'персона грата' в Академії: і тому, що його уряд потребував, і тому, що в уряді було багато колишніх 'боротьбістів', що мали давні зв'язки з М. Грушевським (Шумський — нарком освіти, Буценко — секретар ВУЦВК'у тощо).³⁸

У ці роки дійсними членами ВУАН було обрано кількох західноукраїнських науковців (проф. О. Колесса та ін.), які приїздили з-за кордону до Києва для участі в пленарних засіданнях Академії Наук.

Моральний авторитет М. Грушевського не тільки забезпечив можливість розвитку науково-історичних праць у межах ВУАН (Київ), а й уможливив діяльність багатьох наукових осередків України.

Наукова робота провадилась також у багатьох інших містах України: у Харкові під керівництвом академіка Дмитра Багалія; в Одесі історичним осередком керував академік Михайло Слабченко; так само чималу науково-історичну працю, здебільшого на ґрунті місцевого архівного мате-

³⁷ В. В. Д. Великий Патріот, Журнал «На Чужині», ч. 1/28, 1947 р.

³⁸ Н. Д. М. П. Василенко й ВУАН, Журнал «Україна», ч. 5, 1951 р.

ріялу, було проведено в Дніпропетровському (Д. Яворницький, Володимир Пархоменко), у Полтаві (Павло Клепацький), у Ніжині (Микола Петровський, Анатоль Єршов), у Чернігові (Павло Федоренко) та інших містах України.

Багаточисленні видання «Історичних установ» Грушевського та інших наукових осередків стали трибуною, цілком незалежною від офіційної доктрини марксизму. Історія, краєзнавство, етнографія, фолклор, мовознавство, літературознавство, соціологія — все це, в умовах окупаційного режиму, було використано як легальні форми поширення і поглиблення української національної свідомости.

Величезний авторитет Михайла Грушевського як серед найширших шарів українського народу, так і в урядових колах, давав йому майже необмежені можливості легальної наукової праці. Михайло Грушевський був духовим репрезентантом української нації і мав належну мужність, щоб вимагати від українського советського уряду додержання взятих на себе зобов'язань — забезпечити декларовану державними актами й обіцяну йому (Грушевському) свободу національно-культурного розвитку в Україні.

Тисячі патріотів — культурників, науковців, письменників, мистців, надхненних прикладом М. Грушевського, максимально використали, майже протягом десятиох років, легальні можливості боротьби за українську культуру і тим поширили й закріпили відроджену в 1917—20 роках національну свідомість серед найширших шарів українського народу. Присутність Михайла Грушевського в Україні в ті тяжкі роки допомогла врятувати український нарід від духового занепаду й поруч з іншими чинниками породила ту відпорну національну силу, що її не спромоглися зламати большевики ні в роки колективізації і лихозвісного 1933 року, ні в наступних роках червоної реакції.

Д. Дорошенко та О. Оглоблин в Енциклопедії Українознавства³⁹ так характеризують стан науково-історичних праць у 20—30-х роках:

«Великого розмаху набуває науково-історична праця на Україні у 1920-х роках. Головна заслуга в цьому належить М. Грушевському, який 1924 року зосереджує свою діяльність в Українській Академії Наук у Києві. За його головною редакцією побачила світ ціла низка важливих для української історіографії видань («Україна» 1924—30; «За сто літ», 1927—1930; «Записки Історично-Філологічного Відділу УАН», 1919—30 — праці Історичної Секції, «Науковий Збірник Історичної Секції УАН», 1925—30; видання Археографічної Комісії тощо). Крім капітальних праць самого М. Грушевського, поважне значення для української історичної науки мали праці його співробітників — О. Грушевського, Йосипа Гермайзе, Пилипа Клименка, В. Данилевича, В. Щербини, Л. Добровольського, Катерини Лазаревської та ін., — а також його учнів.»

1926 року, коли вся Україна по обох боках кордонів урочисто святкувала шістдесятріччя народження та сорокові роковини наукової діяльності

³⁹ Енциклопедія Українознавства. Том I, част. II, стор. 404.

Михайла Грушевського, він, звертаючись до своїх співгромадян, сказав: «... Я хочу ще жити, щоб працювати, страждати й боротися з вами...» Та не довго судилось йому того щастя. Не маючи жадної можливості паралізувати величезний вплив Михайла Грушевського на українські народні маси, Кремль вирішив знищити його. І тут уже не допомогли ні боротьбісти, ні приховані в КП(б)У українські патріоти.

1929 року почалися арешти серед професури й працівників Всеукраїнської Академії Наук. Не минули загальної долі й очолювані М. Грушевським його «Історичні Установи». Процес «Спілки Визволення України» (1930), що його офіційними жертвами стали академіки С. Єфремов, Слабченко, Гермайзе та інші, забрав із собою ще неофіційно біля сотні співробітників Академії.

1931 року газета «Пролетарська Правда» виступила з погромною статтею, де доводила, що метода М. Грушевського не наукова, та що єдина наукова метода це — метода Маркса-Леніна й т. д. Скоро після того Михайла Грушевського заслано до Москви під догляд політичної поліції і заборонено друкувати свої наукові праці українською мовою. Його «Історичні Установи» ліквідовано, а більшість співробітників та асистентів заарештовано й заслано десь на Північ. Це був тяжкий удар, що його М. Грушевський уже не міг витримати. 24 листопада 1934 року Михайло Грушевський помер при загадкових обставинах на чужині. Останки великого українського патріота перевезено до Києва на державний кошт і поховано на Байковому кладовищі, де найшли свій останній спочинок багато борців за волю України.

«Харківська Доба» Українського Відродження

Харків — урядовий центр, нова («пролетарська»), за окупаційної влади визначена столиця Української ССР. Оселивши український уряд у Харкові, большевики сподівались у той спосіб охоронити «пролетарський» уряд Української ССР від впливу українського Києва. Крім того Кремль хотів мати український уряд ближче до себе. Поволі Харків, зрусифікований промислово-торговельний центр Слобожанщини, наповнюється десятками різних центральних установ. Тут купиться партійне життя, насамперед звичайно, око і владна рука Кремлю — Центральний Комітет КП(б) У.

Після проголошення українізації до Харкова переїздить багато української інтелігенції, що працює у численних державних установах, культурно-освітніх закладах та республіканських кооперативних центрах. Одночасно утворюються літературно-мистецькі об'єднання, редакції журналів, газет і т. ін. Так поруч з Київським духовим центром, у Харкові виростає новий центр революційної інтелігенції, переважно молоді, так партійної, як і позапартійної. У значній своїй частині — це виходці з народньої селянсько-робітничої гуцці. Очолює той новий революційний, але за своїм змістом виразно український, духовий центр ціла когорта правдивих патріотів — письменників, поетів, мистців та громадських і політичних діячів.

Отож даремні були сподіванки Москви: нова столиця України, місце осідку окупаційної влади, досить скоро наповнилась українським змістом.

Як большевики й не намагались загнати всіх українських письменників до пропагандованого Москвою «Пролеткульту», що своїм завданням ставив ширення в Україні російської «пролетарської культури», як вони й не прагнули об'єднати їх навколо офіційного журналу «Шлях Мистецтва», — у Харкові утворюється кілька організацій письменників.

1922 року утворилась Спілка революційних селянських письменників — «Плуг» (1922—1932). Своєю метою плужани ставили — «грунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, творити нову соціалістичну культуру. Крім засновника Спілки Сергія Пилипенка (1891—?), до неї на початку належали: П. Панч, А. Головка, І. Сенченко, І. Кириленко, С. Божко, В. Алешко, Г. Орлівна, Д. Гуменна та інші. Пізніше частина з них перейшла до «Вапліте». 1923 року утворилась Спілка пролетарських письменників «Гарт». Ініціаторами створення Спілки були: редактор газети «Вісті ВУЦВК» В. Еллан-Блакитний, М. Хвильовий, В. Сосюра, Г. Коцюба, І. Дніпровський, М. Йогансен та ін. Спілка видала альманах «Гарт» (1924) і в зв'язку з виходом з неї групи «Урбіно» на чолі з М. Хвильовим, у 1925 р. розпалась.

Тоді ж утворилась молодеча літературна організація «Молодняк», що об'єднувала молодих письменників-комсомольців (О. Влизько, О. Донченко, О. Кундзич, Масенко та ін.).

Спорби втягнути українських письменників до загальносоюзної організації проте не припинились. Так 1924 р. російські письменники в Україні знову утворили свою асоціацію — ВУАПП. Ця асоціація відводила українським письменникам (і тож в Україні!) тільки . . . секцію. До співпраці зголосився один С. Пилипенко. Проти такої «співпраці» мужньо виступив В. Еллан-Блакитний. В січні 1926 року Микола Хвильовий, паралізувавши за допомогою Наркома освіти О. Шумського впливи «Плуга» і розваливши пролетарський «Гарт», заснував нову організацію письменників «Вапліте» (Вільна Академія Пролетарської Літератури). Не зважаючи на коротке існування (1926—28), «Вапліте» відіграла особливо видатну роль в українському літературному русі, у формуванні української революційної думки. Поставивши своїм завданням творення високоякісного українського мистецтва, ВАПЛІТЕ згуртувала навколо себе велику групу найрадикальніших представників української інтелігенції: перший президент ВАПЛІТЕ — М. Яловий (літературне псевдо — Юрій Шпол), Микола Куліш — другий президент, Микола Хвильовий — заступник президента, О. Слісаренко — секретар. Членами були: О. Досвітній, П. Тичина, М. Йогансен, В. Сосюра, Юрій Яновський, А. Любченко, І. Дніпровський, Г. Коцюба, М. Бажан, Гео Шкурупій, П. Панч, О. Копиленко, Гр. Епик та інші.

До ВАПЛІТЕ поруч з письменниками-комуністами як — Микола Хвильовий, Микола Куліш, Михайло Яловий (Юліян Шпол), Олесь Досвітній, Григорій Епик та інші належали, ба навіть входили до керівних органів, такі яскраво не пролетарські письменники, як Юрій Яновський, Майк Йогансен, Олекса Слісаренко, Аркадій Любченко, Іван Сенченко та ряд інших.

В органах, видаваних ваплітянцями, ніколи не містились матеріяли на партійне замовлення, лише те, що відповідало основним засадам цього угруповання. Це власне і притягало до ВАПЛІТЕ письменників, які нічого спільного з комуністичним світоглядом не мали, а у ВАПЛІТЕ бачили лише єдину можливість містити свої твори, що їх ніхто інший не наважився б друкувати. Дозволяло собі це, як каже В. Державин⁴⁰, — тільки ВАПЛІТЕ (теж згодом «Літературний Ярмарок» та місячник «Пролітфронт»), використовуючи впливове партійне становище окремих членів проводу ВАПЛІТЕ, що мали підтримку в українських колах КП(б)У.

Мірою загострення репресій окупаційної влади проти розвитку української національної культури, переважна частина з-поміж ваплітян — комуністів щораз більше переходить на національно-українські позиції. Така ідейна еволюція особливо яскраво відбилась на творчості президента ВАПЛІТЕ Миколи Куліша, який, почавши свою літературну діяльність п'єсами-агітками («97», «Комуна в степах»), дійшов зрештою до «Народнього Малахія» (1929) та до «Патетичної Сонати» (1931).

1927 року на X з'їзді КП(б)У Лазар Каганович кваліфікував М. Хвильового, як прихильника реставрації буржуазної влади в Україні, назвавши його підголоском буржуазії та куркульським охвістям. Наслідком того виступу організацію ВАПЛІТЕ ліквідовано, журнал «ВАПЛІТЕ» закрито, а закінчення роману Хвильового «Вальдшнепи» і його «Україна чи Малоросія?» так і не побачили світу.

Після розгрому ВАПЛІТЕ група М. Хвильового створила журнал «Літературний Ярмарок» (1928—30), що своєю езопівською мовою далі пропагував ідеї «активного романтизму», «романтики вітаїзму» й провадив дальшу боротьбу за високоцінне українське мистецтво.

1929 року ваплітянці створили нову літературну організацію під зашифрованою назвою «Пролітфронт» (Об'єднання Студій Пролетарського Літературного Фронту), яке видавало місячник «Пролітфронт» (1930—31 рр.). 19 січня 1931 року цю організацію знову таки заборонено.

У ці роки в Харкові виходить багато періодичних видань, між якими згадаємо бодай такі як альманахи: «Плуг», «Гарт», «Вапліте»; журнали: «Плужанин», «Вапліте», «Літературний Ярмарок», «Культура і Побут» (додаток до «Вістей ВУЦКВ»), «Пролітфронт» та інші.

Раніш ніж перейти до найвищого злету «харківської доби» — Великої Культурної Дискусії, подамо характеристику однієї з провідних постатей тієї доби — Миколи Хвильового. Це справді одна з видатних особистостей серед молоді України на літературнім фронті, один із надхненників і творців «харківської доби» Українського Ренесансу.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ (1893—1933) — письменник, блискучий стиліст, один з творців нової української прози, комуніст, з ім'ям якого молоді генерація українських письменників пов'язує один із важливих етапів Українського Відродження у роках московсько-комуністичної окупації. Була то бурхлива, пристрасна натура.

⁴⁰ В. Державин. — «Ваплітянство», й його історичне значення, «Авангард» ч. 32—33 за 1953—54, Лондон — Мюнхен.

Свою літературну діяльність М. Хвильовий почав 1921 року (збірка поезій «Молодість», поема «В електричний вік»). 1923 року виходять його збірник ліричної імпресіоністичної прози «Сині етюди», а трохи згодом новелі — «Я», «Синій Листопад», «Санаторійна зона», «Мати» та ін. У цих новелях М. Хвильовий різко виступає проти «просвітянщини», на його думку символу провінційної обмеженості, проти «малоросійської» відсталості і підносить проблему «боротьби» з психологічним поневоленням Москвою, підносить питання про незалежнення України від РСФСР та обстоює самостійність української духовості. Він проказує Україні шлях до джерел світової культури, рівняння на «психологічну Європу» й ставить Україну на чолі «Азіатського Ренесансу» («Думки проти течії», «Камо грядеші», «Україна чи Малоросія?»). У своїх творах М. Хвильовий наголошує перетворення СРСР на звироднілу міщанську державу, яка нечуванним терором, за допомогою «караючого меча пролетарської революції» (так більшовики любили називати Че-Ка — НКВД), принесла народам колишньої Росії жорстоке гноблення.

Його ідеї були свіжі й справді захоплювали молодь. Микола Зеров, з нагоди появи «Камо грядеші» Хвильового, писав:

«Крик серед півночі в якимсь глухім околі» — я не знаю слів, які б краще характеризували нашу літературну суперечку цього року, а власне — листи Хвильового, що дали їй привід. Можна ще сказати інакше, — як сказав на диспуті Могилянський, — «В кімнаті, де було так душно, що дихати стало важко, раптом відчинено вікна, і легені раптом відчували свіже повітря»⁴¹.

Партійна влада кілька раз вимагала від М. Хвильового публічного «каяття» і кожного разу він використовував це як спосіб приховати свою діяльність, як засіб приспати окупаційну владу. Щоб зберегти своє середовище від завчасного розгрому й арешту, М. Хвильовий змушений був виступати з «самокритикою», але тонкою іронією, повторенням своїх «еретичних» думок, роз'ясненням своїх «гріхів», властиво, обертав те каяття у пропаганду своїх ідей.

Про Хвильового написано багато. Советська пропагандивна машина, до самого Сталіна включно, виступає ще й тепер проти М. Хвильового й «хвильовізму». Те ж саме роблять певні кола української еміграції по цей бік «заслони» з діаметрально протилежних ідеологічних позицій.

Саме тому вважаємо за потрібне дати коротку характеристику цікавої, безперечно непересічної, постаті М. Хвильового, цього, як каже В. Гришко, «безперечно щирого ідейного комуніста, але й, безсумнівно, такого ж щирого ідейного українця»⁴², закоханого в свою «чудесну, чумацьку країну».

З тих неповних біографічних даних, що тепер маємо, видно, що М. Хвильовий народився (1 грудня 1893) у Тростянці на Харківщині, в родині місцевого вчителя Григорія Олексівича Фітільова. Виховувався в україн-

⁴¹ М. Зеров. До джерел, стор. 258, Українське Видавництво, Краків — Львів, 1943 р.

⁴² Володимир Сосяра. Засуджене й Заборонене; В. Гришко. Замість передмови; Нью-Йорк, 1952, 104 стор.

ському середовищі й брав активну участь в організації і роботі «Просвіти», а навіть сам очолював «Просвіту» в рідній оселі. О. Ган, в своїй праці «Трагедія М. Хвильового»,⁴³ заперечив всілякі твердження про нібито російське походження та виховання Хвильового, про його роботу в «ЧК». Батько — збіднілий шляхтич Фітільов, мати Єлисавета Тарасенко, у родині якої завжди жило українське народолюбство. Живучи в маєтку Смаковських (сестра матері), Микола багато читав, дістаючи книжки в бібліотеці поміщиці Савич, що жила недалеко від Зубівки. Там він прочитав твори А. Марлінського, М. Гоголя, захоплювався творами Лермонтова, біографіями великих людей та зокрема — Ніцше. «Надзвичайне враження, — як свідчить двоюрідна сестра Миколи, — справив на майбутнього письменника «Кобзар». Він знав на пам'ять багато віршів Шевченка та інших українських поетів»⁴⁴.

Микола Хвильовий, за словами того ж О. Гана, повертається восени 1917 року з армії людиною з українським національним світоглядом.

У Советському Союзі ім'я М. Хвильового, за почином Лазаря Кагановича, — згадують (маємо на увазі офіційні советські чинники) лише як «буржуазного націоналіста», як петлюрівця, бандита та навіть шпіона.

Прошло уже двадцять років від часу, як пролунав протестуючий постріл Миколи Хвильового. Але ще недавно, вже після другої світової війни, голова Союзу Советських Письменників Української ССР О. Корнійчук в промові, що її надруковано в газеті «Правда», під заголовком «Деякі проблеми розвитку української літератури», зупиняючись на генезі й історичному корінні національних ухилів в Україні, каже:

«Боротьба з буржуазним націоналізмом в українській літературі має велику й повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і товариша Сталіна большевики України на чолі з товаришем Л. М. Кагановичем в 1926—27 рр. розгромили хвильовізм — агентуру фашизму в літературі... Бачили хвильовізму й тепер живуть в середовищі деяких українських літераторів і продовжують шкодити успішному зростові нашої літератури. Боротьба з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології залишається і сьогодні одним із найважливіших завдань української советської літератури»⁴⁵.

Почавши свою літературно-революційну діяльність у 1921 році, Хвильовий уже перед 1924 роком, коли стали затихати революційні бої й почалась праця над реалізацією здобутків революції, починає розуміти, що з революцією твориться щось недобре — «з'їли, сукини сину, революцію!» — каже Хвильовий («На глухій шляху»). Відповідаючи на закиди, що він оспівує одиниці — окремих героїв, а не маси, які, мовляв, творять історію, Хвильовий запитує: «А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами?» («Синій Листопад»). Далі Хвильовий приходить до висновку: «Не маса, що не оформлена ідеологічно, буде задавати ідео-

⁴³ О. Ган. Трагедія М. Хвильового. Вид. «Прометей», 1947.

⁴⁴ Юр. Дивнич. 20-річчя смерті Хвильового, «Сучасна Україна» за 1953 р., № 15/66.

⁴⁵ «Правда», 4 липня, 1947.

логічний тон культурному ренесансові, а інтелігенція тієї маси», а ще далі: «Очевидно, історію робить не тільки економіка, а й живі люди». Характеризуючи підсоветський «рай», Хвильовий каже: «...навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться...» («Вальдшнепи»). У другій частині роману «Вальдшнепи», конфіскованій і знищеній в друкарні більшовиками разом з 6-им числом альманаху «ВАПЛІТЕ», Хвильовий устами одного з головних героїв роману, українського комуніста Карамазова, каже:

«Бо справді, хто сказав, що Маркс є вічний прапор прогресу? Сьогодні він веде вже до найбільшої реакції, а спадкоємцем великих визвольних ідей 1917 року, за які він, Карамазов, проливав кров, є тільки молоде відродження його народу»⁴⁶.

13 травня, соняшного ранку, Микола Хвильовий запросив до себе своїх ближчих друзів (Остапа Вишню, Олесья Досвітного, Івана Дніпровського та ще декого), щоб прочитати їм свій новий, написаний на замовлення партії, фальшиво-правовірний твір.⁴⁷ Вийшовши до своєї робочої кімнати, М. Хвильовий знищив той твір і прострелив собі скроню.

Проте, мабуть, найважливішим є свідчення близького друга Миколи Хвильового — відомого письменника, що користувався ще за життя загально визнаною пошаною і довір'ям всіх шарів українського громадянства — Аркадія Любченка.

Його свідчення має виключне значення щодо вияснення причин самогубства М. Хвильового та характеристики його морального образу.

Тут наведемо, звичайно, лише декілька рядків зі згаданого свідчення, що було опубліковано в Берліні в десяту річницю смерті М. Хвильового.

У квітні 1933 року, щоб особисто перевірити твердження советської пропаганди, яка заперечувала наявність голоду та пояснювала «труднощі» впливом «куркулів», Микола Хвильовий і Аркадій Любченко разом відбули подорож по голодних селах Полтавщини. Жахлива дійсність, що вони її побачили на селах, справила на М. Хвильового гнітюче враження.

У розмові з Аркадієм Любченком, що під час подорожі занедужав на плямистий тиф, Микола Хвильовий гаряче закликав його боротися за життя, запевняючи, що його (А. Любченка) життя потрібне для українського народу. «Чуєте? Конче жити, за всяку ціну жити!...» — закликав він.

«Правда, — зупинився він (М. Хвильовий) на хвилинку застережливо, — бувають випадки, хоч і досить рідкі, коли смерть заслугує на виправдання. Це — коли всім і тобі самому цілком ясно, що актом смерті можеш зробити для свого народу щось більше, ніж присутністю у житті. Такі випадки, повторюю, можуть бути, але тільки окремі випадки. І смерть твоя — не смерть звичайного обивателя, якогось там міщанина, — повинна бути конче

---

⁴⁶ З уривку із другої частини роману «Вальдшнепи», що дійшов до нас у вигляді цитат ворожої критики. Декілька таких уривків уміщено в післяслові до емігрантського видання першої частини роману «Вальдшнепи». Видавництво «Нові дні» 1946 р., Зальцбург.

⁴⁷ В. Г р и ш к о. Три постріли... «Укр. Вісті» 948, № 91/243.

цілеспрямована. Розумієте? Ми не залежимо від себе. Якщо ми справді ідейні, чесні віддані справі люди, то ми не маємо права вільно розпорядитися навіть нашою смертю. Все залежить від того, що нам скаже, що прирече великий обов'язок...»⁴⁸.

Розмова ця відбулася наприкінці квітня 1933 року. 13 травня цього ж року Микола Хвильовий застрелився.

Велика культурна дискусія

Дискусію про шляхи розвитку української літератури викликав Микола Хвильовий. У тій дискусії, підтримуючи Хвильового, взяли участь — відомий поет і критик Микола Зеров⁴⁹, що очолював Київську групу неоклясиків, М. Куліш, М. Яловий, А. Любченко, О. Слісаренко та ціла низка провідних письменників, поетів, мистців, а далі економістів та політиків. У короткім часі та літературна дискусія перетворилася у Велику Культурну Дискусію. Ця дискусія тривала від 1925 до 1928 ба навіть 1931 року, «коли партія, — як каже С. Гординський, — гримнула кулаком об стіл і остаточно приклала дискутантам до горла багнет».

Чи не найбільше схвилювали Кремль памфлети М. Хвильового, що з'явилися під час тієї дискусії у вигляді збірок — «Камо грядеші», «Думки проти течії» та «Апологети писаризму» (1926).

Романтик у перший період своєї літературної діяльності, Хвильовий, під дошкульними ударами окупаційної дійсності, перейшов до реалізму, як творчої методи й уже в роках літературної дискусії він справді реально дивився у вічі дійсності й насамперед — політичної дійсності.

В одному із своїх памфлетів — «Московські задрипанки» з циклю «Апологети писаризму», М. Хвильовий закликає рівняти українську літературу на кращі європейські зразки, на «психологічну Європу»⁵⁰.

«Отже оскільки наша література стає, нарешті, на свій власний шлях розвитку, остільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс.

У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи не дали б Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватись на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчив нашу пси-

⁴⁸ Аркадій Любченко. Його таємниця, «Нова Доба». Червень-Липень 1943 р., Берлін. Оповідання А. Любченка передруковано в журналі «Наші Позиції» ч. 2/22 за 1954 р. Західня Німеччина, стор. 78—91.

⁴⁹ Микола Зеров. До джерел, Українське Видавництво Краків — Львів, 1943, стор. 252—271.

⁵⁰ М. Хвильовий. Апологети писаризму, «Московські задрипанки», «Наші Позиції» ч. 2 за 1948 р., стор. 62—63.

хіку до рабського наслідування. Отже виховувати на ній наше мо-
лоде мистецтво — це значить затримати його розвиток. Ідеї про-
летаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки — ці
ідеї ми, як представники молоді нації, скоріш відчуємо, скоріше
виллемо у відповідні образи. Наша орієнтація — на західноєвро-
пейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми».

Полемізуючи з Щупаком про «мистців-пролетарів», М. Хвильовий ка-
же, що товариш Щупак не розуміє, як підійти до розв'язки цього питання,
«... і не розуміє саме через свою, вибачте за вираз, «марксистську
короткозорість»⁵¹.

Треба не забувати, що такі сміливі думки кидає М. Хвильовий в умо-
винах терору окупаційного режиму.

Безпосереднім приводом до початку дискусії стала одна з новель М.
Хвильового — «Я». Газета «Комуніст» вмістила статтю Гр. Яковенка, де
між іншим писалось таке (подаємо за С. Николишиним):

«Чи читали ви поему (а може й не поему) Миколи Хвильового,
пролетарського письменника, — під короткою назвою «Я», — ко-
ли читали, скажіть мені, невже виведені Хвильовим дегенерати
революцію робили..? Невже селяни або робітники повірять Хви-
льовому, що у революціонерів (дійсних) щохвилини кололось
«я»..? Ні, тричі ні. Яку ж вартість має цей твір..? Хто його чи-
татиме? Читатимуть його міщани, дегенерати, для яких революція
була прикладом найгострішого душевного садизму. На що ж його
друковано..? Художню, бачите, вартість має. Владною, бачите,
рукою написано...»

Ця стаття, власне, й започаткувала літературну дискусію.

«Хвильовісти» орієнтували українську літературу на Захід, на кра-
щі осяги літератури світової, у протилежність зусиллям комуністичної пар-
тії скерувати її на «центр всесвітньої революції» — Москву, яка, за сло-
вами Хвильового, перетворилася на «центр всефедеративного міщанства».

Азія т с ь к и й р е н е с а н с — друге гасло М. Хвильового, що було
предметом дискусії. Віра у великий азіатський ренесанс появилася у Хви-
льового в оповіданні «На глухім шляху» («Шлях Мистецтва», ч. 5, 1923).

Гасло азіатського ренесансу народилось у Хвильового либонь під впли-
вом російської тези про «гнилий Захід». Правда, Хвильовий знав Захід, і
бачив у ньому не тільки Європу Шпенглера, але й Європу «грандіозної
цивілізації». Подруге — Хвильовий був захоплений теорією циклів у куль-
турному розвитку людства (Шпенглер). Він уважав, що Україна на чолі
азійських відсталих народів, завдяки революції, культурно пережене Ев-
ропу. Звідси ідея — Україна стане Месією світу. Хвильовий хоче вивести
українську культуру з провінційного, під'яремного животіння на світові
шляхи, тому ставить перед нею світові цілі.

---

⁵¹ М. Хвильовий. Апологети писаризму, «Дайош пролетаріат», Там же,
стор. 58.

Отже, ідею азійського ренесансу Хвильовий ставить не в пляні російсько-советських імперіялістичних завдань, а в пляні українського культурного месіянства.

Треба гадати, що гасло азійського ренесансу відбивало також ідеї, що їх, під впливом Михайла Грушевського, було висунуено ще на початку революції.

Хвильовий розуміє, що поки українці не опанують міста, доти Україна приречена залишатись у колоніальному, або, в кращому випадкові, напівколоніальному стані. Хвильовий служить ідеї української держави, що її він мислить як модерну державу на рівні сучасної техніки.

Місто — це організатор всього матеріального й духового життя нації. Місто — ключ до власної держави. Звідси — третє гасло: за створення власного українського робітництва, за власну українську інтелігенцію, за власні інженерно-технічні кадри.

«Дайош пролетаріят! Дайош інтелігенцію! — це вже проти Зіновєва. В се українське населення має бути поставлене на службу маєстату української державности — не самі, щирі, свідомі селяни!»⁵²

Нарешті четверте гасло — романтика віталізму! Це мав бути стиль культури, що її пропагували ваплітянці.

Властиво йшлося про основні напрямні, що ними мала б керуватись, про основні шляхи, що ними мала б іти молода українська література. Гасла ваплітянців — «за активний романтизм», «за віталізм» існували радше, — як каже В. Державин⁵³ «про око людське», означаючи суттю не за щось, а проти чогось». Ті гасла означали відкидання так званого «пролетарського реалізму», відкидання «діалектичного матеріалізму». А «боротьба за справді високоцінне літературне мистецтво» фактично була боротьбою проти дешевої советської агітки, проти всіляких малоосвічених кар'єристів — «літературних висуванців» тощо.

Крім ВАПЛІТЕ, де купчилились «хвильовісти», на літературному фронті, в літературній дискусії брала участь також Київська група неоклясиків, крайньо-правих письменників та поетів на чолі з відомим поетом і критиком професором Київського університету Миколою Зеровим. Крім М. Зєрова до цієї групи входили: Михайло Драй-Хмара, Максим Рильський, Освальд Бургард — Юрій Клен, О. Дорошкевич, М. Могілянський, Павло Филипович та інші.

Так само брала участь у дискусії співзвучна ВАПЛІТЕ, лише не пролетарська, а народницька, революційно-попутницька Київська «ЛАНКА» (1924—26), згодом переіменована в «МАРС» — «Майстерня Революційного Слова» (1926—1928): Борис Антоненко-Давидович, Михайло Івченко, Григорій Косинка, Валеріян Підмогильний, Євген Плужник, Дмитро Фальківський, Іван Багряний, Тодось Осьмачка та інші.

Висновки й оцінку політичної дійсности знову таки мусів зробити М. Хвильовий. І він такі висновки зробив у романі «Вальдшнепи» (1927),

⁵² С. Николишин. Цитований твір, стор. 28—29.

⁵³ В. Державин. «Ваплітянство» і його історичне значення.

першу частину якого надруковано в останньому (ч. 5) альманасі «ВАПЛІТЕ».

4. 12. 1926 р. в газеті «Вісті ВУЦК» М. Хвильовий змушений був надрукувати «покаянного» листа, але скоро по тому написав відому статтю «Україна чи Малоросія?» (не була надрукована, хоч машинописні передруки її були поширені серед української академічної молоді) та почав друкувати щойно згаданий роман «Вальдшнепи», де цілком одверто демаскував большевицьких окупантів.

Це ж у цьому романі устами Аглаї М. Хвильовий дає таку блискучу характеристику російській імперіялістичній інтелігенції:

«Та це ж той самий руський інтелігент-інтернаціоналіст, який з охотою говорить про самовизначення націй... тільки не тих, що входять в Радянський Союз; який всюди бачить петлюрівщину... і не помічає своєї устряловщини.⁵⁴ Який і досі думає, що українська культура існує... як австрійська інтрига, який, показуючи Європі досягнення руського генія, виводить на арену й інші народи Союзу... як цікавий, зоо'ображених руським царатом мавп. Словом, це саме той інтернаціоналіст, який під своїм космополітизмом ховає звичайнісінький собі зоологічний, націоналізм».⁵⁵

А. Хвиля так тлумачить символіку цього роману:

«Автор поставив собі за завдання виявити в художніх формах свої політичні думки... Карамазов, це той щирий, що йшов, захоплений великими гаслами, робити революцію з компартією й нарешті побачив, що він ,собираетель земли русской'... Хвильовий виводить своїх героїв на літературний кін, щоб довести, що Радянська Україна — не радянська, що диктатура пролетаріату — не диктатура пролетаріату, що національна політика — це одна лише омана..., що єдине гасло, яке може запалити мільйони, піднести їх на височінь патосу боротьби за Україну, за народ, — є національне відродження, відродження нації... Карамазов і Аглая сходяться на одному, на основному, що революція відійшла в минуле, що великі гасла соціальних заворушень 1917 р. стали фарисейством, що історія в нових вбраннях повторює в тридцятих роках ХХ століття криваві дні французького термідору, Робесп'єр уже давно поклав на гільйотину Дантона... і... сам він доживає останні дні... Термідор у повному розгарі. Що ж залишається робити? Єдиний порятунок — націоналізм. Треба подбати лише про те, щоб термідор привів до створення могутньої української національної держави...»⁵⁶

У цьому романі Кремль побачив смертельну для себе образу. М. Хвильовий закинув йому продовжування старої царської імперіялістичної політики.

⁵⁴ Устрялов — російський професор-націоналіст, що обґрунтував «сменовеховщину». У ті роки користувався популярністю серед всяких окупаційних обрусителів.

⁵⁵ М. Хвильовий. Вальдшнепи, Роман, Зальцбург, 1946., Видавництво «Нові Дні», стор. V—VI.

⁵⁶ А. Хвиля. Від ухилу до прірви, ДВУ, Харків 1928.

Коли було сконфісовано другу частину «Вальдшнепів» М. Хвильовий перебував за кордоном. Тоді ж партія поставила перед ним вимогу знищити кінець цього роману. Можливо, що тим Сталін хотів штовхнути цього надто популярного письменника на еміграцію. Так це чи не так, але М. Хвильовий мав повну можливість або, рятуючи своє життя, залишитись на Заході, або повернутись, щоб «рятувати життя товаришів в Україні і справу за яку разом з ними борюся». Він вибрав друге.

«Знищивши „Вальдшнепи“ й тією ціною купивши собі право повороту і дальшої боротьби в більш обережних формах, він забезпечив можливість появи ряду п'єс Куліша, праць „Березолю“, річного комплексу „Літературного Ярмарку“, українських фільмів Довженка, українізації високих шкіл, словом відстрочив на п'ять плідних років розстріл Великого Культурного Відродження».⁵⁷

Надхненники й творці Українського Ренесансу

Творцем Українського Ренесансу ХХ століття був насамперед український народ, або кажучи стисліше — оті сотні тисяч полум'яних патріотів України, оті непомітні герої, що їх вилонив із себе український нарід, — учителі, лікарі, науковці, професори, публіцисти, громадські, політичні та церковні діячі, що віддано несли на своїх плечах усю величезну муравлину працю, спрямовану на поглиблення і закріплення осягів Української Національної Революції, на збереження «душі України».

Говорячи про творців, про надхненників Українського Ренесансу, хочемо згадати найвизначніші постаті з тогочасної літератури та про декого з видатніших сучасних поетів і письменників.

У наведених нижче коротких характеристиках оцінюватимемо їх не як мистців, але як громадсько-політичних діячів, як українських патріотів, що своїми творами допомагали формувати національну політичну думку, що боролись за українську національну культуру.

МИКОЛА ЗЕРОВ — показував Україні шляхи до джерел європейської культури — „Ad fontes“. Характеризуючи відмінності російського й українського духового процесу, Зеров писав:

«Вікно в Європу було прорубано раз в „Петербурже — городке“ на початку ХVІІІ сторіччя, коли на російські центри упало снопом європейське світло і так яскраво підкреслило околицю тьму; на Україні ж у нас вікон не прорубували, у нас паростки європейської культури промикалися всюди тисячею непомітних шпар та щілин, сприймаючися помалу, непомітно, але всіма проявами національного організму».⁵⁸

⁵⁷ М. Хвильовий. Вальдшнепи (Післяслово Юр. Дивнича) 1946 р., Зальцбург..

⁵⁸ Микола Зеров. До джерел, Українське Видавництво, Краків — Львів, 1943, стор. 269.

Ми уже згадували вище, що й М. Хвильовий й М. Зеров були надхненниками Великої Літературної Дискусії й творили єдиний наступальний фронт. Проте, якщо першого треба розглядати в основному в двох аспектах — мистецькому й політичному, то другого — в суто мистецькому. Щоправда, нічого «суто-мистецького» в країні соціалізму немає, бо —

«вже самого факту, — каже С. Гординський, — що поет писав про Навсіаю ,струнку дочку Феацького царя', про крєкїт жаб серед української ночі, про злототканий пояс Афродіти чи ,золотом цвяховану блакить' київського неба, — офіційній критиці вистачало, щоб його прозвати саботажником, який не хоче сприймати існуючої дійсности, не хоче працювати на замовлення часу».⁵⁹

Як поет, Микола Зеров дав неперевершені зразки сонету (збірка «Камена» — 1924 р. — та вивезена в рукопису й видана на еміграції збірка „Sonnetarium“). Поза тим М. Зеров був видатним перекладачем римських поетів — він подарував українській літературі краці з творів староримських клясиків.

Микола Зеров був ідеологічним провідником Київської групи неоклясиків, що збагатили українську літературу творами величезної вартости. На чолі цієї групи стояло п'ять видатних поетів: Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Буркгард (Юрій Клен) та Максим Рильський.

На жаль, їх усіх розторожила жорстока підсоветська дійсність: Зерова й Филиповича заслано на Соловки, Драй-Хмару тоді ж на Камчатку, де вони й загинули. Юрієві Кленові пощастило вибратись на Захід (1933), а Максим Рильський, як відомо, примушений був перейти до ворожого табору і співати про «вождя» Сталіна.

МИКОЛА КУЛІШ (1893—?) — один із найвидатніших представників української пореволюційної драматургії —

«проходить шлях — каже В. Глушко, — від сільського наймита, вчителя, секретаря сільради — партійного активіста на селі — до становища видатного драматурга, який своїми п'єсами підписує смертний вирок тим, хто підступно ошукує мрію Марини з ,Патетичної Сонати', тим, хто замість ,голубої далі', дав шукачу Стаканчику безум'я бюрократичної машини, бордель та будинок божевільних».

Під впливом зустрічі з Курбасом (1926) —

«Микола Куліш стає сатириком страшного царства, де згаслу блакить замінив кольор крови, стає співцем ,Патетичної Сонати' — сонати завзяття, героїзму, боротьби».

«Ні одна п'єса української драматургії не викликала такої повіні дискусії, як „Народній Малахій”. Втілена в плястичні форми вбивча правда про соціалізм наносила дошкульні вдари. Советські ортодокси від мистецтва розуміють, в яку смертельну зброю перетворилася драматургія Куліша».⁶⁰

⁵⁹ С. Гординський. Микола Зеров, «Українські Вісті», № 31/89, 1947.

⁶⁰ В. Глушко. Микола Куліш, «Українські Вісті», 1948, № 18/170.

Далі з'являються: сатирична комедія «Мина Мазайло» — твір «про жалюгідних ренегатів — холопів кров'ю і малоросів душею» — Мину Мазайла та його рідню, про міщанство, що саботувало процеси національно-культурного відродження України; далі — «Патетична Соната» (1930) і нарешті остання лебедина пісня М. Куліша й Леся Курбаса — «Маклен Грас» (1933). На тому НКВД урвало творчий шлях Миколи Куліша.

У «Народньому Малахії» Микола Куліш піддає найгострішій критиці соціальну і національну політику московської окупаційної влади в Україні. У яскравих формах він виказує, яким чужим українській духовості, яким далеким від справжніх інтересів українського народу є насаджуваний силою багнетів «соціалістичний» устрій.

«Вітаю гегемонів (каже Малахій, звертаючись до робітників. Ф. П.) і разом питаю: — невже і гегемонів загороджено мурами. Та ще й якими? Тоді, будь ласка, скажіть, що різнить вас з тими, що сидять по бупрах⁶¹ та по божевільнях? Розгородитися треба, гегемон, зруйнувати оці мури, бо вони заступають дорогу».

«Не зважаючи на те, що п'єсу написано так характерним для підсоветської дійсності езопівським стилем, — пише І. Багрянний, — становище окупованої України подано з граничною ясністю; з такою ж ясністю Куліш показує шлях до звільнення — „... зруйнувати оті мури, бо вони заступають дорогу!“...»⁶²

«Патетична Соната» — це найпоетичніша п'єса М. Куліша, це драматична поема з її українською Жанною д'Арк в образі головної героїні — Марини.⁶³ Не зважаючи на суто формальну остаточну перемогу большевизму, Микола Куліш в «Патетичній Сонаті» цілком умисне, підкреслено висуває, як героїню, постать протисовєтської повстанки Марини, що збройно бореться за національне визволення України.

У тридцятих роках тільки дуже відважна людина могла наважитись ставити п'єси М. Куліша, а надто його «Патетичну Сонату». В Україні дозволив собі це Леся Курбас і в Москві відомий російський мистець А. Таїров у Московському Камерному Театрі. Якось 1931 року М. Куліш при зустрічі з А. Таїровим розповів йому, що ось півтора року ні йому, ні «Березолі» не удалося домогтися від Репертуарного Комітету Народнього Комісаріату Освіти дозволу на постановку «Патетичної Сонати». Тоді ж М. Куліш прочитав А. Таїрову російський переклад «Патетичної Сонати», що його виконав Зіневич. Соната справила на Таїрова величезне враження. Він тут же забрав у М. Куліша рукопис і через кілька днів радісно повідомив його про одержаний дозвіл на виставу.

За кілька місяців Московський Камерний Театр розпочав сезон постановкою «Патетичної Сонати». Московська громадськість і преса зустріли її зливою прихильних рецензій. Навіть «Правда» вмістила на цілий підвал рецензію відомого партійного публіциста Мехліса з похвалами на адресу автора М. Куліша і режисера Таїрова... Але... за якихось два-три тижні

⁶¹ БУПР — тюрма, Будинок Примусової Праці.

⁶² І. Багрянний. Дума Народнього Малахія, «Укр. Вісті» 8. XI. 1946.

⁶³ В. Кр. Патетична Соната М. Куліша, «Українські Вісті» 1950 р., № 80/441.

в тій самій «Правді» з'явилася погромна стаття, де «Патетичну Сонату» названо «Патетичною симфонією українського націоналізму». У ній М. Куліша обвинувачувано в націоналізмі, а Таїрова — у злочиннім легковаженні і... п'єсу з репертуару знято!...

Звичайно, НКВД не забуло «Патетичної Сонати» ні М. Кулішеві, ні (згодом) російському режисерові А. Таїрову.

7. XII. 1934 р. М. Куліша арештовано й засуджено на 10 років суворої ізоляції. Перебував він у самітнім ув'язненні в ізоляційному корпусі Соловцького концтабору до червня 1937 року. Після того жадних відомостей про нього не було.

МИХАЙЛО ЯЛОВИЙ — літературний псевдонім Юліян Шпол (народ. 1891 р.) — президент ВАПЛІТЕ, редактор журналу «Червоний Шлях», один з «трьох мушкетерів» (М. Хвильовий, М. Яловий і О. Досвітній), як їх жартома називали в інтимнім колі. Михайло Яловий своєю бурхливою енергією, своїм загальноновизнаним громадським та літературним авторитетом скеровував і рухав вперед славу когорту «ваплітянців».

Безмежною вірою у сили Українського народу, вірою в остаточну перемогу, в світле майбутнє свого народу М. Яловий запаливав усіх і безстрашно вів уперед...

Це знало НКВД і тому під час розгрому українських культурних сил, що його провадив з доручення Кремлю спеціальний уповноважений Сталіна — Постишев, Михайла Ялового було знищено одним із перших. 11 травня 1933 року його викликано до Партиїного Комітету (Харків) і відібрано партійного квитка, а вночі арештовано. О 10-й год. рано 13 травня застрелився один з його найближчих друзів Микола Хвильовий.

ОЛЕКСАНДЕР ДОСВІТНІЙ (народився 8. II. 1891) — останній з тих «мушкетерів», — не набагато пережив своїх найближчих інтимних друзів.

ГРИГОРІЙ КОСИНКА (СТРІЛЕЦЬ) — талановитий загальноновизнаний український новеліст, співець пореволюційного села.

Григорій Косинка (1899—1934) син бідного українського селянина, добре розумів одвічні прагнення селянства, розумів те, повне трагізму, становище села, що витворилось у наслідок спрямовання, що його набула революція. Його прекрасні новелі — «На буряки», «В житах», «Голова ході», «Товариш Гавриш», «Мати», «Анкета», «Політика», «Троєкутний бій» та інші, глибоко відбивають настрої пореволюційного села, одвічну селянську тягу до «своєї землі», ставлення селянства до червоної окупаційної влади та всюди наголошують «справедливу ненависть» народу. Проте Косинка не песиміст. Навпаки — його твори сповнені бадьорости, віри в свій нарід. Він також зійшов у ранню могилу: окупаційна влада не могла терпіти українця співця селянської долі.

Безпосередньою причиною до знищення Гр. Косинки став «дотеп», що він його кинув в обличчя окупантові. На конференції українських письменників, що відбувалася 1934 року в Харкові, в будинку Літератури ім. В. Блакитного, на настирливу вимогу А. Хвилі від імени ЦК КП(б)У, звернену до учасників з'їзду та зокрема до Гр. Косинки, «стати інженерами людських душ», Григорій Косинка, що «мовчав» уже від 1929 року, в своєму виступі між

іншим сказав: «Ми стаємо не інженерами, а міліціонерами людських душ».⁶⁴

Такої наруги над сталінськими «інженерами людських душ» Кремль не міг уже стерпіти — Григорія Косинку розстріляно в числі 28 «українських терористів» у кировські дні (1934).

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ — народився 1902 року в Одесі, в міщанській родині. Освіту одержав в реальній школі, далі закінчив Механічний Технікум та вчився два роки у високій технічній школі у Києві. Юрій Яновський — видатний майстер художньої прози, що його цілком заслужено вважають одним з найбільших прозаїком за час існування української літератури; як баталіст, Ю. Яновський ледве чи має собі рівного в сучасній світовій літературі.

Друкуватись в українській мові почав 1924 року. Маємо декілька збірок його оповідань («Мамутові бивні», «Кров землі»), збірку поезій («Прекрасна Ут»), романи («Майстер Корабля», «Чотири шаблі», «Вершники») та декілька драм, також кілька кіносценаріїв.

Його народні повстанці, що б'ються проти інтервентів («Чотири шаблі») зображено з неприхованою симпатією як героїв української революції. Потоїбічна критика оцінила «Чотири шаблі» як одну з вершин в пропаганді ідеалізму та українського націоналізму. В його повстанцях побачили «легендарних національних лицарів», побачили намагання воскресити романтизування, так ненависного окупантові, українського минулого.

Роки 1932—1935 Юрій Яновський пробув на засланні, за словами советської преси, за те, що «цілковито знехтував» вказівки марксистської критики й допустився націоналістичного ухилу в своїй творчості.

25 лютого 1954 р. несподівано, в розквіті творчих сил, Ю. Яновський помер.

ОСТАП ВИШНЯ (Павло Михайлович Губенко, нар. 1889 р. на Полтавщині) — талановитий, дуже популярний гуморист. Його «Вишневыми усмішками» — та іншими гуморесками «зачитувались», особливо на селах, як то кажуть, до повної «амортизації» паперу. Тематика — підсоветська дійсність. Гуморески — часом гостроудливі. З неменшим хистом він умів оповідати. Його епічний спокій, байдужий вигляд під час оповідання, його короткі, ляконічні зауваження — завжди викликали нестриманий сміх слухачів, навіть коли мова йшла про якісь найзвичайнісінькі речі.

Під час тотального нищення українських кадрів не минув загальної долі й Остап Вишня. Його обвинувачено в участі в «терористичній організації» письменників і заслано десь на північ. В роки «великої вітчизняної війни», коли Кремль почав «піддобрюватись» до українців, Остапа Вишню було розшукано й повернено в Україну. (Помер 28 вересня 1956 року, — прим. Ред.).

ВОЛОДИМИР СОСЮРА (народився 1898 р.) — один з найпопулярніших сьогочасних поетів. У 1951 р. через свій «націоналістичний ухил», що його Кремль лише тепер догледів у написаному в роки війни його вірші

⁶⁴ Міліціонери людських душ. Редакційна стаття, «Українські Вісті», ч. 97 — 1948 р.

«Любіть Україну» став відомим цілому світові. Не допомогла навіть згадка про «братні народи» та «... шум стягів багряних»...

У поемах Сосюра «Мазепа», «Тарас Трясило», так само в його окремих збірках поезій — «Осінні зорі», «Багряні гони», «Минуле», «Червоні троянди» — часто виразно бринить «буржуазний націоналізм» та «історична романтика». Але не можна ж усіх до решти поетів вистріляти. Так, за останню його збірку «Щоб сади шуміли» (1948) Сосюрі видано урядову премію.

В. Сосюра — досить цікава, кольоритна постать, тому спинимося трохи докладніше, щоб спробувати в'яяснити шляхи, що привели його до ворожого табору.⁶⁵

Своє активне життя В. Сосюра почав добровольцем-воюком в армії УНР під командуванням Головного Отамана Симона Петлюри. Залишався В. Сосюра в армії УНР від листопада 1918 року до лютого 1920 року. За цей час В. Сосюра кілька раз потрапляв у большевицьке оточення, утівав, знову приєднувався до армії УНР і знову воював проти большевиків. Був у Галичині, був курсантом старшинської школи в Кам'янці-Подільському та навіть в особистій охороні Головного Отамана. Додамо, що про все це було опубліковано в офіційно друкованих в Українській ССР⁶⁶ спогадах В. Сосюра та згадувалось в офіційно виданих його художніх творах. Що привело В. Сосюру до армії УНР? На це питання відповідає сам Сосюра в згаданих своїх спогадах: «Воскресла моя синя омріяна Україна, махнула клинками, зацвіла земля козацькими шликами!... і записався я в цей полк...», — так оповідає В. Сосюра про свій вступ до 3-го Гайдамацького полку.

Як же сталося, що такий щирий патріот залишився не знищеним і навіть опинився у сталінському таборі? З В. Сосюрою сталося те, що й з багатьма менш стійкими поетами та письменниками, як П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан та інші. Після поразки армії УНР Сосюру привело до большевиків, очевидно, холодне усвідомлення катастрофи, що сталася і віра в можливість розбудови українського життя в підсоветських умовах. Відомо, що Сосюра переживав цей перехід дуже болюче, навіть намагався покінчити самогубством (він усвідомлював, що те, що він робив, було, зрештою, зрадою).

«Рвали душу мою —
комунар
і
націоналіст», —

пише він у своєму творі «Два Володьки». І в іншому місці:
«В мене на кашкеті зірка п'ятикутна,
а на серці — тьма...»

Відомо також, що після самогубства Миколи Хвильового під впливом цього пострілу та того, що відбувалось цієї страшної весни в Україні, Со-

⁶⁵ Володимир Сосюра. Засуджене й заборонене, за редакцією В. І. Гришка, Нью-Йорк, 1952.

⁶⁶ «Червоний Шлях», ч. 10, 1926 рік.

сюра потрапив до дому божевільних, що, до речі, і зберегло йому життя у роки тотального нищення української інтелігенції (1933—37).

Боротьба двох душ, що відбувалась в Сосюрі, комунара й українця-патріота (перший у свідомості, другий у серці), у роки розгорнутої реакції, по виході з божевільні, після багатьох допитів в НКВД, кінчилась поразкою... українського патріота. Отже, відлівши фізично, Сосюра як поет майже загинув. Українське серце поета майже завмерло, ...але скоро по тому Сосюра одержав ордена. З того часу В. Сосюра втратив свою колишню широку популярність серед українських мас.

Прокинулось його українське серце в роки другої світової війни, коли вивезеному з України до Уфи В. Сосюрі запропонували співати про Україну. Між багатьма піснями, написаними в ті роки українським серцем В. Сосюра, була і «Любіть Україну», що за неї його пізніше знову розпинали...

*   *
*   *

Обмежений розмір цього нарису не дає можливості продовжувати бодай такі коротенькі характеристики видатніших письменників та поетів того часу. Отже згадаймо бодай побіжно таких як Валеріян Підмогильний («Місто»), П. Филипович, Микола Бажан, Павло Тичина, Андрій Головка, Зінаїда Тулуб («Людолови», роман з часів Сагайдачного), Б. Антоненко-Давидович, Могилянська, Петро Панч, Михайло Івченко, В. Свідзінський, Євген Плужник, Майк-Михайло Йогансен — шведського походження («Подорож до Леонардо» — 1928, сконфіскований цензурою автобіографічний роман «Югурта» — 1936), Олекса Слісаренко, Іван Сенченко, Докія Гуменна.

Тільки дуже незначна частина з сотень тогочасних поетів та письменників залишилась не знищеною. Дехто з них, як от Павло Тичина, Володимир Сосюра, Микола Бажан, зломлені сталінською машиною, нині оспівують «соціалістичний рай». Та вже буквально кілька найщасливіших з них опинились на еміграції, як Юрій Клен (Бургардт), Аркадій Любченко, Іван Багряний, Годось Осьмачка, Докія Гуменна.

ОСВАЛЬД БУРГАРДТ (1891—1947) — літературний псевдонім — Ю р і й К л е н — неоклясик, один з оспіваного Драй-Хмарою «п'ятірного грона нездоланих співців». Автор надзвичайно цікавих літературно-критичних статей та нарисів, уславлений ерудит-перекладач прози та віршів. Українська еміграційна громадськість добре знає цього співця, сповненого безмежною вірою в прийдешню перемогу абсолютного добра, автора гостро скерованої проти большевицького терору поеми «Прокляті роки» (1937), збірки артистично-досконалої лірики «Каравели» (1943), автора грандіозної, присвяченої українським визвольним змаганням, історичної епопеї «Попіл імперій» (незакінчена й лише частково опублікована).

Помер на чужині 30 жовтня 1947 року в Авгсбурзі.

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО (7. 3. 1899 — 25. 7. 1945) — один з найвидатніших борців за національно-культурне відродження України. Аркадій Любченко — талановитий новеліст, видатний український письменник, один

з чільних бійців славної когорти творців українського ренесансу, що намагалися піднести українську культуру до європейського рівня, невтомний борець за долю українського народу, за звільнення України від московсько-большевицької тиранії.

Підсоветська дійсність, а далі гітлерівська тюрма, привели цю видатну постать до ранньої могили. Умер Аркадій Любченко влітку 1945 року. Поховано його на міському кладовищі в Бад-Кісінгені (Баварія).

ІВАН БАГРЯНИЙ (народився 19. 9. 1907) — відомий на еміграції як один з видатніших сучасних письменників — прозаїк, поет і темпераментний публіцист. З-під його пера вийшли вже тут, на еміграції, загальновідомі «Тигролови», «Розгром», «Генерал», «Морітурі», відомий роман «Сад Гетсиманський», що його ряд критиків ставить в число кращих літературних надбань нашого часу, нарешті останній його твір «Огнене коло».

Іван Багрянний народився на Полтавщині в робітничій родині. 1929 року закінчив Київський Художній Інститут. Друкувати свої твори почав у 1926 році в журналі «Глобус». Поезії Багряного друкувались переважно в «Червоному Шляху» та «Життя й Революція». З тодішніх видань його назвемо збірку «До меж заказаних» (1929), «Ave Maria», найбільша його річ «Скелька» (1930), також «Вандея» та «В поті чола», що друкувались лише уривками.

У жовтні 1931 року в журналі «Критика», що був органом ЦК КП(б)У,⁶⁷ з'явилась критична стаття Ол. Правдюка під назвою «Куркульськими шляхами».

«Загальний тон збірки («До меж заказаних» — Ф. П.) доводиться розцінювати, — писав Ол. Правдюк. — як занепадницький, але разом із тим і активно-ворожий нашій дійсності. Поет незадоволений з сучасности, вона йому осоружна, тому він або глузує з неї, або шукає способів змінити її, чи принаймні тікає в романтику минулого... Багрянний песимістично оцінює наслідки революції: мовляв, тисячі поляглих для щастя одиниць, які вибралися на гору, а решта як була на споді, так і залишилася... В «Скальці»... Багрянний робить особливий наголос на ворогуванні національному...»

«...Братове, друзі, матері і сестри!

Та доки ж нам терпіти?!»

Каже Данило («Скелька»).

«...Так ліпше нехай кара загуде —

М у ж и ц ь к а к а р а ...»

Промова написана досить гостро і запально, — додає Ол. Правдюк, — вона безперечно справляє враження на читача. Але хочеться поставити питання: чиїм настроєм ця промова відповідає, до кого вона звернена в конкретних радянських умовах? Яка її конкретна функція на сьогодні?...»

---

⁶⁷ «Критика» — журнал-місячник марксо-ленінської критики та бібліографії, Жовтень 1931 р., № 10/45.

Така «оцінка» нікому даром не обходилася. Не обійшлась вона даром й І. Багряному. За марксо-ленінською «Критикою» прийшов слідчий корпус Харківської тюрми, нелюдські жахи якої розкриті у романі «Сад Гетсиманський», судовий вирок, що його, «зважаючи на молодість», обмежено п'ятьма роками каторги. Далі Далекосхідний край, втеча з «Бамлаг'у», воля, знову тюрма, «очна ставка» з «очкарем»⁶⁸. Кінець ежовщини приніс деяке полегшення. Нарешті війна, запілля й еміграція. Правда, з підірваним здоров'ям, але еміграція на Захід.

ТОДОСЬ ОСЬМАЧКА (народився 3. 5. 1895) — поезії його надхнені глибоким песимізмом: українське село гине під червоною навалою. Україна залишається тільки в сяйві своєї колишньої слави.

Стихія поета — це насамперед народня, селянська стихія.

Збірки поезій Т. Осьмачки — «Круча» (1922), «Скитські вогні» (1925), «Клекіт» (1929).

Поета Осьмачку українська еміграційна громадськість знає з його творів: «Поет», «Старший боярин», «Плян до двору», виданих на еміграції.

Українська молодь і Велика Культурна Дискусія

Події кінця двадцятих та початку тридцятих років глибоко хвилювали українську молодь. Ці події стали поворотним пунктом в духовому розвитку так молоді, що її революція застала уже на шкільних лавах, як і молодшого покоління, що його називають «ровесниками революції».

І те, і друге відгалуження революційного покоління української молоді, зростало й формувалось духово серед воєнних і революційних бурь, в умовах большевицького окупаційного режиму, що характеризується наявністю всіляких протиріч, зигзагоподібною політикою так загальною, як і в галузі виховання молоді; наявністю різнорідних, часом діаметрально протилежних, ідеологічно-світоглядових принципів.

Школа безнастанно експериментувала: — комплексна метода, комплексно-проектна система з культом «суспільно-корисної праці», лябораторно-бригадна форма, т. зв. Дальтоновий лябораторний плян і т. і. Всі ці експерименти давали негативні наслідки. Діти не одержували належної систематичної підготовки до високої школи. Школа не давала, особливо до початку тридцятих років, потрібних знань з математики, мови, літератури, історії тощо; зате наполегливо прищеплювала культ революції — «жовтня». «Піонервожаті» та «комсорги» захоплювали про Леніна, Троцького, навчали, що молодь — це основний рушій життя, основна сила революції. Все старе, дореволюційне заперечувалось цілком, незалежно від негативних чи позитивних його властивостей. Демонстративно заперечувався авторитет батьків та взагалі старшого покоління — це все «контрреволюція». Заперечувалось існування Бога й християнської моралі та прищиплювалось культ ненависти до всього, що не згідне з вченням Маркса-Ен-

⁶⁸ Кость Слобідський. За залізною брамою... З трилогії «З великих днів», том I, стор. 101—102, Баварія, 1947, На правах рукопису.

гельса-Леніна та особливо Сталіна (почали додавати пізніше — після перемоги «сталінської генеральної лінії»). Моральне лише, те, що йде на користь соціалізму-комунізму. Культивувалась відданість революції, революційна пильність, включно до підслухування та підглядування за своїми близькими, за своїми кривними, не минаючи й батьків. Звідси відома трагедія «Павліка Морозова» і багато інших подібних трагічних подій.

У ту систему світосприймання, що її вкладали в дитячі голови школа, піонервожаті, комсорги, а також дитячі газети, журнали і радіовисилання, дисонансом вривався вплив домашнього, принаймні на 80—90% наставленого антисоветськи, оточення. У ту систему вривалась щоденна дійсність з її «бандитизмом», про який комсорги говорили з лютою ненавистю, а батьки — з побожною пошаною; з її «продразверстками», «продотрядами», каральними загонами, з її плямами людської крові на бруку, на хідниках, знайденими рано по дорозі до школи, трупами забитих «контрреволюціонерів», з сотнями тисяч безпритульних, недавніх таких же піонерів чи комсомольців, чіх батьків знищено або заслано...

Все це витворювало у молоді постійне роздвоєння між офіційним думанням, що його приціплювала школа, і родиною, де діти, і молоді і старші, проводили не менше половини свого часу. А дома говорилось, як ми вже згадували, про речі кардинально відмінні від того, що казали піонервожаті та комсорги. Дома говорили про Центральну Раду, Грушевського, Петлюру, Винниченка, про Митрополита Василя Липківського. Піонервожатий вчив: «Долой, долой монахов, равінов і попов!...», а дома мати ставила вечером навколішки перед образами і веліла молитись: «Оченаш, ожи їси на небеси!...» Комсорг підсовував «Безбожник» Ярославського, а дома тато вечорами читав — «Моління про чашу» Богочоловіка Ісуса Христа в саду Гетсиманськім.

І в такому оточенні, в таких протиріччях росло й духово формувалось щонайменше 80% дітей.

Звичайно, що все це в дитячих душах, що не завжди спроможні були самі розібратись у всіх тих протиріччях, витворювало хаос, утворювало стан перманентного духового конфлікту.

І от у цьому хаосі почулись нові потужні акорди. Судовий процес Спільки Визволення України (СВУ) та Спільки Української Молоді (СУМ), так само нові думки, що про них офіційна советська школа їм нічого не говорила, нові ідеї, нові трактування основних національних і соціальних проблем, що їх принесла з собою Велика Культурна Дискусія, далі розхитували основи дотеперішнього світосприймання, глибоко хвилювали українську молодь і стали стимулом ревізії офіційного думання, що його довгі роки старанно прищеплювали советська школа та комсомол.

Не зважаючи на те, що Спілька Української Молоді по суті була організацією переважно міської та зокрема київської академічної молоді, ідеї СУМ-у та Союзу Визволення України, особливо після гучного судового процесу, набули величезної популярності так серед українського населення в цілому, як і серед молоді зокрема. Провідники СУМ-у студенти Павлушков, Матушевський та інші, оповиті романтикою всенародньої боротьби

проти окупаційної влади большевиків, стали в очах молоді національними героями, символом національних прагнень. Наростанню таких настроїв у великій мірі сприяв також червоний терор, що саме в ці роки починав набирати тотальних форм. Москва, готуючись до головного удару по дрібновласницькій стихії села, намагалась обезголовити рух спротиву й тому нещадно винищувала всяких ухильників від генеральної лінії партії, не тільки дійсних, але, переважно, потенційних ворогів народу, націоналістів, підкуркульників та взагалі все, що могло б стати на чолі руху спротиву.

Не менший вплив на молодь справляли історико-літературні та критичні статті Миколи Зерова, Бориса Антоненка-Давидовича («Синя Волошка», «Смерть» та ін.), драматичні твори Миколи Куліша, памфлети Миколи Хвильового та взагалі все те, що писалося в роки Великої Культурної Дискусії (1925—1931).

«Хвильовий мав сміливість, — каже Юр. Дивнич, — через голви московських емісарів на Україні звернутися до цієї молоді з закликком, щоб вона „не комсомолила впустопорожнє“, а бралась за науку, щоб вона „вчилася думати і почувати, та не йшла в секоти і червоно-московські кар’єристи”»⁶⁹.

Смерть Миколи Хвильового в ту трагічну для України весну зловісного тридцятьтретього року крицею викарбувала в свідомості думаючої української молоді оті висновки, що їх зробив Микола Хвильовий; зцементувала всенародно ненависть до большевицько-московського окупанта. У цьому і є велике значення його памфлетів, його «Вальдшнепів», його «Україна чи Малоросія?» й... його «пострілу в спину партії».

«... Це вперше в своєму житті, — пише В. Гришко в своїй цікавій праці «Народжені бурею», — з уст безсумнівно революційного, а не контрреволюційного авторитету ця молодь почула гостро-критичну думку про освячений революцією порядок речей»⁷⁰.

Питанням «духової біографії» української підсоветської молоді наша еміграційна преса присвятила досить багато місця. Звертає на себе увагу характеристика молоді, що народилась у роках революції, т. зв. «ровесників октябрю», що її дав проф. Шерех у статті «Четвертий Харків»⁷¹. У цій статті автор розкриває духовий образ «молоді четвертого Харкова», що не знала уже ні «буйного ренесансу української духовости двадцятих років», ні Визвольної Війни, що не читала історії України, а українську літературу знала лише в межах хрестоматій Новицького, Пільгука і Шаховського; покоління, що

«... виростало, — як каже Ю. Шерех, — на політгодинах, комсомольських зборах, у засвоєні захисного способу говорити й поводитися...»,

бо виростало воно

⁶⁹ Юрій Лавріненко (Юр. Дивнич). Три покоління української підсоветської молоді, «Сучасна Україна» за 1953 рік № 21/72, 22/73, 23/74.

⁷⁰ В. Гришко. Народжені бурею, «Наші позиції», ч. 2—3, (95).

⁷¹ «Українські Вісті» № 29/286 та 30/287, 1948.

«в обмеженнях: харчів, одержі, електроструму і — головне — щирости»,
виростало в

«... країні, де закони тільки забороняють і ніколи нічого не дозволяють, (де) можна діяти тільки неширо...»

Це покоління зростало без молодечих дискусій,

«... його філософія обмежувалась на гаслах партії, а його авторитетами могли бути тільки — Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін, бо ні до кого іншого не мало доступу».

І... отже це покоління зберегло там десь у підсвідомості глибоке національне почуття. Саме у тих драконівських обмеженнях народилась жа доба до пізнання, до правди, виростала ненависть до обмежень людського духа.

«Це покоління, — каже далі Юрій Шерех, — ненавидить муштру і обмеженість. Воно виросло в умовинах повної ліквідації фєвдальних пережитків, які і досі тяжать над молодою Європою... Воно здатне прийняти все, крім вузости, забріханости, обрядовости. Його очі жадібно розкриті і зорять. Але вони повернені вперед, а не назад...»

В академічній бібліотеці-читальні Київського університету, так само в так званій «Публічній Бібліотеці» Академії Наук (Київ), щодня можна було бачити десятки юнаків-студентів вищих та середніх шкіл, заглиблених в читання літературних та філософських творів «буржуазних» класиків. Треба сказати, що в академічній бібліотеці Київського університету, якою мали право користуватись лише наукові робітники та студенти високих шкіл, до самої війни можна було одержати багато з того, що цікавило, за певним виключенням, звичайно.

По замріяним чи вогнем палаючим обличчям молоді не тяжко було догадатись про враження, яке справляло на неї те, що вона читала. «Натаскана» в піонерських та комсомольських організаціях на марксолєнінській ідеологічній макулятурі, молодь, з властивою для неї жадобою, накидалась на величезний новий для неї світ — клясичної художньої та філософської світової літератури. Наслідки від такого знайомства молоді з невідомим досі для неї світом «буржуазних ідей» надзвичайно цікаві. Навіть розагітована комсоргами молодь крайньо-лівих «переконань», досягнувши певного рівня загального розвитку, ознайомившись з різними ідеологічними вченнями, ознайомившись з «буржуазними» науками, з «буржуазною» літературою, як правило ставала глибоко антибільшевицькою.

Це надзвичайно цікаве явище сповнює оптимізмом, зміцнює віру в непереможну силу людського духа. Його можна оточити багнетами, загнати в комсомол, приборкати, але тільки на деякий час, до першої сприятливої нагоди. Це безперечно усвідомив і Кремль. Недаром, виховавши замість знищеної дореволюційної інтелігенції уже свою, советську, про що в двадцятих роках так мріяли вожді революції, Кремль не довіряє і цій своїй інтелігенції. Досить нагадати, що всюди нагляд за своєю — советською — інтелігенцією Політбюро здійснює за допомогою напівграмотних комісарів

— так, мовляв, буде певніше! Таких напівграмотних комісарів бачимо, скажемо, в Українській Академії Наук, так само в Інституті Червоної Професури та в інших наукових та учбових закладах.

Оця перманентна еволюція духовости української молоді від комсомолу до цілковитого заперечення «жовтня» та облудних комуністичних гасел, є одним з яскравих антикомуністичних, антисталінських «ухилів», що його, як своє заперечення, породила советська система.

Національне відродження і українська православна Церква

Одним з важливих чинників національного відродження в часи большевицького панування 1920—1933 рр. була Українська Автокефальна Православна Церква. Українська Церква, в часи найбільшого переслідування українського руху, взяла участь у творенні єдиного фронту боротьби за українську національну культуру, за українську духовість, за ідею української державности.

Українська Церква на чолі з Митрополитом Василем Липківським, діяльність якої ще мало досліджена й належно не оцінена, була одним із потужних факторів комплексу рушійно-творчих сил українського народу в його боротьбі проти московсько-комуністичної навали.

Православна Церква в Україні до революції 1917 року перебувала в цілковитому підпорядкованні Петербурзькому Синодові й була одним із сильних важелів у справі русифікації «Южно-Русского Края». Після повалення царату Патріарх Московський, залишаючись вірним престолові, продовжував стару імперіялістичну проросійську політику.

Народня пам'ять ще зберігала у своїй пам'яті згадки, що протягом семи віків Українська Православна Церква жила своїм самобутнім вільним життям, коли Церква була справжнім «пастирем», справжнім проводирем української духовости, носієм української культури, огнищем освіти. Лише 1686 року Українська Церква була підпорядкована московській. А ця остання, як відомо, за «государево жалованіє» провадила «обрусеніє Малоросії». Робилось це відверто: до революції 1917 року священники і вчителі в Україні одержували спеціальні додатки до своєї платні «за обрусеніє Края».

Така церква не могла вести за собою нарід. Між церквою, в особі насадженого й зрусифікованого єпископату, а також в значній частині місцевого духовництва, з одного боку, та глибоко віруючим українським народом, з другого — постала прірва.

Український нарід не міг далі з таким станом миритися. Коли багаточисленні спроби в рр. 1917—1921 домовитись з московським екзархатом в Україні не дали наслідків, українські священники-патріоти, на чолі з блаженної пам'яті мучеником, тоді Протоієреєм, Василем Липківським, та громада мирян, що її очолював, пізніше замордований большевиками, професор Київської Духовної Академії благовісник Володимир Чехівський,

примушені були нарешті вийти з підпорядкування Московському Патріярхові і стати на шлях відновлення Української Церкви.

Уже в квітні-травні 1917 року на всіх Єпархіяльних Соборах, що відбувались тоді в Україні, були винесені рішення про скликання Всеукраїнського Церковного Собору та перегляд відносин з Московською Синодальною Церквою. Київський Єпархіяльний Собор обрав навіть Комісію для скликання Всеукраїнського Церковного Собору, хоч Москва і Петроград на те дозволу не давали. Ця Комісія разом з «Братством Воскресіння», що його організовано з ініціативи Протоіерея Василя Липківського, проголосила себе Всеукраїнською Церковною Радою, що мала б підготувати скликання Собору. Всеукраїнська Церковна Рада, за підтримкою Архiepіскопа Олексія Дородніцина, домоглася від новообраного Московського Патріярха Тихона дозволу на скликання Всеукраїнського Церковного Собору, що й зібрався у Києві 7 січня 1918 року. Учасники Собору в своїй більшості висловлювались за проголошення Автокефалії Української Церкви та перебудову відносин з Московською Церквою на нових засадах. Напад армій РСФСР під командою Муравйова зірвав роботу Собору.

Після державного перевороту, що стався 29 квітня 1918 р., реакційне російське духовництво у травні 1918 року на Київському Єпархіяльному Соборі обрало на Митрополита Київського — російського великодержавника, митрополита Антонія Храповицького (згодом відійшов з Києва до Денікіна). У червні того ж року ці ж реакційні кола скликали «свій» Собор. До участі в роботах того Собору — членів-делегатів першого Собору не допущено. Собор затвердив згаданого Антонія Храповецького на становищі Митрополита Київського. У Церкві на якийсь час знову запанувала реакція. . .

І січня 1919 року Уряд Української Народньої Республіки на внесення українських церковних кіл урядово проголосив Автокефалію Української Православної Церкви. Проте, вже через місяць, (2 лютого 1919 року), Директорія мусіла залишити Київ.

Після окупації Києва й значних теренів України московсько-більшевицьким військом, окупаційна влада проголосила відокремлення Церкви від Держави, конфіскацію всіх церковних та монастирських маєтків і всього церковного майна, включно до самих храмів.

У березні 1919 року в Києві утворилась перша церковна громада, до якої увійшла переважна більшість членів Всеукраїнської Церковної Ради, що були на той час у Києві. Ця громада зареєструвала церковний статут і одержала в користування Миколаївський Військовий Собор. Перша відправа Служби Божої українською мовою, при діяльній участі Протоіерея Василя Липківського, відбулась 9 травня 1919 року в день Св. Миколая у згаданому Соборі (на Печерську). Цей день і є, власне, днем фактичного народження Української Автокефальної Православної Церкви. Другу українську парафію організовано при Соборі Св. Андрія Первозванного і третю — при Соборі Св. Софії.

Поновлено Всеукраїнську Церковну Раду. На Голову обрано Михайла Наумовича Мороза та на секретаря — Ів. Тарасенка.

Влітку 1920 року Всеукраїнська Православна Церковна Рада знайшла порозуміння з Архієпископом Парфенієм Левицьким (Полтава). На прохання Ради Владика Парфеній погодився тимчасово очолити Українську Церкву. Він висвятив на священників біля 30 рекомендованих Радою кандидатів. Проте, зрозумівши, що ВПЦРада своїм основним завданням ставить поновлення свого часу (1686) підступно зламаній незалежності Української Православної Церкви, став менш активним, а далі, під тиском Патріярха Московського Тихона, і зовсім відмовився очолювати Українську Церкву.

Російський Єпископат, на чолі з Екзархом України Митрополитом Михайлом Єрмаковим, разом з русифікованим місцевим духівництвом, став на шлях уже відкритого поборювання українського церковного руху. Богослужбу українською мовою заборонено, а напочатку 1921 року українське духівництво було позбавлене сану; Всеукраїнську Церковну Раду проголошено недіяльною. Але все те не могло спинити руху за відновлення Української Церкви, що набув величезних розмірів, охопивши найширші верстви української людности. У відповідь на заходи Московського Єпископату, Всеукраїнська Церковна Рада закликала українське духівництво й вірних не коритись наказам московських намісників і одночасно вжила заходів до найскоршого скликання Церковного Собору.

Перший Всеукраїнський Церковний Собор відбувся 11 жовтня 1921-го року в Святий Софії у Києві. Він ствердив проголошену Українським Урядом 1 січня 1919 року Автокефалію Української Православної Церкви (УАПЦ) та поставив способом первохристиянських часів Ієрархію Церкви.

Речником волі народу в справі відродження церкви був Митрополит Василь Липківський, біографія якого одночасно є, до певної міри, й історією УАПЦ часів советської окупації.

МИТРОПОЛИТ ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ належить до найвеличніших творців Українського Національного Відродження. Цілком справедливо його називають апостолом національно-релігійного відродження українського народу.

Митрополит Василь Липківський народився 20 березня 1864 року в с. Попудні, Липовецького повіту, в родині священника Костянтина Липківського. Учився в Уманській Духовній Школі, далі в Київській Духовній Семінарії та Київській Духовній Академії. Закінчив Академію 1889 р. з ученим ступенем «кандидата богословія». 1890 р. його призначено заступником вчителем Черкаської прогімназії; 20 жовтня 1891 р. — висвячено на священника; 1892 р. — призначено настоятелем Липовецького Собору; 1903 р. — на завідувача Київської Церковно-вчительської школи, але вже 1905 р. усунуто з того становища за «українофільство» й призначено на священника Свято-Покровської Церкви на Соломенці в Києві.

Зараз же по революції 1917 р. Протоієрей Василь Липківський очолює український церковний рух. Він утворює «Братство Воскресіння», що скоро перетворилося, як уже було згадано, у Всеукраїнську Церковну Раду,

яка скликала Всеукраїнський Церковний Собор, що не міг відбутись через політичні події. 1919 р., в день св. Апостолів Петра і Павла, Протоіерея Липківського призначено настоятелем Софійського Собору, який під його пастирським проводом стає цитаделлю українського церковного руху.

При вступі українського війська до Києва (31. 8. 1919) Протоіерей Василь Липківський у полум'яній промові вітає Симона Петлюру як національного героя України. Саме це привітання пізніше було інкриміновано Митрополитові Василеві, коли ГПУ обвинувачувало його в контрреволюційній діяльності.

Василь Липківський розгортає бурхливу діяльність, підготовляючи широкі заходи до українізації Церкви: перекладаються Богослужбові книжки на українську мову, відновлюються старовинні українські церковні співи, обрядові традиції, утворюють українські парафії, не зважаючи на відчайдушний спротив московського Синодального єпископату.

Перший Український Церковний Собор відбувся у Св. Софії у жовтні 1921 року. На Собор прибуло 472 умандатованих делегати від усіх українських земель, що були під большевицькою окупацією, включаючи й Кубань. З числа делегатів було 64 священники та 12 діяконів, решта — представники українського культурного життя та миряни різного соціального стану. Серед делегатів були: академіки — А. Кримський, С. Єфремов; професори — П. Стебницький, М. Чехівський, В. Данилевич, Стороженко, М. Черкавський, Д. Щербаківський, Л. Карпів, Ф. Красицький, Павелко і Старикивич; письменники — Л. Старицька-Черняхівська, Ів. Стешенко, Гр. Косинка; лікарі — Кудрицький, М. Левицький, О. Черняхівський; композитори — Гончаров, Козицький, Яциневич, Гайдай; кооператори — Микола Левицький, Бучило, Кудря... (за матеріалами В. Потієнка — «Відновлення Ієрархії УАПЦ»).

Як уже було згадано, Церковний Собор обрав і, слідуючи чину християнства, що зберігався в Александрії Єгипетській, висвятив на Митрополита Київського й усієї України Протоіерея Василя Липківського. Висвячення відбулося 20—23 жовтня 1921 р. в храмі Св. Софії, і було приспівлено через категоричну відмову московського Екзархату висвятити для Української Церкви єпископів.

Шістдесятічний Митрополит Василь Липківський провадить широку українізацію Церкви. Він особисто, на запрошення церковних громад, об'їздить і благословить приєднання до УАПЦеркви колись помосковлені парафії. Своїми полум'яними промовами він будить українські села і міста від вікової летаргії, що до неї дійшов український нарід за 260 років московської підлеглихості. То була тяжка апостольська, напружена діяльність. Більше 500 парафій одвідав Митрополит Василь особисто, хоч його кілька раз було арештовано й заборонено виїздити за межі Києва. Та кожного разу влада примушена була відкликати свою заборону⁷².

УАПЦерква стала центром релігійного життя України. На тлі розкладу Московської Синодальної Церкви, й постанови т. зв. Живої, Обновленської

⁷² Матеріали до Патерика Української Автокефальної Православної Церкви, Мюнхен, 1951.

«ДХЦ» (Діяльна Христова Церква) та інших большевицьких новотворів, УАПЦ несла в народну гуцу Слово Правди. До церкви потягнулись тисячі інтелігентів, професорів, науковців. Вони приймали сан священників, щоб з амвону кликати народ до служіння Богові й Батьківщині.

З тих священослужителів, сильних духом пастирів, полум'яних патріотів, згадаємо тут бодай декого. Отже назвемо такі загально відомі в Україні імена, як Митрополита Київського і всієї України Миколи Борецького (1927—30), що заступив Митрополита Василя Липківського; Архиепископа Лубенського, а згодом Архиепископа Харківського і всієї Слобожанщини Олександра Яреценка — одного з найкращих проповідників; Єпископа Лубенського (після О. Яреценка) Йосипа Олексюка, що був видатним проповідником; Благовісника з мирян — Володимира Чехівського, чоловіка високої культури й ерудиції, блискучого промовця; Полтавського Архиепископа Юрія Жевченка — прекрасного проповідника й безстрашного борця; Уманського Єпископа Костянтина Малюшкевича, людину виключної діловитости й енергії; Архиепископа Волинського Степана Орлика — енергійного, здібного організатора; Архиепископа Нестора Шараївського — людину широкого інтелекту і поета (автора прекрасного Канона Нерушимої Стіні й інших поетичних творів); Єпископа Дахівника-Дахівського тощо.

Наприкінці 1926 року УАПЦ Церква мала 32 єпископи, більше 3 000 священників та біля 2 800 парафій з числом активних парафіян понад 6 000 000 чоловік.

2 800 парафій і 6 мільйонів активних парафіян!... І це в той час, коли в тій же Україні кількість членів партії становила — 122 928 (на 1927 рік)⁷³.

Уся політика большевиків у питаннях релігійних була спрямована на нищення релігії, як основного ворога т. зв. соціалістичного суспільства. Негаймо після приходу до влади большевики проголосили відокремлення церкви від держави. Це відокремлення, правда, не стало на перешкоді до націоналізації церковних цінностей, всіх церковних маєтків, включаючи й самі храми, що їх після конфіскації держава здавала релігійним громадам в оренду; при чому розмір орендної плати, щоб задушити будь яке релігійне життя, досягав неймовірно високих сум.

Пограбування церковних цінностей було проведено по всіх міських та сільських церквах і монастирях України та цілого Союзу. Забиралось все, починаючи від чаш і дискосів до оздоблення святих образів, та навіть дзвони. У цілях антирелігійної пропаганди, по закінченні всієї цієї акції, большевики опублікували перелік вилучених у найбільших храмах цінностей. Звичайно, перелік той був далеко неповний. До нього не потрапило також усе те, що було розкрадено на місцях під час «вилучення» та що було привласнено високими партійцями під час приймання тих цінностей на збереження⁷⁴.

⁷³ А. Меннінг. Україна під советами, Нью-Йорк, 1953.

⁷⁴ Протоієрей Д. Вурко. З книги буття Української Церкви, «Рідна Церква» 1954 р., чч. 1, 3, 4, 5, 6.

Щоб дати бодай загальну уяву про масштаби того пограбування, наведемо скорочений перелік цінностей, вилучених тільки в двох храмах Києва⁷⁵.

У Києво-Печерській Лаврі конфісковано: діамантів — 2 417 штук, від 1 до 9 каратів кожний; рубінів — 1 345; смарагдів — 1 106; сапфірів — 41; ниток великих перлів — 10; старовинних риз вишитих перлами і дорогоцінним камінням — 18; інших дорогоцінних речей з золота, срібла, оздоблених діамантами, перлами і дорогоцінним камінням — понад 500.

У св. Софії вилучено: 2 митрополичі митри з діамантами і дорогоцінним камінням вартістю по 500.000 золотих карбованців кожна; 9 напрестольних орнаментових плит, вагою понад 24 кілограми кожна; декілька плятинових плит; лампада вагою біля 15 кілограмів із золота і плятини, оздоблена діамантами і перлами; золота лампада, оздоблена 241 діамантом і 327 великими перлами та багато інших дорогоцінностей, дарованих князями, гетьманами та звичайними вірними.

Багато з тих дорогоцінностей — це високомистецькі твори знаменитих майстрів попередніх сторіч. Багато з них на протязі багатьох століть дбайливо переховувались як національні реліквії та мали величезну культурно-історичну вартість.

Все те або було перетоплено на метал, або в кращому випадку продано як антикварій за кордон.

Спочатку большевики не наважувались ліквідувати церкву прямим наступом й обмежувались тим, що чинили їй всякі перешкоди. Скажемо, члени релігійних громад не могли дістати будь-якої праці на підприємствах та державних установах, дітей священників не приймали до школи тощо. А коли такі способи тиску не давали бажаних наслідків, большевики застосовували всілякі насильства.

Ідеологічну боротьбу большевики провадили шляхом улаштування антирелігійних лекцій, диспутів, антирелігійних карнавалів тощо. Антирелігійні лекції найменше ґрунтувались на природничих, філософських, історичних чи будь-яких інших наукових засадах і, найчастіше, зводились до висміювання Божих законів та релігійних звичаїв народу.

Не на вищій «ідеологічній рівні» були й антирелігійні карнавали. Під час тих карнавалів, замасковані під Бога-Отця, Матір Божу, янголів та вимазані сажено хвостаті чорти, звичайно з числа активних членів компартії та комсомольців, вривалися у церкви під час Богослужби і там перед вівтарем уряджували «кошачі концерти» та, співаючи соромницьких антирелігійних пісень і танцюючи, для більшого психологічного ефекту стріляли в святі образи. До суто ідеологічних способів антирелігійної боротьби треба віднести також обкладання церкви, священників та інших членів церковного причту неймовірно високими податками від «нетрудових» присутніх. Як тільки громада не сплачувала у визначеному терміні податку на церкву або орендної плати за користування храмом, умова оренди касувалась, церкву замикали на замок і за якийсь час перетворювали на зсипище збіжжя, або на сельбуд, а то й просто руйнували. Священників та членів

церковного причту, як злісних неплатників податку, арештовували, засидали, або нищили в льохах ГПУ-НКВД.⁷⁶

Все це вже загально відомі речі. Відмітимо лише, що в Україні ставлення до церкви було особливо жорстоким. Якщо в різних релігійних віруваннях большевики бачили тільки «опіум для народу», то в Українській Церкві було щось далеко небезпечніше. У ній імперіялістичний Кремль бачив понад усе Українську національну Церкву.

Відновлена УАПЦерква від початку була об'єктом найлютіших заходів кремлівських намісників в Україні. Нагляд над Українською Церквою здійснювали спеціально для того поставлені відповідальні агенти ГПУ на чолі з Серафимовим та Каріним. Вже на Покровських Зборах 1922 року, щоб тероризувати учасників тих зборів, Серафимов арештував декого з єпископів та священників (Юрія Жевченка, Дмитрія Ходзицького). Трохи згодом він арештував і розстріляв секретаря Всеукраїнської Православної Церковної Ради Івана Тарасенка та багатьох священників по містах і селах України.

У жовтні 1927 року, під час 2-го Всеукраїнського Собору, спеціальний уповноважений ГПУ в справах нагляду за УАПЦ Карін двічі викликав до себе Голову Собору Володимира Чехівського, й загрожуючи розігнати Собор, а чільних керівників з Митрополитом Василем арештувати й вислати на Сибір, наказав негайно усунути від проводу Церкви Митрополита Василя. При чому на Собор було тут же послано декілька агентів ГПУ спостерігати за виконанням наказу.

Коли на Соборі стало відомо про ультимативну вимогу ГПУ, настала гробова тиша. Всі напружено чекали, що скаже Митрополит. У тім напруженім чеканні піднявся Митрополит Валис, мовчки пильно оглянув Собор і, звертаючись до вірних, сказав (Подаємо короткий уривок):

«Чого злякались? Чого перестрашилися? Чи не знали раніше, куди й для чого йдете? По нашій вірі Бог послав нам хвиливу радість духового відродження. Але за нетвердість нашої віри Бог посилає випробування. Хто могутніший за Бога? Кого, крім Нього, маємо боятися? Не бійтеся, хто служить Богові і любить свого брата... Не звертайте на побічні шляхи, не наважуйтеся на облудні манівці!...»⁷⁷

Не зважаючи на наявність агентів ГПУ, ряд промовців закликали не коритись вимогам ГПУ (священники — Хоць, Таран та інші). Парафіянинові Софійської парафії Івану Грищенкові, що виступив з такою промовою, агенти ГПУ не дали закінчити. Його тут же в Соборі арештували й вивели. (Про його долю ніхто нічого більше не чув). Виступало ще багато делегатів з мирян. Одна жінка, між іншим, піднесеним голосом вигукнула: «Краще з честю умерти, ніж ганебно жити!» По закінченні Собору багатьох з тих промовців було арештовано й ліквідовано.

⁷⁵ М. Миллер. Уничтожение большевиками памятников истории, культуры и искусства СССР, Вестник Института по изучению истории и культуры СССР, № 3, 1952, Мюнхен.

⁷⁶ Прот. Д. Бурко. Цитов. твір.

⁷⁷ Матеріали до Патерика Української Автокефальної Православної Церкви. Мюнхен, 1951.

Та все ж після довгих дебатів, щоб урятувати життя Митрополита, щоб зберегти Церкву від завчасної руйнації, Собор ухвалив:

«...Зняти з Митрополита Василя Липківського тягар митрополичого служіння...»

Вимогу ГПУ засудити діяльність Митрополита Василя як контрреволюційну Собор відкинув.

Поминати ім'я Митрополита Василя у Церквах було заборонено. Священиків-порушників негайно забирали й висилали на північ.

Митрополит Василь у дні вимушеної бездіяльності написав Історію Української Автокефальної Православної Церкви.

Нарешті Митрополита Василя втретє арештовано й заслано, де він і загинув смертю мученика.

Митрополита Василя Липківського волею 2-го Церковного Собору заступив Єпископ Гайсинський Миколай Борецький.

«Тяжкий хрест поклали ви на мене, — сказав він тоді у своєму слові (25. 10. 1927), — але з безмежної любови до Бога, до Вас, до українського народу, я готовий на жертву... Нехай буде воля Всевишнього!...»⁷⁸

Прийнявши на себе сан Митрополита всієї України, Микола Борецький цілком віддався служінню Богові й своїй улюбленій Батьківщині.

Окупаційна влада знала велику силу полум'яних слів Митрополита Борецького, що з апостольською саможертвою сміливо ніс у народню гуцу Слово Боже, й тому весь час переслідувала його, забороняючи йому виїздити на відвідини парафій.

Під час відомого процесу Союзу Визволення України (1930) багато священиків і єпископів було арештовано й знищено або заслано в Сибірські хащі. Тоді ж було арештовано й Митрополита Миколу Борецького й заслано до Ярославського Політизолятора, де цей відважний син України й помер десь у червні 1933 року. За чутками, що потайки передавали в'язні, Митрополита Миколая замордовано за відмову підписати складену ГПУ для подання Папі Римському декларацію про те, що в Україні, нібито, немає жадних утисків церкви.

Українська Автокефальна Православна Церква проіснувала понад 10 років, поки її остаточно не знищили большевики (цілковитий розгром завершився в 1935 р.).

«28 січня 1930 р., — розповідає Протоієрей Д. Бурко, — ГПУ скликало ,надзвичайний церковний собор' з решти єпископів та 40 священиків і продиктувало йому ухвалу, що УАПЦерква ,самоліквідується' й духівництво залишається надалі ,служителями культу».⁷⁹

Скоро після того влада схаменулася і дозволила церковну діяльність. УАПЦерква проіснувала в жаклих умовах ще чотири роки.

Большевики знищили фізично, або заслали в заполярні табори майже

⁷⁸ Подаємо за Прот. Д. Бурком. Митрополит Миколай Борецький «Рідна Церква», 1953 р., Мюнхен.

⁷⁹ Там же.

все тодішне духівництво, за виключенням одиниць, а також мільйони парафіян — вірних УАПЦ. Проте Українська Автокефальна Церква не вмерла, вона живе й діє на еміграції та в таємних православних громадах в Україні.

З числа первоієрархів та ієреїв УАПЦ залишилися живими буквально кілька чоловіків, — нинішній Митрополит Української Автокефальної Православної Церкви в США Іван Теодорович, Єпископ УАПЦ у Чикаго (тоді священник), Григорій Огійчук та ще декілька священників. Решта загинула десь в НКВД та концтаборах Сибіру.

Поруч з нищенням українського духівництва та парафіян УАПЦеркви відбувалося в масштабі цілої України руйнування святих Церков, головно історичних пам'яток княжої доби, Гетьманщини, яких так багато було в Києві та й у інших стародавніх містах України і які характеризували самотність української культури.

У науковій розвідці, присвяченій руйнуванню большевиками історичних пам'яток, М. Міллер⁸⁰ пише:

«Разрушения... церквей производились в различных местах Украины, где в первую очередь, уничтожились памятники, имевшие значение национальных святынь — церкви в стиле украинского барокко, постройки XIV—XVIII вв. Вместе с разрушениями церквей уничтожались и замечательные разные иконостасы, аналои, стеновые фрески, мозаика, картины, раскрадывались ризницы, ковры, утварь, погибали архивы, библиотеки...»

Серед знищених храмів треба згадати: Свято-Михайлівський Золотоверхий Манастир на Михайлівській площі у Києві, що його було побудовано 1051 року Великим князем Київським Ізяславом-Дмитром. Зруйновано також Десятинну Церкву (будовану князем Володимиром), Братський Манастир на Подолі з уславленою Київською Духовною Академією, Успенську Церкву на Подолі (1131 р.), церкву Різдва на Подолі, що в ній 1861 р. стояла труна з тілом Тараса Шевченка, Миколаївський Собор, або, як його називали, «Воєнний Миколай» (Київ), що його збудував гетьман Мазепа (1690 р.).

Пограбовано й варварськи знищено славнозвісний Запорізький Манастир Святого Спаса в Межгір'ї (20 кілометрів на північ від Києва, на високому березі Дніпра). У Нікополі зруйновано славнозвісний «Запорізький Собор», рідкий пам'ятник українського барокко на 9 бань, що його було побудовано у XVIII сторіччі. У Таганрозі висаджено в повітря так званий Грецький манастир, побудований 1807 року і багато інших.

Ми не називаємо тут зруйнованих великих храмів новішої будови, як Миколаївський Собор у Харкові, так само в Дніпропетровську, Одесі, та взагалі по всій Україні. Лише частину міських храмів (Володимирський Собор у Києві, Святу Києво-Печерську Лавру⁸¹ та інші) перетворено на «музеї», тисячі сільських храмів обернено на сельбуду, сільради, або стайні чи зсипища зерна та овочів.

⁸⁰ М. Миллер. Цит. твір.

⁸¹ Її соборна Успенська Церква, пам'ятка XI-го сторіччя, загинула в час останньої війни од рук большевиків (висаджена в повітря).

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ЧЕРВОНА РЕАКЦІЯ

Загальна характеристика періоду реакції

Коли Союз ССР, а особливо союзні (національні) республіки було вкрито густою мережею ком'ячейок, комсомольських організацій, мільйонною армією сексотів⁸²; коли було розбудовано кадри робітничо-селянської міліції та утворено (десь понад півмільйона) спеціальне фахове військо НКВД чи, як тоді його називали ГПУ; коли, нарешті, закінчено формування червоної армії, — Кремль вирішив зробити «два кроки вперед».

Був оголошений розгорнутий наступ на дрібновласницьку стихію села, що перетворився в «нищення куркуля як кляси» та запровадження примусової колективізації; період нищення приватно-власницького сектора взагалі; період тотального нищення української культури і її творців.

За початок цього періоду вважають 1933 рік — приїзд до Харкова П. Постишева. Проте, це не так. Наступ почався, власне, далеко раніше. 1932—33 роки були, так би мовити, найбільш драматичним кульмінаційним пунктом того наступу. Початком наступу, отже, треба вважати роки 1927—28. Себто роки переходу від так званого «відбудовчого періоду» (роки непу) до періоду «реконструкції» та «індустріялізації» — сталінських п'ятирічок. Уже в другій половині двадцятих років стало помітно посилюватись тиск на село. XV З'їзд ВКП(б) в грудні 1927 р. прийняв ухвалу про розгорнення «добровільної» колективізації. XVI Партконференція ВКП(б) в квітні 1929 року затвердила так званий «оптимальний» варіант першої сталінської п'ятирічки (1928—32), себто плян загальної індустріялізації країни. Одночасно партконференція проклямувала початок масової колективізації сільського господарства. Запроваджено спеціальне додаткове оподаткування т. зв. «експертне оподаткування» так більших, як часто й середніх господарств. Такий же спосіб додаткового обкладання знаходить собі найширше застосування і в містах щодо приватного сектора торгівлі й промисловости. Торгівлю і дрібний промисел спочатку перебрала на себе коопе-

⁸² «Сексот» — таємний працівник НКВД. Сексот — це досить важливий чинник совєтської державної машини, що виконує шпiонаж серед населення.

рація, але згодом місце кооперації у містах зайняла державна торговельна мережа.

У другій половині двадцятих років, себто — під кінець непу, українська кооперація мала досить поважну силу⁸³.

ВУКООПСПІЛКА, наприклад, у 1928 році об'єднувала 40 райсоюзів і 9 363 кооперативів 1-го ступня із 2 333 000 членів. У 1932 р. — 58 райсоюзів і 10 617 сільських споживчих товариств, що назагал обіймали 23 396 сільських торговельних пунктів і 7 888 міських. Роздрібний оборот системи Вукоопспілки тоді ж становив у місті 2 116 000 карб. та на селі — 9 699 000 карб.

СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР — об'єднував 1928 р. 22 116 кооперативів першого ступня з 2 947 000 членів (головним чином господарських дворів). Обороти на рік дорівнювали: Союзу — 169 000 000 та його кооперативів — 448 000 000 карб.

УКРАЇНБАНК — об'єднував 1924 року 17 Союзів та десь біля 5 800 кооперативів 1-го ступня. Вклади пайовиків дорівнювали 3 500 000 фунтів стерлінгів, а річний оборот — 879 000 000 фунтів стерлінгів.

ЖИТЛОВУ КООПЕРАЦІЮ тут оминаємо. Вона відразу була використана для поліційних завдань і в економіці країни великого значення не мала.

Українська Кооперація за своєю організаційною структурою була рухом незалежним, спрямованим на піднесення добробуту населення. Її існування було небезпечним для партійно-бюрократичного абсолютизму, що народжувався. Тому кооператори, слідом за непманами, тисячами були заслані до концентраційних таборів, що все густіше та густіше вкривали європейські та азійські північні простори РСФСР.

Кінець 20 і на початку 30 років вся міська кооперативна мережа була зруйнована. Її місце заступили різні державні заклади: «Бакалея», «Гастрономія», «Універмаги» та всякі державні «торги».

Опанувати село державною торговельною мережею советська влада не мала сили й тому там залишено суворо контрольовану «кооперацію».

Ремісників об'єднано в кооперативні артїлі — своерідні колгоспи. Купчилися там «позбавленці» (позбавлені виборчих прав), ведучи жалюгідне животіння, люди, які не мали права на працю в державних фабриках.

«Год великого перелома» (1929), між іншим, відзначився різким підвищенням цін на продукти та речі широкого вжитку. Червінець зник з внутрішнього ринку. Його заступив безнастанно знецінюваний паперовий карбованець⁸⁴.

27 грудня 1929 року Сталін виголосив нове гасло про «ліквідацію куркуля як класу» на базі колективізації. Це гасло було початком широко задуманої кампанії винищення заможніших шарів сільського населення.

⁸³ Подаємо за Енциклопедією Українознавства, Мюнхен - Нью-Йорк, 1949. Том. I, част. III., стор. 1115—1117.

⁸⁴ Десь в середині тридцятих років Наркомфін ССРСР Гринько створив «стабільно-інфляційну фінансову систему, де знецінені паперові гроші затримують твердий курс».

В Українській ССР це гасло було використане ще й для масового винищення українських національних кадрів. Під час «розкуркулювання» нищено не тільки селян, що до революції мали більш-менш значні земельні наділи, але й під виглядом «підкуркульників» чи «психологічних куркулів» винищено найбільш національно-свідому частину селян, робітників та інтелігенції, незалежно від їх майнового стану.

Судовий процес над членами Спільки Визволення України (СВУ) і Спільки Української Молоді (СУМ) та особливо широка хвиля терору, що прокотилася по містах і селах України після закінчення того процесу, мали остаточно «обезголовити» українське село. Під час тієї «санації» від всього, що на думку ГПУ могло б ставити активний опір, було знищено фізично або виселено у віддалені заповідні табори сотні тисяч «потенціальних контрреволюціонерів».

Тоді ж — у другій половині двадцятих років — широко розгортається терор також проти Церкви взагалі та проти Української Автокефальної Православної Церкви зокрема й особливо. В Українській Церкві більшовики бачили носія українських традицій, невтомного борця за волю свого народу, отже — одного з найбільших ворогів червоної імперії.

Одночасно з «розкуркулюванням» почато примусову колективізацію села. Застосовуючи найрізноманітніші форми масового терору, окупаційній владі удалося зрештою загнати в колгоспи великі маси селян.

У січні 1934 року відбувся XVII з'їзд ВКП(б), що його названо «з'їздом переможців». Цей з'їзд проголосив вивернення «суцільної колективізації» села та закінчення побудови соціалізму в ССР. На цьому ж з'їзді було проголошено головною небезпекою «місцеві» «націоналізми». Це було, так би мовити, формальним закінченням «лібералізму» в питаннях національної політики.

У грудні 1936 року прийнято нову, так звану «сталінську конституцію», а 30 січня 1937 року таку ж конституцію ухвалено й для Української ССР. Декларуючи перемогу соціалістичного устрою й «ліквідацію власницьких клас», конституція вводить принцип загальних, рівних, прямих і таємних виборів. Звичайно, це лише облудні формальні визначення, що нічого не мають спільного з практикою. Фактично «сталінська конституція» мала своїм завданням прикрити демократичними фразами наявну вже монопартійну систему керування державою. За цією «найдемократичнішою» конституцією централізація влади підноситься ще на один вищий щабель, перетворюючи «союзні» республіки в звичайнісінькі області. «Найдемократичніші» вибори організує НКВД. Висувають лише один урядовий список кандидатів-комуністів та «безпартійних більшовиків», під якими розумілась уся маса позапартійного населення. Громадяни змушені були «голосувати» за єдиний список кандидатів. Таким чином ССР остаточно оформлюється як поліційна держава.

Сваволя керівної верхівки набуває нечуваних ще розмірів. Під безстанні виголошення останнього, мабуть найцинічнішого гасла Сталіна — «жить стало лучше, жить стало веселей», визиск селян і робітників посилено до крайньої міри. Старанно технічно підготовані штучні «рекорди»

Марії Демченко в селі, Стаханова — в промисловості, Кривоноса — на транспорті — стають приводом до збільшення норм виробітку та одночасно до зменшення розцінок. Поміж усіх прошарків населення так України, як і цілого Союзу ССР, наростало незадоволення, що набирало загрозливих форм. Це загальне незадоволення режимом охопило навіть досить широкі кола партійної та армійської верхівки. Але Сталін зумів попередити події і перебрав ініціативу до своїх рук. В роках 1935—36 Сталін остаточно порвав з усякою «революційною романтикою». Саме від 1935 року починається період сталінської реакції. Події 1937—38 років, що відомі під назвою «ежовщини», були справжнім показником цієї доби: знищено все, що ще в'язало советську владу з старими більшовиками, які творили революцію і були більш чи менш пов'язані з її традиціями. До влади прийшли сталінські вихованці.

Сталін фізично знищив, як «бешенных псов» усіх членів першого Політбюро ВКП(б), знищив всю стару більшовицьку гвардію.

9. 8. 1936 року відбувся процес «16-ти». Видатні більшовики й співробітники Леніна (Зінов'єв, Каменєв, Євдокімов та інші.), обвинувачені в шкідництві, шпигунстві та підготуванні замаху на Сталіна і його соратників. Усіх їх засуджено до страти й розстріляно. 29. 1. 1937 — новий «процес 17-ти» (П'ятаков, Радек, Сокольников та інші) . . . У березні 1938 р. знову показовий «процес 21-го» (Риков, Раковський, Гринько та інші) . . .

З наказу Сталіна арештовано й винищено більшість членів ЦК ВКП(б), не минаючи навіть членів Політбюро (С. Косіор, В. Чубар). Так само арештовано й знищено більшість щойно обраних за новою сталінською конституцією членів «Верховного Совета ССР» та Союзного Совнаркома (Ради Міністрів). Арештовано й у значній частині знищено десятки тисяч командного складу армії та зокрема вищого командування⁸⁵, «зліквідовано» навіть значне число старих кадрів НКВД. Поза тим знищено багато партійних робітників і сотні тисяч на цей раз уже нової вихованої після революції, комуністичної інтелігенції.

В Україні знищено все Політбюро КП(б)У, всіх тодішніх членів уряду, а також величезну кількість переважно керівного складу партійних, господарчих та військових кадрів. Але особливо великі спустошення проведено серед української інтелігенції, українських культурницьких кадрів та «підкуркульників», себто національно свідомих селян і робітників.

Цей останній передвоєнний відтинок характеризується відкритим наступом на найелементарніші права трудящих та особливим посиленням визиску так в промисловості, як і в сільському господарстві. Усіх трудящих прикріплено до місця праці (1938). Селянин може залишити роботу в колгоспі, щоб перейти на іншу роботу, лише з дозволу влади, селянам стали видавати пашпорти тільки за спеціальним дозволом місцевої влади та управи колгоспу. Робітників також прикріплено до підприємств. Самовільний перехід на іншу роботу караний був в'язницею. Для піднесення дис-

⁸⁵ Після процесу маршала Тухачевського з 5 маршалів залишилось живими тільки 2.

ципліни на підприємствах видано закон (1939), за яким спізнення на 20 хв., або повторне спізнення на 3-5 хвилин карається в'язницею, або примусовими роботами на 6 місяців. Не зважаючи на цілком ясно висловлене в щойно проголошеній «сталінській конституції» право всіх трудящих на безкоштовне навчання, щоб припинити наплив до високих і середніх фахових шкіл селянської та робітничої молоді, запроваджено досить високу платню за право навчання. Одночасно, щоб перебороти масовий спротив робітників й забезпечити промисловість кваліфікованими кадрами, запроваджено примусове навчання у т. зв. школах трудових резервів, що до них забирали дітей селян, робітників та дрібного службового люду в порядку примусової мобілізації.

Широкі плани розвитку народнього господарства Української ССР 20-х років та особливо першої п'ятирічки (1928—32), коли Україна мала деяку господарську автономію, було здійснено лише частково і то переважно в галузях, що мали обслуговувати велетенські потреби промислового будівництва РСФСР (Москва, Ленінград, Урал тощо) та військові потреби.

Відомий дослідник ССР, Кляренц А. Меннінг так демаскує колоніальний характер большевицької системи в Україні:

«... Одеса і Харків не могли довгий час дістати дозволу на текстильні фабрики, бо цей промисел був зарезервований для РСФСР, а річний бюджет Української ССР досягнув у 30-х роках 2,5—5% бюджету ССР, дарма, що Україна мала тоді 18% населення ССР»⁸⁶.

У роки сталінізму природні ресурси, промисловість і все населення Української ССР поставлено на службу розбудови РСФСР. На Північ та Схід вивозять сільськогосподарську продукцію за виключенням голодних решток для населення України, вивозять вугілля та вироби української промисловости, вивозять величезні маси найпрацездатнішого, найкваліфікованішого населення України. Із промислових об'єктів не будують майже нічого, лише частково закінчують розпочаті будівництва та реконструюють старі підприємства.

Взагалі господарська політика Кремлю в Україні носить неприховано колоніальний характер. Окремі галузі промисловости цілком штучно розбудовують на теренах РСФСР. Наприклад, машинобудівельна промисловість скупчується біля Москви і Ленінграду, хоч працює вона виключно на українським вугіллі та, значною мірою, на українським металі⁸⁷. Таке штучне розміщення промисловости відбувається часто всупереч економічній доцільності і в той же час з явною тенденцією ослаблення господарчого потенціалу колоній — «союзних» республік. Тут Кремль не тільки перейняв але й набагато удосконалив стару російську імперську традицію колоніалізму. Таку союзню господарчу політику, крім всяких «революційних» уза-

⁸⁶ Clarence A. Manning. *Ukraine under the Soviets*, Bockman Associates, N. York 1953, pp. 223.

⁸⁷ І. Майстренко. Кризові процеси в советській економіці, Вид. Інституту для вивчення історії й культури ССР, Мюнхен, 1955, стор. 60, 61.

саднень, починаючи з тридцятих років, одверто мотивують також і потребою зміцнення сили і величі російської нації⁸⁸.

Колгоспна система господарювання й широко запроваджувана механізація сільського господарства не дали сподіваного ефекту — не розв'язали харчової проблеми. Всі ці роки населення України, так міське, як і особливо сільське, вело напівголодне животіння в умовах перманентного товарового голоду. Загальний стан добробуту населення можна бачити, порівнявши життєвий стандарт населення в роках перед першою і другою світовими війнами. Якщо, скажімо, 1913 роки реальна місячна заробітна платня робітника в Росії становила 25 карбованців, то в 1938 році — відповідно — 11 карб. 72 коп.⁸⁹

Доба «національних ухилів»

Велика Культурна Дискусія спричинила ідеологічний злам у багатьох ділянках так громадського, як і державно-політичного життя України.

«Націоналістичні ухили» виявлено майже в усіх ділянках громадсько-політичного життя — в культурі, політиці, економіці тощо. Всюди висували обвинувачення в українському націоналізмі.

Так, в кіно, що його очолював член ВАПЛІТЕ, також виявлено нахил до ідеалізації національних героїв при одночаснім нехтуванні пролетарських клясових героїв. «Злочин» полягав у тому, що героєм у тих фільмах був народ, а не кляса; неменший «злочин» — проповідь національної єдності. Наслідком цього заборонено велику кількість фільмів, між ними такі як «Кармелюк», «Тарас Трясило», «Земля», — що «мала перевагу біологічних моментів над соціальними». Знято «Аероград» — О. Довженка, де виведено тип усурійського українця, вороже наставленого до советської влади (негайно по виході у 1935 р.), а Довженко уник Сибіру обіцянкою поставити фільм «Щорс» (режисований як «Український Чапаєв»); знято нічим не замаскований «Прометей» режисера Науменка (1938). Як Науменкові удалось просунути цей фільм на екран — невідомо, маємо факт, що Науменко і гурт його співробітників були розстріляні за таку продукцію.⁹⁰

Так само виявлено український націоналізм в театрі Леся Курбаса «Березіль», в малярстві — «вронівщина», в галузі культурно-державної політики націоналізації проявив себе шумскізм; в економічній — волобуєвщина і т. д.

Чому шумскізм та волобуєвщина сполошили кремлівських можновладців?

ОЛЕКСАНДЕР ШУМСЬКИЙ — народній комісар освіти УССР (в 1919 році і вдруге 1925-27 рр.), колишній боротьбіст, член Української Централь-

⁸⁸ Там же, стор. 62.

⁸⁹ Енциклопедія Українознавства, стор. 554.

⁹⁰ Віталій Бендер. Відважні, що їх забуто, «Українські Вісті» за 1951 р., ч. 35/500.

ної Ради, член комуністичної партії — ідейний комуніст, яким залишився до кінця свого життя, О. Шумський у роки визвольних змагань належав до лівої групи боротьбістів-незалежників, що стояла на позиціях Радянської України, себто ставила своєю метою створення незалежної соціалістичної (комуністичної) української держави.

1919 року під час другої окупації більшовиками України О. Шумського призначено Народнім Комісаром Освіти. Свою діяльність він почав з боротьби проти русифікаторської політики окупаційної влади. Тоді ж він подав іменем Наркомату Освіти «Проект декрету про сприяння розвиткові української культури». Коли колегія Наркомос'у п'ятьма голосами (більшовиків) проти трьох (боротьбістів) відхилила цей проект, він 7 серпня вніс до ЦВК проект декрету від свого власного імені як Нарком Освіти. Тільки наступ Денікіна обірвав ту боротьбу⁹¹.

У роках 1921-23 О. Шумський був послом Української ССР в Польщі; далі завідував відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У. Він завжди боровся за те, щоб всюди на провідних становищах стояли українці; був ініціатором змови серед членів партії, які плянували скинути призначеного Кремлем першого секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича й на його місце поставити Власа Чубаря. Рішуче боровся проти всіляких русифікаторів та зокрема в КП(б)У. Домагався негайної українізації професійних спілок шляхом висунення на керівні становища місцевих робітників-українців замість «імпортованих» з Москви «фахівців» від професійного руху, — насправді ж — кремлівських наглядців. О. Шумський створив у партії широкий рух, що потім одержав політичну назву «шумськізм». Як нарком освіти, він спрямовував державну політику Української ССР у культурній ділянці на шлях творення незалежної від Москви української національної культури.

Своєю вимогою відшкодування для України з коштів союзного бюджету в сумі п'ять мільярдів карбованців та проектом перенесення столиці Союзу ССР до Електрополісу (нове місто біля Дніпрельстану), О. Шумський викликав переляк і лють у Кремлі.

12 травня 1927 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У О. Шумський заявив:

«У партії господарює росіянин-комуніст, що з підозрою і недружелюбством, щоб не сказати більше, відноситься до комуніста-українця...»

У листі до ЦК КП(б)У 3 лютого 1927 року О. Шумський писав:
«комуніст-українець почуває себе пасинком партії».

Будучи ще боротьбістом у 1920 році, О. Шумський називав КП(б)У «партією колоністів».

---

⁹¹ Iwan Maystrenko. Borotbism. A chapter in the History of Ukrainian Communism, New York, 1954, pp. 326.

Сутність «шумськізму», як комплексу протимосковських настанов, що ними керувався Шумський у своїй діяльності, як нарком освіти Української ССР, Р. Лакіза сформулював так:

«1. Недооцінювання та нерозуміння ролі робітничої класи і комуністичної партії в розв'язанні національного питання на Україні.

2. Суто бюрократичний та націоналістичний підхід до темпу і форм прилучення неукраїнської частини робітничої класи на Україні до української культури.

3. Певне та виразне недовір'я силам та здібностям партії проводити національну політику на Україні.

4. Систематичне недовір'я до основних партійних кадрів, зокрема до російських товаришів, а особливо до тих, що прибувають на Україну з інших союзних республік.

5. Нашу партію він уявляє собі, як джерело російського шовінізму, що ніби пригноблює комуністів українських.

6. Підтримка гасел, за якими треба орієнтувати українську культуру на капіталістичну Європу проти Москви».⁹²

Ще більше страху викликала «волобуєвщина», що її російська комуністична преса кваліфікувала, як «політичну систему войовничого українського націоналізму».

Професор МИХАЙЛО ВОЛОБУЄВ — член партії, науковий робітник комуністичного Науково-дослідного інституту ВУАМЛУН (Харків), — напередодні X з'їзду КП(б)У, в журналі «Більшовик України» (II—III за 1928 рік), в статті «До проблеми української економіки»⁹³, аналізуючи економічні відносини ССРСР, на підставі переконливих цифрових даних, які свідчили, що Україна віддає Союзові ССР далеко більше, ніж отримує від нього, прийшов до таких висновків:

1. Колоніальна залежність України в складі ССРСР не змінилась. Навпаки — стан колишньої України в Російській Імперії був сприятливіший, аніж в складі ССРСР.

2. Жовтнева революція не здійснила гасел національного визволення пригночених націй і України зокрема.

3. Ні про яку справжню українську культуру не може бути й мови, доки Україна буде економічно залежною країною, доки вона буде колонією Москви.

Звідки професор М. Волобуєв робить дальший висновок: потребу виходу України з Союзу ССР.

Кремлівських можновладців дратували не стільки ворожі їй теоретичні постулати Михайла Волобуєва, скільки ті практичні висновки, які він зробив з повною чіткістю.

⁹² С. Николішин. Цитований твір, стор. 31.

⁹³ Цю статтю М. Волобуєва передрукувала газета «Народня Воля» (Скрентон) в ч. 31—39 за 1952 р. під назвою «Росія як колоніальна імперія».

Цього всього було вже забагато. Кремль не хотів більше «толерувати» ненависних хвильовістів-шумськістів, волобуївців. Забувши про свої багаторічні залицяння до поневолених народів, Кремль відповів справжнім погромом української культури, що його перевів Л. Каганович. Організацію українських письменників — ВАПЛІТЕ — розгромлено. Шумського з посади наркома освіти України знято та заслано до Москви. Там його «вибрано» на Голову Професійної Співки Робітників Освіти, звідки за короткий час знято й заслано на Соловки (отже — нібито не за українські справи; звичайна тактика Сталіна). Погромлено також численні українські організації, тисячі представників української інтелігенції вислано до далеких закутків Союзу. Від часу розгрому волобуєщини основні показники господарчої статистики Української ССР — засекречені.

Після цього розгрому на становище наркома освіти Української ССР вперше поставлено справжнього большевика — члена КП(б)У — М. Скрипника (роки 1927-33).

Партія доручила Скрипникові вирвати з корінням український націоналізм. Він мав створити нову «українізацію», яка відповідала б настановам Леніна-Троцького-Зінов'єва в цьому питанні. Але й цей «соратник Леніна» з покладеним на нього завданням не справився і, подібно до багатьох, закінчив самогубством (7. 7. 1933).

«... заплутавшись у зв'язках з контрреволюційними націоналістичними елементами... Микола Скрипник... поповнив самогубство...» (з офіційного некрологу).

Щодо діяльності Скрипника, як наркома освіти, існує декілька оцінок. Одні твердять, що він не зрадив генеральних настанов партії, а винен перед большевицькою владою лише в тому, що за його «широкими плечима», як казав Постишев, купчилась велика група українських патріотів, що продовжували творити свою, супротивну Москві, національну політику. Інші, навпаки, ладні піднести його до пантеону мучеників за українську державну ідею.

Цікаву характеристику постаті Скрипника за його діяльності як наркома освіти, як людини широких державних масштабів, дає Юр. Дивнич в статті «Скрипник і Хвильовий».

«Скрипник раціоналіст, Хвильовий — романтик. Один космополіт, вихований на Марксі, Драгоманові, Плеханові і Леніні, а другий наскрізь національний, що від Драгоманова перейшов через Енгельса, Лабріолу і Маркса, поминаючи російську політичну школу і одразу вибираючись на свій власний український шлях шукань. Старше і молоде покоління. Історія повела «старшого» Скрипника через школу російської соціал-демократії і большевизму. Хвильового путь йшла через школу української національної революції і Центральної Раду. Скрипник разом з Леніним творив най-

потужнішу партію світу, щоб останні роки життя присвятити розбудові України і заплатити за це життям...»

І далі

«... людина, що була інтернаціоналістом, але ніколи не була російським імперіялістом... Людина великого формату, Скрипник з властивим йому розмахом, силою й діловитістю, заходився будувати українську соціалістичну советську державу — від війська (червоне козацтво) й української юстиції — до будівництва українських шкіл по всій Східній Європі і Азії, де був хоч десяток українських дітей. З розмахом дійсно державного мужа, він українізував місто, виконуючи одну із заповітних мрій Драгоманова. Він зробив те, на що нездатна сучасна еміграція, а саме: зібрав українських учених з обох боків Збруча й уможливив їм вироблення с о б о р н о г о українського правопису, ствердивши його українською державною печаткою, як «основний закон» (своєрідну конституцію) української державної мови...»⁹⁴.

На третій сесії ЦВК ССРСР (1923) Скрипник виступив проти надання широких централістичних прав вищим органам ССРСР та домагався більших прав для урядів союзних республік. Скрипник домагався децентралізації влади, права за урядами національних республік опротестовувати постанови Раднаркому ССРСР. На національній нараді (квітень 1923 р.) ЦК РКП(б) Скрипник наполягав, щоб термін «союзна держава» замінити терміном «союз держав», і щоб у цей термін укласти відповідний зміст. На з'їзді державників-марксистів 1931 року в Москві Скрипник домагався національного принципу, відверто говорив, що: ССРСР перетворюється у єдину неділиму державу, та що «Конституція ССРСР являє собою національне поневолення...» Під час дебатів про національне питання на VII з'їзді ВКП(б), що відбувся 6-8 березня 1918 р. в Петрограді, Ленін сказав, що коли поскребти російського комуніста, то з нього залишається російський шовініст. На це твердження присутній М. Скрипник почав аплодувати і кинув репліку: «Правильно!»

На з'їзді Советів у Таганрозі (1918) він уперто обстоював, щоб комуністична партія України не була підпорядкована московській РКП(б), але входила до Комінтерну подібно до комуністичних партій інших держав, як незалежна ні від кого секція.

На XII з'їзді ВКП(б) в квітні 1923 р. Скрипник вимагав, щоб для 7 мільйонів українців, що живуть на теренах РСФСР, були відкриті українські школи й забезпечені умови, потрібні для нормального культурного розвитку. Тоді ж Скрипник поставив домагання, щоб 60.000 української молоді, що саме тоді була покликана до війська, була забезпечена учбовими та всілякими культурними матеріалами українською мовою. Він обвинувачував армійське командування, що воно використовує час перебування укра-

⁹⁴ Ю. Дивнич. Скрипник і Хвильовий, «Укр. Вісті», Новий Ульм, 1948 р., ч. 40/192.

їнської молоді в червоній армії для русифікації її⁹⁵. Ці домагання вирости у велику дискусію, що тривала два дні (16 і 17 квітня). Українських комуністів на чолі з М. Скрипником, що гостро критикували політику обрусіння України, рішуче підтримали неросійські комуністи Грузії, Дагестану, Азербайджану, Білорусі та Молдавії⁹⁶. Особливо цікава атака Ларіна на українізацію, (стор. 392—458) та відповідь Г. Петровського, Голови Всеукраїнського ЦВК (стор. 498, Москва, 1936)⁹⁷.

Пізніше присланий з Москви в Україну, «для наведення порядку», Постишев говорив: «Скрипник усе союзне буквально брав у багнети».

Нарешті ще одна коротенька характеристика М. Скрипника, що її подає у своїх спогадах колишній консультант Ради Народніх Комісарів Української ССР П. Павлов — росіянин. Спогади П. Павлова вміщено в паризькому органі «Об'єдиненных демократов» — «Народная Правда», «Издание российского народного движения».

Оповідючи про українських політичних діячів 20-30-х років, П. Павлов пише:

«Скрыпник безусловно был одним из самых выдающихся среди них. Украинец по происхождению и воспитанию, он был человек европейски образованный. Сталин возненавидел Скрыпника за его независимую манеру держать себя и за то, что Скрыпник всерьез принял некоторые права Украины, согласно буквы Конституции. Скрыпник слишком серьезно отнесся к украинизации государственного аппарата и школы...»

Після погромного виступу Постишева на засіданні ВУЦВК з обвинуваченнями —

«Скрыпник понял, что наступил конец его политической карьеры. Он застрелился у себя в служебном кабинете, в Государственной Плановой Комиссии, председателем которой тогда состоял. Так первым ушел со сцены наиболее просвещенный из украинских коммунистических вождей...»⁹⁸

Всі ті ухили — хвильовізм, шумскізм, волобуєвщина, ухил Скрипника і його школи, всі ті розгроми, ліквідації організацій, груп і окремих фізичних осіб відбувалися на фоні «ліквідації куркуля як кляси»; сталінської «суцільної колективізації» сільського господарства; «ліквідації» всякого «куркулівського охвістя» — читай національно-свідомого селянства та інтелігенції; на фоні безприкладного в історії людства, переведеного Кремлем у пляновому порядку, голоду в Україні та Кубані.

⁹⁵ Українські комуністи в боротьбі проти Москви, «Сучасна Україна», ч. 12/63 за 1953 р. Микола Скрипник Статті і промови, Харків, 1931, частина II, стор. 10.

⁹⁶ Див. «Центральний Исполнительный Комитет, стенограма 2 Сессии 3 сзыва», стор. 392—458.

⁹⁷ Українські комуністи в боротьбі проти Москви, «Сучасна Україна», ч. 12/63 за 1953 р.

⁹⁸ П. Павлов. Розгром Совнаркома Украины, «Народная Правда», 1949 год, Париж.

У ці роки було виявлено й «ліквідовано» багато підпільних організацій, що ставили перед собою завдання боротьби проти большевицького окупаційного режиму в різних ділянках громадсько-політичного життя до організації збройних повстань включно. Найбільш відома з таких організацій — це Спілки Визволення України (СВУ). Викрито СВУ 1929 року. Судовий процес, що відбувався навесні 1930 року, наробив багато розголосу й спричинився до широких репресій. Власне, не спричинився, а скорше був використаний большевиками для першого масового удару по українській інтелігенції, а також по національно-активним елементам села.

Ідея заснування Спілки Визволення України народилася в колах української, переважно дореволюційної, інтелігенції. Цілковита безвиглядність дальшої збройної боротьби прискорила визрівання цієї ідеї. Провідні кола української громадськості всіх політичних відтінків ні на хвилину не вірили у щирість зроблених окупаційною владою поступок так в економічній, як і в національно-культурній ділянках. Тому все зводилось лише до питань тактики: як найкраще для української справи використати тимчасову слабкість Кремлю.

СВУ постала на базі колишньої політичної організації — БУД — «Братство Українців Державників». Завданням своїм СВУ ставила опанування командних ділянок народньо-господарчого та національно-культурного життя, поглиблення національно-політичної свідомості мас, плекання в масах свідомості своєї національної та господарської окремішності, нарешті готування кадрів для боротьби з окупаційною владою. СВУ створила міська українська інтелігенція старшої і середньої генерації, про політичний світогляд яких уже згадувалось. До СВУ входили також діти цієї інтелігенції, переважно академічна молодь, що творила підпорядковану СВУ Спілку Української Молоді (СУМ). До СУМ-у входили також ідеологічно співзвучні елементи української молоді. У часи Визвольної Війни більшість з творців СВУ формально належала до різних революційних партій. Приймаючи й творячи українську національну революцію, вони мало приділяли уваги факторам соціальної революції, які домінували в настроях широких мас українського народу, принаймні в перші роки революції. Щоправда, в складі СВУ були також люди, на думку яких революція мусіла здійснити не лише національні, але й соціальні прагнення українського народу.

Спілка Української Молоді (СУМ) складалася в основному з академічної молоді і саме молоді, яка протиставляла себе большевицькій організації молоді — Комсомолу. Селянська молодь, що її звичайно ототожнюють з СУМ-ом, була більш революційна, але виразно протибольшевицька. Був це стихійно-революційний, а не організований рух, хоч вони й вважали себе за членів СУМ-у — СВУ.

Центром СВУ була Українська Академія Наук у Києві, — Відділ Історії і Етнографії, — а також вищі учбові заклади. З периферією СВУ пов'язувалася шляхом персонального контакту, отже часто-густо периферійні клітини не догадувались, що вони належать до СВУ.

Усі наявні матеріяли беззаперечно доводять, що процес СВУ був, так би мовити, першою широко закроеною провокацією ГПУ. Почати нищити українську інтелектуальну верхівку лише за її наукову та культурну діяльність — було незручно й перед населенням країни (тоді ще з ним трохи числились), й особливо перед зовнішнім світом. Треба було витворити потрібне підложжя — і ГПУ це зробило. СВУ — організацію, що своїм основним завданням ставила ширення національної свідомости та поглиблення здобутків Української Національної Революції — перетворено в центр повстанської організації. Організатори, що приїздили на села нібито підготувляти повстання, називали себе посланцями С. Єфремова (Лубенщина — з центром в селі Халепці). Було це в серпні 1929 р., хоч С. Єфремова заарештовано ще в липні. Усі оті «викриті» склади зброї, оті розписані пляном «повстанські полки» (Лубенщина, Лохвиччина, Роменщина, також села — Полтавського, Миргородського, Гадячського, Зміївського, Кременчуцького районів з центром — станція Решетилівка), всі ті посланці СВУ, а подекуди й Уряду УНР, — все це було уряджено й розграно агентами ГПУ і в потрібний час ... «викрито». В такий спосіб обвинуваченням академікам «пришито» підготовку повстання і тим полегшено можливість виправдання суворого та масового терору, бо всі згадані «викриття» повстанських полків та зброї супроводжувались тисячами спровокованих жертв.

Справу СВУ розбирала виїздна сесія Верховного Суду УССР⁹⁹. Суд відбувся в залі Харківського Оперного Театру. Судовий процес почався 9 березня і закінчився 19 квітня 1930 року вечером у страсну суботу. Голова Суду — А. Приходько. Головний Прокуратор — Михайлик. В допомого прокуророві було призначено трьох громадських обвинувачувачів — від ЦК КП(б)У — П. Любченка, від письменників — О. Слісаренка, від Академії Наук — академіка Соколовського, поза тим — шість видатних прокурорів та дванадцять оборонців.

Спочатку на громадського обвинувача від Академії Наук ГПУ призначило академіка М. Кравчука (математик), а після його відмови — академіка Соколовського. Останній, відбувши два-три судових засідання, «занедужав», і більше на суд не з'явився. Трохи згодом цих обох академіків арештовано й заслаано на північ. . .

Обвинувачених було 45 на чолі з академіком Сергієм Олександровичем Єфремовим. Серед підсудних — академіки, професори, інженери, лікарі, науковці, кооператори, письменники та студенти. Акт обвинувачення мав друкованих 230 сторінок. Підсудні жартома називали його «лібретто до опери СВУ». На жаль, «постановка» цієї «опери» обійшлась Україні занадто дорого. В акті обвинувачення, крім всіляких культурницьких «диверсій», підсудним інкримінували також підготовку збройного повстання прати «робітничо-селянської влади УССР». Інженер Туркало й інші сучасники твердять, що в програмі СВУ не стояло питання про повстання і що той пункт

⁹⁹ Подаємо за матеріялами К. Туркало, одного з 45-ти суджених на процесі СВУ. «Українські Вісті», ч. 32/393 за 1950 р.

акту обвинувачення сфабриковано в ГПУ. Проте це питання залишається все ж не з'ясованим. Крім київської, так би мовити, «академічної» СВУ та крім СВУ — ГПУ, що з усіх боків облупувало цю організацію, був ще великий революційний рух на селах, що готувався до повстання і що також називав себе СВУ.

Процес СВУ залишив глибокий слід у свідомості всіх шарів населення України. Оповитий романтикою боротьби проти большевицьких окупантів, він став дорсговказом для молодих борців, що весь час підіймалися з народної гущі на зміну знищеним батькам. Процес СВУ зміцнив національно-державницьку традицію серед найширших кіл українського народу. Процес СВУ, без сумніву, мав політичний вплив також і на комуністичну верхівку української інтелігенції.

У порядку ліквідації Спілки Визволення України большевики повели широко розгорнутий наступ проти зростаючого незадоволення серед селянських мас. Це ж роки першої п'ятирічки, роки розгортання боротьби проти села. Щоб у корні підрізати зростаючий рух спротиву, щоб обезголовити його, — крім відносно незначного числа офіційно засуджених, — большевики організували нечувану ще в ті роки криваву розправу. Під виглядом «викорчовування» СВУ було фізично знищено та заслано на Соловецькі острови, до Кемі, Ведмежої Гори тощо десятки тисяч українців, у тім числі більше двох тисяч членів Союзу Української Молоді.

На закінчення подамо коротку характеристику провідної постаті Спілки Визволення України — академіка С. Єфремова. Принаймні таку роль йому приписувало ГПУ. Це найколеритніша, мабуть, найхарактерніша для всього середовища СВУ постать, що дає цілком повне наświetлення ідеологічних засад більшості української, переважно дореволюційної, еліти, що активно діяла в СВУ.

СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЄФРЕМОВ — народився 18. 10. 1876 р. на Київщині, в родині сільського священика. Учився Єфремов у Духовній школі, далі в Духовній Семинарії й нарешті закінчив юридичний факультет університету. Сергій Єфремов — видатний науковець, людина виключної працездатності. Професор-академік, один з засновників Всеукраїнської Академії Наук, член Наукового Товариства імені Шевченка, провідник партії соціалістів-федералістів, перший заступник Голови Української Центральної Ради, Генеральний Секретар Міжнародних Справ першого Уряду УНР (1917), автор першого систематизованого повного курсу «Історії українського письменства» (видання 1911, 1917, 1924), автор багатьох наукових праць про І. Франка, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша, М. Коцюбинського та інших, довголітній редактор «Ради» (1907-1914), видатний публіцист і літературний критик.

Після прогри Визвольної Війни, Єфремов свідомо не пішов на еміграцію — він, подібно до багатьох патріотів, вважав за свій святий обов'язок лишатись із своїм народом, він не міг кинути свій нарід напризволяще й саме тоді, «коли шляхи його майбутнього були так неясні». І він залишився з

своїм народом, щоб працювати для нього, щоб страждати з ним і умер на стійці, як і слід справжньому воякові.

Поруч з Михайлом Грушевським він упродовж цілого свого життя віддано служив українському народові, продовжував свою високоцінну, багатогранну наукову роботу в Київському університеті, у Всеукраїнській Академії Наук та на громадсько-політичній полі. І хоч молоде українське покоління науковців і студентів не брало уже за основу його історико-культурний методологічний принцип дослідження,

«але його колосальна ерудиція, моральна постава, як українського науковця, послідовно лицарська оборона своїх засад і поглядів були завжди зразком, що викликав пошану, подив і наслідування».¹⁰⁰

Сергія Єфремова засуджено до розстрілу з заміною на 10 років ув'язнення в «політизоляторі». Привезено його до Ярославського (РСФСР) політ-ізолятора у вересні 1931 року. Як розповідає Михайло Татусь,¹⁰¹ що також перебував в Ярославському ізоляторі, крім С. Єфремова до Ярославського ізолятора було тоді ж привезено ще біля 30 засуджених з процесу СВУ — СУМ. Там же відбував ув'язнення й Митрополит УАПЦеркви Микола Борецький.

Останній раз С. Єфремова бачили в Ярославській тюрмі в серпні 1937 року. Потім, — як пише Наталія Павлушкова,¹⁰² його перевезено до Володимирського ізолятора. У листах С. Єфремова, що він мав право писати їх раз на три місяці, поволі почали зникати нотки властивої для нього бадьорости, він писав, що починає сліпнути. 1938 року листи урвалися.

Сергій Єфремов належить до найбільш визначних синів українського народу і заслужено посідає одно з чільних місць в Пантеоні борців за волю України.

Звертає на себе увагу, що тотальне нищення українських культурних кадрів — письменників, професорів, технічної інтелігенції, духівництва, так само провідних політичних діячів, — для Західнього світу залишається майже невідомим.

Розправи в Україні, як позначені національними мотивами, замовчуються, приховуються від світу.

Деякі підсумки

Які ж здобутки дала ця боротьба 1923—1929 років для українського народу?

В ці роки в українських школах стало величезне зростання кількості учнів, яке В. Затонський пояснював тим, що збільшення відбувалося не

¹⁰⁰ В. Подоляк. «Криваві роки». «Сучасна Україна» за 1953 р. ч. 16, 17, 18.

¹⁰¹ Михайло Татусь. Доля академіка С. О. Єфремова, Мюнхен, 1953.

¹⁰² Наталія Павлушкова. Моє слово про процес СВУ та СУМу, «Нові Дні», ч. 51, 1954, Торонто, Канада.

тільки за рахунок дальшого охоплення дітей школою, але й за рахунок продовження терміну навчання в старших групах — розгортання не тільки в районних, а навіть у звичайних селах так званих «десятирічок» — гімназійний курс.

Відсоток українців, що вчилися у високих та середніх фахових школах, значно збільшився:

У відсотках:

	Високі школи.	Технікуми.	Рабфаки.
1924	30	57	45
1933	55	68	60

1939 року в УРСР було 597 середніх технічних шкіл з 171.500 учнями і 148 високих шкіл з 126.700 студентами.

1947 року на теренах України в її нових межах було високих шкіл 159. З них: 7 університетів, 45 технічно-індустріальних інститутів, 19 сільсько-господарських, 14 медичних, 52 педагогічних, 9 мистецьких, 6 правничо-економічних та інших при дещо меншому числі студентів.¹⁰³

За останніми відомостями загальний стан шкільництва в Україні такий: за бюджетом УССР на 1953 рік налічується 30.000 загальноосвітніх шкіл, в яких навчається 6 мільйонів дітей. Витрати на освіту становлять 7,2 мільярди карб., з них на школи загального навчання — 4,1 мільярда.¹⁰⁴

Про стан наукових державних установ можна довідатися з поданої нижче таблиці, складеної ВУАН в 1934 р.¹⁰⁵

Роки	Наукові заклади	Всього науковців	Кадри аспірантів	Фінансування в мільйонах карбован.
1928/29	317	5509	1854	20.2
1929/30	315	6531	2294	34.0
1931	232	9022	3147	38.0
1932	365	10063	2691	62.8
1933	243	8814	1817	64.0

Характерну динаміку зменшення наукових кадрів та величезне зменшення мережі наукових закладів у 1933 році Затонський пояснював

«...не зменшенням нашої уваги до науки, а ліквідацією паралельних і непотрібних наукових закладів, почасти чисткою кадрів наукових робітників від клясово-ворожих елементів (підкреслення наше. Ф. П.), а також мобілізацією багатьох товаришів на безпосередню практичну роботу».¹⁰⁶

¹⁰³ Енциклопедія Українознавства, стор. 942.

¹⁰⁴ Бюджет України, «Сучасна Україна» ч. 22/73 за 1953 рік.

¹⁰⁵ С. Николішин, цит. твір, стор. 43.

¹⁰⁶ Там же, стор. 43.

1933-й рік — це початок «постишівщини», — отже пояснення В. Затонського непотрібні. Звіт П. Постишева на пленумі ЦК КП(б)У 19 листопада 1933 року, що про нього буде мова, дає вичерпні пояснення.

Якщо взяти за мірило стану української культури кількість назв видрукованих в 1927 році в УССР книг, то матимемо досить сумну картину. Для порівняння наведено відповідні цифри для ССРСР та Німеччини, щоб бодай частково бачити співвідношення до зовнішнього світу.

Видано назв книжок в 1927 році:¹⁰⁷

В ССРСР. . . . . 36 680 (на яких 180 мільйонів населення).
 В Німеччині. . . . . 31 026 (приблизно на 70 мільйонів населення).
 В УССР. 5 413
 в тім числі українською мовою . . . 2 921 (в ті роки — приблизно на 30 мільйонів українського населення).

«Отже українські видання чинять 7% советських, тоді як українців є 20%», — коментує цю таблицю С. Николишин.

Цікаво побіжно відмітити: якщо в ССРСР на 1000 душ населення, не включаючи українців, приходилось біля 0,25 виданих назв книжок, а в Німеччині — 0,45, то в Україні тільки... 0,10.

Динаміку зростання книжкової продукції в Українській ССР видно з наведеної таблиці:¹⁰⁸

Рік	Всіма мовами		в тім числі українською мовою	
	окремих назв	тираж в мільйонах	окремих назв	тираж в мільйонах
1928	5695	38,3	3201	27,0
Питома вага	100	100	56,2	70,5
1932	7157	80,8	5134	69,9
Питома вага	100	100	71,7	84,7

Отже в 1932 році так кількість назв виданих українською мовою книжок (71,7%), як і особливо тираж їх (84,7%) дорівнювали питомій вазі українців, що в ті роки в УССР становили 80%.

Тираж газет українською мовою в 1934 році становив 4.000.000 примірників.

А ось ще кілька цифр з доповіді Косіора на XII-му з'їзді КП(б)У 27—28 травня 1927 року:

«За цей період, — каже Косіор, — ми можемо відмітити велике зростання української національної радянської культури по всіх галузях життя українського народу. Ми можемо відмітити також зростання нових українських кадрів технічної і наукової інтелігенції, що є показником загального зростання культури народу».

¹⁰⁷ Там же, стор. 44.

¹⁰⁸ С. Николишин, цит. твір, стор. 44.

В початкових школах — семирічках — процент українців становить 80%. Серед студентів високих шкіл українців було лише 54,0—55,0%. Зокрема в інститутах наркомзему, за даними на 1 січня 1936 року, українців було 74,4%, наркомздоров'я — 74,2%, наркомосвіти — 69,1%, наркомшляхів — 52,0%, наркомважпрому — 40,0% і наркоммісцевпрому — 31,0%.¹⁰⁹

Із загальної кількості професорів та викладачів у інститутах наркомздоров'я, наркомважпрому, наркомземпрому та наркомосвіти 7 258 чоловік — українців 37,0% в інституті наркомосвіти — 52,0%. Серед аспірантів в інститутах українці становлять 50,9%, а серед аспірантів науково-дослідчих інститутів — 52,9%.

Академія Наук УССР мала серед своїх наукових працівників — 54,9% українців.

Серед відповідальних працівників наркоматів України — українців 52,7%. Зокрема: в наркомюсті — 80,0%, наркомземі — 70,0%, наркомрадгоспів — 67%, наркомосвіти — 63,2%. В той же час у наркомздоров'я — 26,7%, наркомфінансів — 33,4% і Главторзі — 36,0%.

Серед голів райвиконкомів та міськрад — українців 70,0%.

У партії — КП(б)У — пише Косіор, — у нас тепер 57% українців. При питомій вазі українців в УССР — 80% — додамо від себе. Якщо ж сказати, які це 57% — становище ще більше проясниться. Отже, в 1927 році членів партії — «українців» нараховувалося 53.050, з них уміли розмовляти українською мовою 28.734. Треба ще додати поправний коефіцієнт на т. зв. «тоже українців».

Недостатню питому вагу українців серед професорів, викладачів, аспірантури та серед апарату республіканських наркоматів Косіор пояснював незадовільною роботою певних наркоматів, або... «Тут ми так само дещо прогледіли». Та фактично причини були не в тому, що «прогледіли», а в певній спрямованості політики центрального уряду, в розпорядженні якого було багато можливостей впливати на навчальні заклади, обминаючи український республіканський уряд. Досить сказати, що комплектування інститутів наркомважпрому так професурою, як і студентами, було безпосередньо в руках Москви, тому Інститути наркомважпрому мали обмежену кількість українців.

Про збільшення впливів української культури в містах свідчать досить характеристичні показники зростання кількості робітників та інженерно-технічної інтелігенції, що відбувалося в значній мірі за рахунок припливу місцевого українського населення.

Якщо серед робітників Української ССР в 1923 році налічувалось українців біля 30%, то в роках 1936—37 питома вага українців-робітників досягла 60%. При тому в цілому ряді нових галузів промисловости, як машинобудування, хемія та ще в деяких галузях, ця кількість підвищується до 70—75%.

¹⁰⁹ Там же, стор. 91.

Так само зросли кадри інженерно-технічної інтелігенції. Якщо до 1920 року серед інженерів промисловости в Україні було українців 14,3%, то 1935 року їх уже — понад 50%. Справжня кількість українців-фахівців безперечно значно більша, якщо врахувати, що велика частина молодих фахівців, як ми вже про це згадували, по закінченні інститутів, в порядку примусового лімітованого розподілу, виряджається на працю до різних віддалених районів Середньої Азії, Уралу та Далекого Сходу й наведеними показниками не охоплена.

Не маємо даних про зміни, що відбулись за ці роки в соціально-професійній структурі населення України. У всякім разі індустріялізація країни, колективізація села та інші заходи советської влади, безперечно, внесли великі зміни. Деяку уяву про ті зміни можуть дати наведені нижче дані для ССРСР в цілому за 1939 рік, в порівнянні до таких самих даних в 1926 році.¹¹⁰

На кожних 100 осіб населення Союзу ССР припадало:	Рік 1926	Рік 1939
1. Колгоспників і кооперативних ремісників	2,9	46,9
2. Робітників та службовців	17,3	49,7
3. Вільних селян і ремісників	72,9	2,6
4. Інших	6,9	0,8

Хоч ці загальносоюзні показники й не подають точно соціально-професійної структури українського населення, проте вони не позбавлені цікавості, оскільки відбивають в собі певні тенденції, характеристичні також і для України. Сільсько-реміснична верства, як бачимо з таблиці, від 75,5% (2,6+72,9) в 1926 році зменшилась до 49,5% (46,9+2,6), себто по ССРСР в цілому — на 26,3%, а за цей рахунок відповідно виросла питома вага робітників та службовців.

Такі тенденції підтверджують також дані про зростання в Україні міст взагалі та питомої ваги українців у містах зокрема.

Темп зростання міст в Україні в цілому характеризують такі показники:

Якщо 1928 року міське населення України становило . . . 19%, то 1939 року воно дорівнювало уже . . . 36%.¹¹¹

С. Косіор, з нагоди 20-річчя Української ССР, в кінці 1937 р. писав:¹¹²

«Показником економічного зростання Української Радянської Республіки є також бурхливе зростання міст. Міста України, в тому числі основні промислові центри насамперед і найбільше, зростають за рахунок поповнення місцевого українського населення. Таке місто, як Харків, за часи радянської влади, щодо кількості населення зросло з 285 тисяч в 1923 році до 742 тисяч. Київ мав у

¹¹⁰ Енциклопедія Українознавства, стор. 138.

¹¹¹ Енциклопедія Українознавства, стор. 554.

¹¹² С. Николішин, цит. твір, стор. 88.

1920 році населення 366 тисяч, а в 1937 — 747 тисяч. Дніпропетровськ — 285 тисяч, а тепер 447 тисяч. Сталіно — 38 тисяч, а тепер 230 тисяч, Ворошиловград — 57 тисяч, а тепер — 165 тисяч, Запоріжжя — 25 тисяч, а тепер 229 тисяч.

Процент українського населення підвищився в Харкові з 35 процентів до 50 процентів в 1934 році; Сталіно — з 7 процентів до 31 процента; в Запоріжжі — з 28 процентів до 56 процентів; у Ворошиловграді — з 21 процента до 60 процентів; у Дніпропетровську — з 16 процентів до 49 процентів».

За час большевизму в Україні, в наслідок конкретних вимог, що їх ставив колоніальний характер господарства України, пишню розцвіли науки для вивчення природних багатств краю: геологія, ґрунтознавство, агрономія, енергетика. Зовсім знищено було натомість науки гуманітарні, а особливо українознавчі. Децю розвинувся театр, кіно, і зовсім знищено було вільне мистецтво і архітектуру.

Ми цілком усвідомлюємо «якість» наведених показників. Ми знаємо, що навчання у школах не завжди було на достатній височині, особливо до тридцятих років, а система навчання — всіма засобами намагалась прищиплювати совєтсько-комуністичну ідеологію. Так само знаємо, що відсоток українців у вищих школах та серед вищого керівного складу наркоматів мусів би бути вищий. Знаємо також, що в числі сімдесятмільйонного річного тиражу книжок українською мовою в 1932 році було багато різної політично-пропагандивної макулятури. Але й знаємо також, що поруч з цією большевицькою макулятурою було видано, крім згаданих уже багаточисленних видань, «Історичних Установ» М. Грушевського та інших академічних видань, дуже багато, часто високоцінних, творів українського літературного молодняка, що його вилонив з себе український нарід у роки революції.

Використовуючи роки українізації українськими патріотами було перевидано багатомільйоновим тиражем майже все, що було кращого в українській літературі, подекуди по кілька раз. Отож було видано найчастіше повні збірки творів (подаємо за абеткою): В. Винниченка, Є. Гребінки, Б. Грінченка, П. Гулака-Артемовського, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Тобілевича (Карпенка-Карого), І. Котляревського, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, П. Мирного, Леся Мартовича, І. Нечуя-Левицького, О. Олесь, Олени Пчілки, В. Стефаника, М. Старицького, А. Тесленка, Осипа-Юрія Федьковича, Івана Франка, Лесі Українки, М. Черемшини, Л. Щоголіва та інших. Про твори Т. Шевченка навіть не згадуємо — вони видавались багатьма, часто розкішними, виданнями.

Крім того було видано багато перекладної чужоземної, переважно клясичної, літератури, особливо за років, коли М. Скрипник керував Комісаріатом Освіти.

Цю зливу української літератури, що обчислялась багатьма сотнями мільйонів, читали робітники, селяни, молодь і вона закріплювала в народніх масах засів Української Національної Революції 1917—20 років.

На всесоюзній нараді в справах художнього перекладу, що відбулася в Москві 1. 12. 1951 р., опубліковані такі цікаві відомості:

За роки советської влади видано

	<i>скількима мовами</i>	<i>Наклад у мільйонах.</i>
А. Пушкіна	80	60
Т. Шевченка	35	7
М. Горького	71	61
Ів. Франка	17	6

Отже, наведені вище показники не є свідомством, що, от, мовляв, як советська влада дбала про розквіт української культури. Наведені показники свідчать лише про те, на які поступки змушена була йти Москва під натиском української національно-політичної свідомості, під бурним натиском відроджених українських духових сил, беручи останнє комплексно: тут і збройний опір військ УНР, тут і безнастанна партизанська діяльність, тут і муравлинка праці десятків тисяч українських патріотів, культурників, письменників, народньої інтелігенції та широкої громадськості, тут, звичайно, й наявність західноукраїнських земель під польською окупацією, звідки час-від-часу доносились вільніша українська думка, тут, нарешті, вплив української еміграції, що уже самим фактом свого існування примушувала Москву з побоюванням поглядати на Захід.

«Перша фаза» побудови соціалізму

На підставі фактичних матеріалів хочемо вияснити бодай загальні контури «першої фази комуністичного суспільства», над побудовою якого СССР працює останніх двадцять років.

У чому ж полягають особливості цього періоду?

Насамперед — це нівеляція, точніше — русифікація. Нівелювання, підстригання всього під «московсько-большевицький гребінець».

Все підпорядковане гаслу: «епохальні» завдання потребують для свого здійснення відповідної організаційної системи. Звідси централізм, доведений до крайньої можливої межі. Централізація всіх ділянок державного, матеріального й духового життя країни — на користь єдиного СССР. Москва — центр. Решта — уряди «союзних республік», виконавчі інстанції, що мають право лише «транслювати» без жадних змін. «Москва сказала!» «Москва рішила!»...

Ну, а раз Москва — все, то зрозуміло, й ідеалізація єдиної російської мови. Російська мова — це мова, якою писав і вчив Ленін, мова якою вчив «великий Сталін».

Далі — «соціалістичність». Соціалістична культура — це культура «страны победившего социализма», «національна форма, соціалістична змістом». Це — примат техніцизму над гуманізмом, це соціалістична мораль, соціалістичний гуманізм, соціалістичний реалізм. . .

Нарешті — «советизм». «Единое советское государство». Советська культура — урядова культура. Її основна засада — ворожість до всього європейського, до всього, що колись становило основні засади християнської моралі. «Советский воин», советський патріотизм, советський демократизм, советська «родина», советський «человек».

Дуже важко окреслити всі наведені поняття якимсь одним словом. Тому за найбільш характерною рисою назвемо цей період «сталінізмом», домовившись, що цей термін вміщуватиме в собі весь комплекс московської політики тридцятих-сорокових років.

У цьому періоді широко розгортається система підкupu, політика деморалізації, розбиття рядів — і саме в національних республіках — за допомогою партійного становища, орденів, високих гонорарів.

У той час, у відміну двадцятих років, коли основною небезпекою хоч декларативно вважали російський великодержавний шовінізм, партія вивсоує одверто нове гасло: найбільшою небезпекою є місцевий націоналізм.

Нарешті над усім тим починає домінувати культ «вождя». «Великий Сталін», «отец и учитель», «любимый», «дорогой», «вождь народов» і т. інше про Й. Сталіна; на місцях процвітає культ місцевих, менших «вождів».

У цьому періоді відбувається кардинальна переоцінка цінностей. Відбувається переродження, «робітничо-селянської» (якої по суті в СРСР ніколи не було) влади на шовіністичну деспотичну тиранію, партійну комуністичну олігархію.

Централізація усіх ділянок життя набуває ще небаченого розміру. Все матеріальне і духове життя країни підпорядковане партійно-бюрократичному апаратові. Уряди «союзних» національних республік остаточно втрачають рештки автономності й перетворюються на слухняний додаток до союзного уряду, який, в свою чергу, є іграшкою в руках Політбюро. Навіть ЦК КП(б)У, що в роки непу користувався чимсь подібним до обмеженої автономії, в тридцятих роках стає фактично обласним комітетом партії і цілком залежить від апарату ЦК ВКП(б).

У Найвищій Раді Народнього Господарства (ВСНХ), що є економічним органом ЦК ВКП(б), зосереджуються всі важелі регулювання і управління промисловости СРСР з усіма його «союзними» й «автономними» республіками. Виробничу й господарчу політику творить ВСНХ. Виробничий план — це наказ до виконання.

«Наші плани не є плани-прогнози, — казав Сталін на XV з'їзді ВКП(б), — не плани-здогадки, а плани-директиви, які обов'язкові для всіх».

Виробничі підприємства від найменшого до найбільшого, навіть трести, не мають жодної самостійности. Централізують, постачання і збут продук-

ції, для чого утворюють відповідні «снаб-сбыты» знову таки союзного масштабу з філіями в союзних республіках.

Те ж щодо сільського господарства — замість яких 5 мільйонів індивідуальних господарств в Україні, створено обмежене число (в 1950 році їх нараховували 19 300)¹¹³ колективних господарств. Їх обслуговують робітники-кріпаки, на яких, за допомогою колективізації, перетворено колишніх хліборобів. Уся продукція сільського господарства СРСР неподільно належить советській державі. Кріпакам-селянам залишають не якийсь певний, потрібний для прожиття, мінімум, але р е ш т у, якою б малою вона не була, після задоволення «п о т р е б» держави. Коли ж урахувати, що межі «потреб» — річ умовна, — не тяжко собі уявити, що залишається фактичному продуцентів-колгоспників. За «продану» державі продукцію остання сплачує колгоспникові неймовірно низьку ціну. Щоб характеризувати рівень приймальних цін на сільськогосподарські продукти, досить сказати, що перед війною (1941) колгоспник одержував за кілограм зданого державі жита — 6 копійок. У той же час державні крамниці продавали, часто тому ж колгоспникові, кілограм печеного хліба за 90 копійок, себто в 15 раз дорожче.

Отже, в руках московського Політбюро зосереджено все господарське життя суспільства. На місце експлуатації людини людиною прийшла далеко страшніша, удосконалена більшовиками, експлуатація тієї ж людини советською державою.

Очолює всю цю складну машину невеличка партійна купка — буквально кілька осіб, що посідають всі командні позиції (одночасно і партійні, і державні). Біля них купчиться кілька десятків найбільш довірених, за тими — ще кілька сот партійних вельмож. До керівної кляси, що зацікавлена в збереженні советського устрою, треба віднести також, правда, нечисленну; верхівку висококваліфікованої позапартійної інтелігенції та зокрема технічної інтелігенції. Далі йдуть кілька тисяч советських бюрократів, що очолюють партійні низи, — те ж з певними градаціями.

Підпорядковано регулюванню центра й духове життя країни. Над усім стоїть Управління Пропаганди та Агітації ЦК ВКП(б), що працює на правах понадміністра імперії. Організаційно-технічна мережа цього «понадміністра» дає можливість спрямовувати в офіційні річища все духове життя країни. Нічого не може бути зроблено, навіть в найвіддаленіших районах, без відома й санкції агентів цієї установи. Видрукувати книжку чи статтю в газеті, прочитати лекцію, скликати збори — можна лише за дозволом місцевого уповноваженого Управління Пропаганди й Агітації. І навпаки — досить тому Управлінню дати певний наказ, щоб вся країна була затоплена книжками, газетами, щоб письменники, поети, театри, кіно, радіо — заговорили визначеними для всіх стандартними фразами на певну визначену тему. Управління Пропаганди й Агітації стає

¹¹³ Довідник «Нар. Хоз. СРСР», Москва, 1956, стор. 130.

наймогутнішою зброєю до уніфікації сфер духового життя країни, відповідно до політичних цілей Кремлю.

З початком тридцятих років виразно позначається новий етап у літературі й мистецтві, що його оформлено відомою постановою ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року. Та постанова складалася з двох пунктів: 1) зліквідувати всі наявні дотепер літературні організації і 2) створити єдину спілку радянських письменників з комуністичною фракцією у ній.¹¹⁴ Отже організувати письменників «загально» у Всесоюзній Спілці Письменників та у «союзних» філіях тієї Спілки. В Україні — у «Спілці Радянських Письменників України» (СРПУ), що її було створено 1934 р. Її орган — «Літературна Газета». Але це вже не була ніяка Спілка Письменників, а щось подібне до «департаменту культури». Це — урядова організація, бо очолює її не письменник, а чиновник. Запроваджується абсолютний контроль — цензура. Письменник уже не може сам обрати тему для свого твору, не може писати про якесь явище в житті, на яке він хотів би відгукнутись. Тематику, як і методологію, визначає держава: дає «соціалістичні замовлення».

За таку «письменницьку» працю добре платять, себто, держава перетворює письменників та мистців на урядовців-агітаторів.

Але вернемось до хронологічного ходу подій.

24 січня 1933 року ЦК ВКП(б) висловив недовіря проводіві КП(б) У. Для очищення України від «націоналістичних елементів», а також для послідовного проведення політики голоду в Україні, призначено П. Постишева. До Харкова він приїхав в січні 1933 року. Формально Постишев називався другим секретарем ЦК КП(б)У й секретарем Харківського, а далі (після перенесення столиці УССР до Києва) — Київського Обкому, але фактично він мав необмежені уповноваження й підпорядковувався безпосередньо Сталінові.

Свою діяльність П. Постишев почав з того, що поновив склад Центрального Комітету КП(б)У та вніс радикальні зміни в особистий склад Уряду Української ССР. Замість В. Чубаря, що стояв на чолі Уряду від запровадження непу (1923), призначено Панаса Любченка — колишнього боротьбіста, який користувався великим авторитетом у кремлівських колах. Звільнено також М. Скрипника, Наркома Освіти, і призначено його на політично другорядне місце — Голови Держплану УССР, а на його місце поставлено В. Затонського. Розставивши далі на командних позиціях привезених з Москви своїх помічників, Постишев почав нищівний погром української культури та української інтелігенції, як творця її. Поруч з тим запроваджено в широких масштабах «чистку» советського апарату й масовий терор, особливо в селах. Розгром України був довершений Постишевим блискавично, бо вже 19 листопада 1933 року він, виступаючи на пленумі оновленого ним ЦК КП(б)У (18—22 листопада 1933), так звітував:¹¹⁵

¹¹⁴ С. Николішин. Цит. твір, стор. 74.

¹¹⁵ Там же, стор. 58—59.

«Викриття націоналістичного ухилу Скрипника дало змогу взятися до очищення різних дільниць соціалістичного будівництва, і особливо будівництва української соціалістичної культури, від петлюрівських, махнівських і інших націоналістичних елементів. Тут пророблено велику роботу. Досить сказати, що за цей час було вичищено понад 2.000 чоловіка націоналістичних елементів, з системи наркомпросу понад 300 наукових і редакційних робітників. Тільки з восьми центральних радянських установ ми викинули понад 200 націоналістів, які мали посади завідувачів відділами, завідувачів секторами тощо. Тільки з двох систем, з яких у мене є узагальнені відомості, — з кооперації і з заготзерна — ми викинули понад 1000 націоналістів і білогвардійців».

Додамо ще з тієї ж доповіді, що за той же час

«усунено з партії 27.400 членів КП(б)У та на 390 адміністративних районів України змінено 237 секретарів районних партійних комітетів, 249 голів районних виконавчих комітетів, 158 голів районних контрольних комісій і 130 членів Комсомолу, охоплених «заразою петлюрівщини»¹¹⁶

та що

«... майже всіх усунених осіб заарештовано й розстріляно або заслано»¹¹⁷.

Як цікавий деталь щодо «пляновости» в роботі Кремлю, треба відзначити, що дуже багатьох з тих голів РВК та райпаркомів знищено за допущені «перегини» під час вилучення залишків у селян.

Основним питанням, що стояло перед листопадним пленумом ЦК КП(б)У 1933 р. — це «підсумки і перспективи національної політики на Україні». Попередні з тих «підсумків» було видно з поданої вище промови Постишева. Виходячи з настанови, що українські національні сили проявлять виключну активність та що той підпільний національний рух очолюють «контрреволюціонери з партійними білетами в кишені», листопадовий пленум ухвалив, що:

«1) Попередні засади і методи національної політики КП(б)У були хибні, а тому ворожі і націоналістичні.

2) Основний промотор цієї політики — М. О. Скрипник — виявився небезпечним ухильником, який спільно з численними послідовниками і шумськістами «працював, щоб відірвати Україну від СРСР, щоб довести до імперіялістичного поневолення українських робітників і селян», щоб відтягнути їх як можна «далі від Москви — центру світової пролетарської революції», як висловився Постишев у своїй промові¹¹⁸.

Цими ухвалами легалізовано тотальний терор проти української провідної верстви, проти української інтелігенції і взагалі національно-свідомих елементів.

¹¹⁶ М. Ковалевський. Україна під червоним ярмом, стор. 157.

¹¹⁷ Енциклопедія Українознавства. Том I, стор. 552.

¹¹⁸ «Правда» 24 січня, 1934.

У січні 1934 р. на сесії ВУАН В. Затонський надзвичайно гостро виступив з відкритим обвинуваченням академіків в контрреволюції, бо як же можна зрозуміти таке його звернення:

«Годі терпіти! Був час, коли доводилось використовували кожну культурну силу... а тепер годі! Тепер ми вступили в другу п'ятирічку, гасло якої є ліквідація всіх залишків капіталізму в економіці та свідомості людей і збудування безкласового соціалістичного суспільства...»¹¹⁹.

1 квітня ВУАН як таку ліквідовано. Її місце заступила Академія Наук Української ССР, як ідеологічна філія Всесоюзної Академії Наук. Звичайно, західноукраїнських учених з тієї Академії «викреслено». Власне кажучи, наступ проти ВУАН почався ще 1928 року, коли, за накиненим їй зверху новим статутом, до президії передбачалось увести 7 комуністів. У травні 1929 р., під тиском КП(б)У та Народнього Комісаріату Освіти, до складу ВУАН уведено членів комуністичної партії, як академіків, науковців-теоретиків марксизму-ленінізму, О. Шліхтера, М. Скрипника, В. Затонського та інших. А восени того ж року I та III відділи Академії об'єднано, під зверхністю О. Шліхтера, в один т. зв. II Соціально-Економічний Відділ, а замість численних комісій, що давали можливість працювати в них на громадських засадах любому фахівцеві з даної галузі, утворено кілька інститутів з обмеженим сталим штатом співробітників. Згодом зруйновано Музей ВУАН, позакрито численні наукові установи Академії, ліквідовано науково-дослідчі катедри, секції і товариства. З гуманітарних інститутів залишено тільки два: мовознавства й історії матеріальної культури. Заборонено Академії мати зв'язки з закордонними науковими установами і т. д.

Одночасно з розгромом Академії Наук (1931) погромлено, а 1934 року й зовсім ліквідовано Науково-Дослідчий Інститут Історії Української Культури ім. академіка Д. Багалія (Харків), Науково-Дослідний Інститут Літературознавства ім. Шевченка (Харків), Українську Академію Сільського Господарства і Науково-Дослідчий Інститут Економіки й організації Сільського Господарства, погромлено Геологічну Службу України. Завідувачів музеїв та наукових робітників арештовано і заслано або знищено. На їх місце наставлено часто напівграмотних комуністів, що жадного поняття про музейну роботу не мали. Під час масової зміни керівництва музеїв величезні маси високоцінних експонатів розкрадено та по-варварськи знищено. Рівнобіжно з розгромом розпочато широку реорганізацію музеїв. Ліквідовано археологічні відділи, ліквідовано відділи старовинного побуту, так само відділи церковної старовини та ін. Натомість організовано відділи: «історії матеріальної культури», «походження на землі життя»; відділи — «історії клясової боротьби», «політичної каторги» (звичайно, царської, а не советської); відділи — «революції», «Леніна» тощо. Себто — перетворено музеї з установ наукових у відділи пропаганди.

¹¹⁹ С. Николишин. Цит. твір, стор. 62.

Археологію, як науку, «ліквідовано». Саме слово «археологія», — як пише проф. М. А. Міллер,¹²⁰ — було заборонено, як визначення буржуазної, ворожої марксизмові науки й замінено «марксистською історією матеріальної культури», а згодом «історією докапіталістичного суспільства». Від археологів почали вимагати не тільки описання досліджуваного пам'ятника, а головне — визначення суспільства, що створило той пам'ятник, з точною класифікацією соціально-економічної формації, його виробничих відносин і т. ін. Себто —

«відтворення форм і етапів розвитку докапіталістичного суспільства з погляду їх економічної бази і техніки, виробничих сил, виробничих відносин й ідеології».

Відзначимо побіжно, що з 1935 р. назву науки археології, як і зміст цієї науки поновлено. Лише, щоб відмежувати від «буржуазної» науки, їй привласнено назву «советської археології».¹²¹

Будучи здемаскованою «пострілами в спину партії» (М. Хвильовий, М. Скрипник), Москва переходить до відкритих форм русифікації, починає говорити «валуєвською мовою» про «малороссийскую ветвь великого русского народа», модернізувавши це покликання на «питерских» та московських робітників, що, мовляв, перші підняли прапор революції та що вчення великого Леніна писані російською мовою.

На мовному фронті готується організований похід — починається політика зближення української і російської мов, намагання розкласти українську мову з середини. На сторінках московських «Известий» щодня з'являються нові й нові суто українські слова без лапок, отже як «общерусские»; так само українські газети, радіо аж занадто переповнюються російськими словами теж без лапок, отже — як слова українські. Правопис, установлений з участю західноукраїнських учених, що його запровадив М. Скрипник, — переглянено й викреслено те, що робило його неподібним до російського, зокрема викинуто літеру «Г». Русифікацію запроваджувано і до військових мап, поки не запротестував... советський Генеральний Штаб.

Питання «вільної боротьби» двох культур, а отже й двох мов, в період советизації ставиться знову, як і в часи лебедівщини, в площину неприхованого сприяння ширенню російської мови, обґрунтовуючи це вищстю російської мови. Одна советська газета, подаючи звіт про виступ Хрущова на XIV з'їзді КП(б)У (1938 р..) писала:

Товариші, тепер всі народи вивчатимуть російську мову тому, що російські робітники, в першу чергу робітники Пітера, робітники Москви, піднесли прапор повстання. Російські робітники показали приклад робітникам і селянам усього світу, як треба боротися, як треба розправлятися з своїми ворогами і як треба завоювати свою свободу.

Товариші, большевики вивчали німецьку мову для того, щоб

¹²⁰ Проф. М. А. Міллер. Археология в СССР. Видання Інституту для Вивчення історії і культури СССР, Мюнхен, 1954, стор. 64—65.

¹²¹ Там же, стор. 87.

в оригіналі вивчати вчення Маркса. Вчення Маркса-Енгельса розвинуте далі вченням Леніна-Сталіна російською мовою... Тому, товариші, народи всіх країн вивчають і вивчатимуть російську мову для того, щоб вивчати ленінізм, і навчитись перемагати своїх ворогів.

В багатьох українських школах вивчали німецьку, французьку, польську і інші мови, але тільки не російську. Вороги всіма способами відривали культуру українського народу від російської культури. Тепер виходить республіканська газета, орган ЦК КП(б)У — «Советская Украина».¹²²

Боротьба за колективізацію села і голод 1933 року

Голод 1932—33 року не був явищем окремим, відділеним від загальної політики окупаційної влади в Україні. Голод 1933 року, це лише один з етапів у боротьбі, що її провадив більшевизм з українським селянством, національно-свідомою частиною робітництва, українською інтелігенцією та з українською революційною молоддю, не виключаючи й певної частини національно-свідомих українських комуністів, тих, що їх Москва називала «контрреволюціонерами з партійним квитком у кишені». «Голод імені Сталіна», як його назвало українське селянство, був лише кульмінаційним пунктом, найдраматичнішим моментом у боротьбі українського народу за право вільно жити на своїй землі, за право на своє рідне слово, за своє національне буття...

Закінчивши розбудову широко розгалуженого, добре вишколеного апарату примусу, Кремль почав широко розгорнутий наступ проти села та проти приватновласницького сектору взагалі й одночасно — проти української національної культури й її творців.

Уже в другій половині двадцятих років запроваджено «добровільну» контрактацію (наперед зголошений продаж) державі хліба та інших сільськогосподарських продуктів за неймовірно низькими цінами та ряд інших заходів.

Спочатку повільно, а далі все з більшою наполегливістю окупаційна влада намагається прищиплювати усупільнені форми землекористування. Таких форм, власне, було три:¹²³

Товариство спільного обробітку землі (СОЗ). Це первісна форма кооперування, здавна відома в Україні як «супряга». Два-три господарі спрягають свій сільськогосподарський реманент та тягло для спільного виконання польових робіт. При чому і земля, і реманент, і урожай належить їхнім власникам. За більшовиків цій супрязі надавано лише формальних ознак — «СОЗ».

¹²² С. Николишин. Цит. твір, стор. 69—70. (Підкреслення С. Николишина).

¹²³ Тут оминаємо так звані «радгоспи». Радгосп — це велике сільськогосподарське державне підприємство, яке обслуговують наймані робітники й фахівці.

Сільськогосподарська артіль. Тут уже й реманент, і робоча худоба, а також продуктивна худоба — селянинові-колгоспників не належать, а є власністю колгоспу (земля — державна). Урожай та продукти скотарства також не належать колгоспників. Сам продуцент-колгоспник одержує лише певну (неймовірно низьку) оплату за відроблений час (трудодні) і то по закінченні господарського року. Колгоспник ще має присадибну ділянку землі, де господарює індивідуально. Так само колгоспник має право тримати свою продуктивну худобу та птицю, але в дуже обмеженому розмірі.

Комуна — найвищий ступінь усупільненого господарювання, де вже ніщо не належить селянинові — членові комуни, навіть житло та хатні речі. Тут, як декларували большевики, кожен робитиме по змозі й одержуватиме по потребі.

Штучно насаджувані, переважно добровільно з членів компартії та «активістів», шляхом різних стимульованих заходів, колгоспи та особливо комуни мали своїм завданням довести на прикладі переваги усупільненого господарювання, бути показовими господарствами. Держава щедрою рукою подавала таким комунам допомогу величезними грошовими позиками та дотаціями, постачанням найкращого насіння, угноєнь, племінної худоби, безкоштовним землевпорядкуванням тощо. Комуни все те проїдали й ставали справді клясичним зразком безгосподарности.

Напередодні першої «сталінської» п'ятирічки большевики примушені були відмовитись від насаджування комун й заходилися запроваджувати сільськогосподарські артілі, як єдину форму колгоспів. Кредитування окремих індивідуальних селян-господарів припинили повністю.

У грудні 1927 року XV з'їзд ВКП(б) прийняв ухвалу про запровадження «добровільної» колективізації сільського господарства. А тому, що селянство добровільно йти до колгоспів не хотіло (посівна площа колгоспів та радгоспів 1927 року становила лише 1,7%),¹²⁴ комуністична влада почала застосовувати різні «заохочувальні» заходи.

XVI Партійна Конференція ВКП(б) 6 квітня 1929 р., приймаючи плян першої сталінської п'ятирічки (1928—32), разом з тим проголосила початок масової колективізації сільського господарства.

27 грудня того ж 1929 року Сталін виголосив нове гасло про «ліквідацію куркуля як кляси» на базі колективізації. Це гасло закріплено спеціальною постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року — «Про темпи колективізації та міроприємства щодо допомоги держави колгоспному будівництву». Почався масовий терор проти заможнішої частини села — «куркулів».

«Куркуль», за термінологією Кремлю, це заможний селянин, що користувався (до революції) найманою працею, а отже, мовляв, належав до паразитарної, експлуататорської верхівки селянства. Фактично терміном «куркуль» кваліфіковано селян переважно середнього достатку. Такий «куркуль» до революції мав п'ять-сім, а в степових, малозалюднених районах — п'ятнадцять-двадцять, а іноді й більше гектарів землі. Більшість таких «куркулів» обробляла землю силами своєї родини, користуючись най-

¹²⁴ Большая Советская Энциклопедия, Союз СССР, Огиз, Вид. 1947 р., стор. 846.

маною робочою силою тільки під час збирання врожаю, що було цілком нормальним в умовах низької технізації сільського господарства. Лише невелика, найбільш заможна частина таких «куркулів» тримала (до революції) одного-двох постійних найманих робітників і, бодай формально, могла бути зарахована до класу так званих «експлуататорів».

Це нове гасло фактично послужило приводом для масового фізичного нищення найбільш міцної середньо-заможної верстви селянства. Одночасно з «куркулями» нещадно винищувано й т. зв. «підкуркульників», мовляв, «психологічних куркулів». В умовинах підсоветської дійсності в Україні до «підкуркульників» зараховувано всіх, хто в тій чи іншій мірі був пов'язаний з українським визвольним рухом не тільки серед селян та сільської інтелігенції, але й так само серед міської національної інтелігенції та українського робітництва.¹²⁵ Це було неприхованим нищенням українських національних кадрів.

Треба особливо підкреслити, що якогось спеціального декрету або ухвали уряду щодо порядку чи будь-яких норм «розкуркулювання» не було опубліковано. Вся ця величезна за своїми масштабами акція провадилась порядком таємних адміністративних наказів. При чому в Україні кожному адміністративному району давались певні ліміти-завдання — розкуркулити ту чи іншу кількість господарств.¹²⁶

Жорстокість методів «розкуркулювання» вже відома всьому світові. Досить сказати, що багато мільйонів людей серед зими було приречено на невимовні страждання. Величезні маси розкуркулених та особливо дітей замерзали в неопалюваних товарних вагонах, не доїхавши до північних лісів, куди було спроваджено основні маси виселюваних куркулів.¹²⁷

Одночасно з розкуркулюванням посилено тиск на селян з метою примусити їх до колективізації. Примусове запровадження колективізації зрештою перестала приховувати й Москва. В «Історії ВКП(б)» читаємо:

«Особливість цієї революції (в сільському господарстві) полягала в тому, що її було запроваджено згори, за ініціативою державної влади».¹²⁸

Українське селянство всюди творило безнастанний спротив заходам Москви. Характеристично, що найбільш активними щодо спротиву колективізації були незаможні та «середняцькі» елементи села. Кампанія масової колективізації супроводжувалась найбрутальнішим масовим терором: арештуванням, конфіскацією рохомого й нерухомого майна, засланням до Сибіру, розстрілами, тощо. Широко застосовувано також фінансове тиснення: на тих, що не погоджувались іти до колгоспів, накладали свідомо-нереальні,

¹²⁵ Дмитро Соловей. Голгота України, ч. I. Вінніпег, 1953. М. Вербицький і й. Найбільший злочин Кремлю, Лондон, 1952. Д. Соловей. Стежками на Голготу, Нью-Йорк — Детройт — Скрантон, 1952.

¹²⁶ Ф. Правобережний. 8.000.000 — 1933 рік на Україні, Вінніпег, 1951, стор. 38—39.

¹²⁷ Там же, стор. 33—48.

¹²⁸ Історія ВКП(б). Короткий курс, Госполитиздат, 1950, стор. 291.

високі «експертні» податки. Все майно «злісних неплатників» розграбовували, а «неплатників» вивозили на Сибір.

Ціла низка повстань у багатьох районах України, що загрожували перейти в загальне повстання цілої країни, змусили Сталіна ще раз поступитись. Щоб паралізувати небезпечні настрої, Сталін виступив в газеті «Правда» з 2 березня 1930 року зі своєю відомою статтею «Головокружение от успехов», де застерігав місцеву владу від застосування насильства, обвинувачував їх в «перегинах» та підтверджував цілком добровільний характер колективізації. На цю заяву Сталіна щойно загане в колгоспи селянство відповіло катастрофально-масовим, майже поголовним виходом із колгоспів. Утікаючи з колгоспів, селяни часто залишали там свою худобу, тягло й реманент. Цей стихійний вихід з колгоспів справді вніс певне відпруження. Запанувало переконання, що надалі колгоспи будуть будуватись на засадах добровільності.¹²⁹

Як зразок неперевершеної необ'єктивності советської науки, наведемо нижче уривок з підручника — «Истории СССР», видання «Института Истории Академии Наук СССР». В тому підручнику, щодо характеристики впливу на селянство згаданого звернення Сталіна, написано:

«2 марта 1930 г. товарищ Сталин опубликовал в «Правде» статью «Головокружение от успехов», в которой писал о необходимости принятия мер для ликвидации перегибов в колхозном движении... Крестьянство уходившее под влиянием головоуляпских извращенной линии партии из колхозов, стало возвращаться обратно в колхозы».¹³⁰

Початок тридцятих років є одним із зворотних пунктів у боротьбі українського народу. Якщо в двадцяти роках «мирної» боротьби змагання за культурне і політичне унезалежнення України відбувалось переважно в літературній і науковій ділянках, так само в мистецтві, то з початком тридцятих років національно-визвольна боротьба пересовується в господарську площину, і то у великій частині на село.

Бурхливий розквіт української культури, невпинне зростання національної свідомости серед найширших шарів українського населення, не виключаючи й робітництва, викликало у Кремлі велике занепокоєння. Отож, впроваджуючи колективізацію сільського господарства, комуністична Москва, плянувала знищити соціально-економічне коріння українського визвольного руху. «Пролетарська Правда» за 22 січня 1930 р., б'ючи на сполох і остерігаючи перед небезпечним зростанням українського націоналізму, звертаючи увагу на швидке зростання впливів української інтелігенції на маси, так само на українську частину комуністичної партії, з цілко-

¹²⁹ Ф. Правобережний. 8.000.000 — 1933 рік в Україні, Вінніпег, 1951 р., стор. 44—48.

¹³⁰ Институт Истории Академии Наук СССР. Проф. К. В. Вазилевич, проф. С. В. Вахрушин, проф. А. М. Панкратов, доцент А. В. Фохт. История СССР, Учебник для 10 класса средней школы. Под ред. проф. А. М. Панкратовой. Издание 10-е. Москва, 1951, стор. 329.

витою одвертістю писала, що, мовляв, колективізація сільського господарства має своєю метою:

«знищити соціяльну базу українського націоналізму — індивідуальні сільські господарства».¹³¹

Штучним процесом пролетаризації Москва плянувала розкидати українське селянство, а передовсім свідомішу його частину, по широких середньо-азійських та сибірських просторах, щоб там його денационалізувати.

Не випадково саме в Українській ССР, за «оптимальним» варіантом першої сталінської п'ятирічки, запляновано найвищі темпи колективізації.

Так само не випадково особливо рішучих і жорстоких заходів під час розкуркулювання та примусової колективізації вживали саме в Україні та взагалі в «союзних» (національних) республіках. Застосування терору дало свої наслідки: якщо колективізовані господарства в Україні 1929 року становили лише 5,6%, то вже 1932 року число їх збільшилося до 69,0%.

Динаміка примусової колективізації селянських господарств особливо цікава з погляду національного. Тому наведемо показники колективізації по РСФСР, УРСР та Узбекській ССР в першому році масової примусової колективізації (1929), напередодні штучно організованого в Україні голоду (1932), 1933 році (після голоду) та в 1934 році, коли було проголошено «довершення колективізації села».

Динаміка колективізації сільських господарств у %/о/о

	1929	1932	1933	1934 рр.
Російська СФСР	3,7	60,3	64,5	72,0
Українська ССР	5,6	69,0	69,5	78,0
Узбекська РСР	2,6	немає даних	73,2	79,9
По СССР в цілому	3,9	61,5	64,4	71,4 ¹³²

Українське селянство, як уже було відмічено, весь час ставило розпачливий спротив заходам Москви. Але Кремль вирішив повністю колективізувати сільське господарство України.

В кремлівських палацах створений був плян найбільшого в історії людства терористичного акту — плян організації масового штучного голоду на теренах цілої Української ССР та на Кубані, в районах з українським населенням.

Те, що відбувалося в Українській ССР в 1932—33 роках, було найжахливішим за всі роки большевицької окупації. Лише згодом стало ясно, що П. Постишев, який безперечно був обізнаний з тайними плянами Кремлю, мав підставу на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У заявити, що:

¹³¹ Подаємо за М. Ковалевським. Україна під червоним ярмом, Документи і факти, В-во «Схід», Варшава — Львів, 1936 р., стор. 37—38.

¹³² Сельское хозяйство СССР. Москва, 1935.

«Решение ЦК ВКП(б) от 24 января 1933 года (див. нижче Ф. П.) войдет в историю КП(б)У как переломный момент, открывший новую полосу победной борьбы большевиков Украины».

У 1932—33 роках кардинально змінилися відносини між Москвою і Українською ССР. Глуха боротьба, що тривала між ними досі, зрештою вибухла. Навіть ту позірну незалежність Української ССР, що існувала бодай формально, брутально московським більшевизмом потоптано.

* * *

Зупинимось дещо докладніше на подіях, що відбувалися в ті роки у вищих партійних та урядових колах Москви й України. Без цього тяжко буде зрозуміти дальший хід подій. Лише в світлі тієї прихованої боротьби, що відбувалася між московським Кремлем і Українським советським урядом, стануть, зрозумілими й «недовір'я» цілому ЦК КП(б)У, винесене уже згаданим рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року, і наступне знищення членів ЦК КП(б)У та Українського советського уряду, а також тотальний терор проти українських національних елементів у партії — «контрреволюціонерів з партійними білетами в кишені», як їх називала Москва.

«Насамперед треба завжди мати на оці, — пише Б. Подоляк,¹³³ — що тодішне керівництво України ніколи не можна розглядати, як єдину ідейну і психологічну цілість. Це був дуже складний, роками накопичений конгломерат різноставленого елементу. Він, в процесі співпраці й багаторічної внутрішньої боротьби зрештою поляризувався цілком виразно між двома історично-зумовленими тенденціями: традиційного імперсько-російського централізму і української ідеї всебічного визволення. Ці тенденції були глибоко антагоністичні. Боротьба між ними в більшій чи меншій, відкритій чи прихованій, формі ніколи не припинялась.

За плечима імперсько-централістичної течії завжди стояла РКП-ВКП і Москва, як центр світової революції. За плечима української течії — стояла сила молодого нації і її воля до всебічного визволення і державного становлення.

Залежно від політичної ситуації моменту в українській дійсності, вплив і перевагу здобувала та або та течія. Від 20 до 30 року вплив і переваги були безумовно по боці української течії. Від 1930 року, з посиленням і з ростом централістично-імперських тенденцій, українська течія починає занепадати і тратити свій вплив і значення. Не обумовивши загодя своє становище ані армією, ані поліцією, ані фінансами, через свою коляборацію і єдність дії з більшевизмом, не маючи широкої і всебічної підтримки з боку всього народу, українська течія в найкритичніший момент опинилась в трагічному, безвихідному і приреченому стані».

¹³³ Борис Подоляк. Криваві роки, «Сучасна Україна» чч. 16/67, 17/68, 18/69 — за 1953 рік.

Українські урядові чинники були паралізовані безнастанним диктаторським втручанням Кремлю у внутрішні українські справи. Безпорадність українського уряду яскраво видно бодай із поданого нижче свідчення проф. І. Дубинця:¹³⁴

«У Києві відбувалась нарада, на якій був учасником тодішній Голова Уряду України — Чубар. Після його доповіді подавали йому запитання записками. Чубар прочитав одну записку для всіх присутніх... ,Чи знає Уряд України, що по селах панує страшний голод, і коли знає, то які приймає проти цього заходи? Чубар відповів коротко: ,Знає, але допомогти не може'. Або — «В село Чернухи, на Полтавщині... приїхав Президент України Петровський. До нього прийшли з голодними дітьми голодні жінки... ,Чого ви тут зібрались? Чому не працюєте в полі?» — запитав їх Петровський. ,Ми вмираємо з голоду. Наші діти пухлі. Ми хочемо їсти'... — почув від жінок Петровський.

,Цими днями я буду в Москві і буду про це говорити' — відповів Петровський».

Українське керівництво неодноразово ставило перед Москвою питання про невідповідність прийятих «новим курсом» темпів колективізації та хлібозаготівель до фактичних спроможностей Української ССР; що невідповідними темпами Україну загнано в мертвий кут, що це може допровадити лише до катастрофи, до загального голоду та що єдиним виходом, який може попередити катастрофу, є негайне (весна 1932) запровадження таких заходів:

1. Зменшити темпи колективізації.
2. Припинити хлібозаготівлю за нереальними плянами.
3. Негайно подати населенню України харчову і насіннову позику.

Москва про все це й слухати не хотіла. В Кремлі вирішили поставити український уряд на коліна і для того наказали негайно скликати партійну конференцію, на яку відряджено відпоручниками Кремлю членів Політбюро В. Молотова і Л. Кагановича. Українські урядові кола вирішили прийняти цей виклик, і з свого боку вжили всіх заходів, щоб довести фактами правильність своїх позицій.

Для того провідні члени Уряду — В. Чубар та М. Скрипник — особисто об'їхали десятки районів України з ціллю добути потрібні фактичні дані на місцях. Одночасно зібрано повні матеріали про стан хлібозаготівель та темпи колективізації. Так само зібрано цілу низку матеріалів про всілякі зловживання (відкрите грабування селян під виглядом хлібозаготівель, масовий терор — розстріли, заслання під час запровадження примусової колективізації, хлібозаготівель тощо) і весь цей «букет злочинів» продемонстрували в голосному тоді «Драбівському процесі»,¹³⁵ що його спеціально уряджено за тиждень перед початком конференції.

¹³⁴ Іван Дубинець. П'ятилітня внутрішня війна в ССРР 1929—1933 проти колхозного рабства, «Український Прометей», Дітройт, чч. 19, 20, 21 — за 1953 рік.

¹³⁵ Див. «Вісті» ВУЦВК від 1 червня до 2 липня 1932 р. Зокрема див. у «Вістях» від 2 липня кореспонденцію Я. Тумаркіна «Листи з процесу»

Третя Партконференція відбулася 6—8 липня 1932 року. На конференції з граничною ясністю виявилась протилежність поглядів Москви і України. Якщо Москва все лихо вбачала в неумінні українського проводу оперативно керувати впровадженням колективізації та хлібозаготівель, у невмінні своєчасно викрити саботаж так куркулів, як і членів партії, в неумінні знайти винних у провалі хлібозаготівель, нарешті «в гнилих антидержавницьких тенденціях», про «надмірні нереальні темпи і пляни...» — «Це стосується до ЦК КП(б)У і до всіх районів»,¹³⁶ — сказав С. Косіор у вступному слові.

«Харків причину катастрофи, на протилежність до Москви, вбачав, згідно з висловлюваннями окремих членів Уряду:

1) в органічно хибних настановах щодо форм, метод і темпів колективізації (В. Чубар);

2) в невідповідності економічних настанов «нового курсу» і спроможностей сільського господарства України (О. Шліхтер);

3) в гігантських нереальних плянах хлібозаготівель, виконання яких у корені підрізало українське сільське господарство (В. Чубар);

4) в грабіжницькій політиці хлібозаготівель, що зумовила нечуване зубожіння і голод села. «У нас забрали все під мітьолку!» (М. Скрипник);

5) в гігантоманії колгоспного будівництва, що було наслідком хибних плянів центру (Москви), і в похідних від неї злочинах та антизаконних діях низових виконавців (Драбівська справа);

6) в помітному зниженні відсотка працездатного населення районів, тобто в утіканні з села або вимиранні (В. Чубар), що було наслідком усього попереднього».¹³⁷

Не зважаючи на всі наведені аргументи, останні директивні слова Молотова на закінченні партконференції були:

«Никаких уступок и колебаний в вопросе о выполнении принятых партией и советской властью заданий!»

Наслідки конференції приголомшили більшість її учасників. Відчувалось, як каже Б. Подоляк (там же), що стався якийсь тяжкий конфлікт між Москвою і Україною; що насувається якась нова фаза у відносинах, хоч суті її ніхто із присутніх, не обізнаних з затаєними плянами Кремлю, не міг визначити.

Першою на цей конфлікт відповіла Українська Економічна Рада, безперечно, демонстративною ухвалою від 14 липня 1932 року, себто за тиждень після конференції. Грунтуючись на відповідному параграфі конституції УССР, визначений Раднаркомом ССРСР плян м'ясозаготівель для Укра-

¹³⁶ а) «Правда» 7 липня 1932 (передова стаття). б) «Правда» 9 липня 1932. Доклад С. Косіора на III Всеукраїнській партійній конференції. в) «Правда» 14 липня 1932. Реч В. Молотова и Л. Кагановича на III Всеукраїнській партійній конференції.

¹³⁷ Б. Подоляк. Цитований твір.

їни в розмірі 16.400 тонн вона знизила до 11 214 тонн.¹³⁸ Це було викликом, кинутим Політбюро ВКП(б).

Москва з свого боку відповіла нечуваним по своїй жорстокості законом від 7 серпня 1932 р. «Про охорону соціалістичної власності»,¹³⁹ що був спрямований виключно проти голодного населення України. За тим законом — нездача найменшої частини урожаю, що навіть за умов безнастанного голодного животіння траплялось рідко, ба навіть за збирання у полі чи на польових шляхах загублених колосків — розглядались як державний злочин і карались 10-ма роками заслання до північних таборів. Цей закон уможливив ніким нестриману сваволлю місцевих агентів окупаційної влади. У 1932—33, на підставі закону від 7 серпня, було заслано до північних таборів сотні тисяч українських селян ніби «за розкрадання соціалістичної власності». Щоб якось відмежувати уряд від того злочинного закону (коли він уже виконав свою роль!), тодішній генеральний прокурор ССР Вишинський критикував застосування його на місцях (не самий закон) найжахливішими прикладами. (Див. «Революционная законность на современном этапе» за 1933 р., стор. 102—103).¹⁴⁰

А ще через п'ять місяців, після добору й належної підготовки потрібних «кадрів», Кремль відповів згадуваною уже постановою ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року.

Цією постановою вперше в історії взаємин України з Москвою:

- 1) засуджено діяльність Центрального Комітету КП(б)У;
- 2) не питаючи згоди ЦК КП(б)У і всупереч його волі призначено з Москви організаційним секретарем ЦК КП(б)У (фактично необмеженим диктатором) — Павла Постишева;
- 3) на керівників двох основних вирішальних областей УССР — Дніпропетровської і Одеської — призначено довірених Москві людей — М. М. Хатавича (Дніпропетровськ) і Є. Вегера (Одеса);
- 4) на керівника НКВД Української ССР призначено В. А. Баліцкого.

Крім П. Постишева прибуло багато «крепких испытанных большевиков» — що, поруч з 25-тисячниками, мали стати політкомісарами, доглядачами всіх закутків України. Кількість їх визначено десь до 15 000 осіб — пересічно по 29 на кожний адміністративний район Української ССР.

Постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року в Харкові десь біля двох тижнів ігнорували, не помічали нібито, вважаючи, що справа якось поладиться, але, коли П. Постишев вжив заходів, згаданий вже пленум ЦК КП(б)У — 7 лютого 1933 р. — «понуру схвалив, що... рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. є правильне...».

Так виглядали реальні взаємини українських урядових і партійних провідників з Москвою на початку 1933 року.

¹³⁸ «Вісті ВУЦВК» від 17 липня 1932 р.

¹³⁹ «Правда» 8 серпня 1932 р.: «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и коопераций и укреплении общественной (социалистической) собственности. Постановление ЦИК СССР от 7 августа 1932 года».

¹⁴⁰ Подаємо за М. Вишняком. Вишинский, «Новый Журнал», Кн. XVII за 1947 р., стор. 243—246.

До речі — єдиним позитивним наслідком III партконференції було, що Українській ССР зрештою таки видано насіннову позику.¹⁴¹ Але це найменше є заслугою Кремлю чи Постишева — насіннова позика й мобілізація влітку службовців, робітників та студентів для збирання урожаю 1933 року — це лише акт самозбереження Москви, а ніяка милість для українського села.

Та не тільки урядова верхівка протиставилась кремлівським заходам. Резолюція ЦК КП(б)У з 18 листопада 1932 р. стверджує, що в цілій низці сільських партійних осередків під час хлібозаготівель виявлено

«безпосередній зв'язок цілих груп комуністів і окремих керманічів партійних осередків з «кулаками» і петлюрівцями, в наслідок чого партійні організації стають експозитурою клясового ворога» («Комуніст»).

А за декілька днів, в числі за 24. II. 1932 р. той же «Комуніст» наводить безліч випадків, коли комуністичні осередки на місцях відмовлялись прийняти плян хлібозаготівлі. Наприклад, партійна організація колгоспу «Зоря» ухвалила «збіжжя більше не вивозити», або інший колгосп — «збіжжя з України не вивозити» і т. д. Згадану кореспонденцію «Комуніст» закінчує заявою, що ціле число газети можна було б заповнити назвами колгоспів та партійних осередків, що відмовилися далі давати хліб...¹⁴²

На початку голоду, не зрозумівши справжніх намірів Кремлю, керівники окремих районів, округ та областей почали звертатись до центру з повідомленнями про початок голоду, вимагаючи допомоги голодним. Щоб в корні припинити цей «лібералізм», в Україну, як уже було сказано, післали П. Постишева. П. Постишев покладені на нього завдання виконав, хоч потім і сам став жертвою Сталінського терору.

Голод, як засіб репресії, був зорганізований ЦК ВКП(б) так:

1932 року урожай в Україні був нижче середнього. Чотирирічна розпачлива боротьба українського селянства проти запровадження колгоспної панщини відбилася на стані добробуту села й цілого господарства Української ССР. Частина землі залишилась незасіяною так з причин пасивного спротиву селянства, як і через те, що значна частина господарств, утікаючи після сталінського «головокруження от успехов» із колгоспів, не одержала назад свого сільськогосподарського реманенту та тяглової сили і тому не була спроможна обробити свої земельні ділянки. Не в кращому стані були й колгоспи. Через нестачу реманенту, особливо тяглової сили, у наслідок безладдя, і відсутність належної організації праці, колгоспне господарювання було цілком незадовільне. Як наслідок такого стану, засівали далеко не всю посівну площу, а частина урожаю часто залишалась у полі незібраною і гинула.

¹⁴¹ «Правда», 26 февраля 1933 г. «О семенной помощи колхозам и совхозам Украины и Северного Кавказа». Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) 23 февраля 1933 г.

¹⁴² Микола Ковалевський. Україна під червоним ярмом, стор. 128—129.

Це використала червона Москва і визначила розмір продподатку не від площі фактичного засіву й зібраного урожаю, а від запланованої Держпланом СРСР посівної площі. Скажемо, якщо колгосп за тим пляном мав засіяти 500 гектарів, а фактично засіяв лише 400, а урожай уже зі згаданих причин або з причин недороду зібрав лише з 300 га, податок було обчислено з плянної площі, себто з 500 га. Так само було щодо індивідуальних господарств.

За тяжким до виконання пляном хлібоздачі, десь у жовтні 1932 р. було «спущено» додатковий плян хлібозаготівлі, а далі — третій плян здачі «залишків» (?) всіх сільськогосподарських продуктів.

Мусимо особливо наголосити, що даючи додаткові завдання, Москва знала, що «спущений» основний плян хлібозаготівлі виконано лише на 56% (відібрано у населення 195 мільйонів пудів проти завдання в 355 мільйонів пудів);¹⁴³ так само Москва знала й причини, через які той плян не виконано. Генеральний Секретар КП(б)У Косіор у своїй промові на партійній конференції у листопаді 1932 р., що відбулась у Харкові, заявив, що сільське господарство Української ССР зазнало великих втрат. На приблизно одному мільйоні гектарів збіжжя до жовтня залишилось не скошеним, і, звичайно, загинуло. Щось на двох з половиною мільйонах гектарів збіжжя хоч і було скошене, але не складене в скирти, також загинуло. Ураховуючи інші втрати, в тім числі і розтягнення голодним населенням, загальний недобір збіжжя Косіор обчислив у 300 мільйонів пудів. Себто втрати становили саме ту кількість, яку Українська ССР мала б здати Москві.

І все ж «залишки» харчових продуктів відбирали від населення далі з виключною наполегливістю. У розпачі селянство почало приховувати, закопувати в землю, свої жалюгідні харчові рештки. Спеціальні бригади, під керівництвом «двадцятип'ятитисячників»¹⁴⁴ та місцевих комуністів і комсомольців, у супроводі спецзагонів військ ГПУ, озброєні залізними «шупами», обшукували садиби так «індусів» (так іронічно комуністи звали селян — індивідуальних господарів), як і колгоспників. Відбирались навіть такі «залишки», як, скажемо, глечик з гречаною крупною, чи прихована під коморою пляшка з пшоном. Було відібрано все.

Плян організації голоду опрацьовано досить дбайливо. Це видно хоч би з того, що навіть так звані засівні фонди для весняного засіву, які завжди зберігались у спеціальних зсипках кожного колгоспу, на цей раз ще восени було вивезено до зерносховищ у великих містах та поза межі України. Зроблено це безперечно з ціллю приховати насіннові фонди, що їх з розгортанням голоду могли б селяни вирвати у держави силою. Весною засівні фонди було повернено до колгоспів під пильним доглядом спеціальних охоронців ГПУ. Повернено засівні матеріали з запізненням і хоч значну ча-

¹⁴³ Микола Ковалевський. Україна під червоним ярмом, стор. 125—126.

¹⁴⁴ «Двадцятип'ятитисячники» — робітники-комуністи, виключно росіяни, що їх відрядила Москва числом 25 000 для «роботи» (дгляд за місцевою владою й керування) в селах України; 15 000 постишевських «крепких испытанных большевиков» прийшли в Україну пізніше, в січні 1933 року.

стину тих фондів висіяно, користи від ярих культур колгоспи одержали небагато.

Про пляновість організованого голоду свідчать також заходи про недопущення на фабрики й заводи місцевих та дооколишніх селян. Робилось це для того, щоб не дати їм можливості одержати на місці роботи приділ хліба (як робітників) і в той спосіб урятуватись. У селах, розташованих поблизу великих міст та індустріальних районів, встановлено спеціальний догляд, щоб місцеве населення не допустити до праці на суміжних заводах. Такий же наказ мала й адміністрація заводів. Посилено догляд, щоб селян без паспортів на роботу, навіть тимчасову, не приймати.

Так само до плянної підготовки голоду треба віднести «спущений» на місця плян заготівлі шкурок домашніх тварин — собак, та котів. Очевидно, щоб у той спосіб вилучити можливий резерв м'яса, бодай собачого чи котячого. У всякім разі мусимо ствердити факт: ні до 1932 року, ні після голодного року таких заготівель ніколи не провадили.

Отже в середне-урожайний 1932 рік, в Україні, що віками вважалася «житницею Європи», за допомогою спецвійськ ГПУ, штучно організовано голод, за своїми масштабами й жахом — нечуваний ще в історії людства.

Уже по Різдвяних Святах почався масовий голод. Смертність стала звичним явищем.

Ранньої весни 1933 року голод набув страшних розмірів. Щодня вмирили тисячі людей... А по селах ходили ситі, здорові комуністичні активісти й закликали записуватись у члени колгоспу, обіцяючи тим, хто впишеться, 100 грамів хліба в день і варену страву. Для членів родини та дітей нічого не давали — лише для працівників.

Розум відмовляється збагнути те, що діялося. Тисячі неприбраних трупів лежали в хатах, на вулицях, по обочинах доріг всієї України, а також на залізничних станціях. Це ті, що шукаючи хліба для своїх голодних дітей, помирили в дорозі.¹⁴⁵ Тисячі до краю виснажених трупів селян щодня підбирали по вулицях міст України спеціальні транспортні колони. Спеціальні загони робітничо-селянської міліції виловлювали тих, що приїздили до міст купувати хліба чи городину. Цих, уже напівмертвих «спекулянтів», як їх називала тоді влада, великими натовпами, під охороною сотень озброєних міліціонерів, гнали за межі міста вмирати. Тих, що не спроможні були рухатись, вивозили автами й скидали за містом як дрова.¹⁴⁶

А в той же час в чорноморських та озівських портах велетні-пароплави західних держав вантажили «залишки» української пшениці,¹⁴⁷ хоч громадськість Західного Світу і знала про те, що твориться в Україні. До речі уряд продав українську пшеницю за казково низькі, демпінгові ціни, що

¹⁴⁵ Федір Правобережний. Тієї страшної весни, «Українські Вісті», 1953 р. ч. 62/733. Віталій Бендер. Діство про маленького хлопчика, «Українські Вісті» 1953 р. ч. 85/756.

¹⁴⁶ Ф. Правобережний. 8.000.000..., стор. 55—58.

¹⁴⁷ Проф. С. А. Прокопович пише: «В голодные 1932—1934 гг., когда от голода погибло более 8 мил. человек, никакой общественной помощи голодающим не было организовано, помощь Соед. Штатов С. А. не была привлечена и совет-

ледве перевищували вартість транспортування її. Так само всі хлібосховища Росії були переповнені вивезеним з України збіжжям. Величезні маси збіжжя, що їх не могли вмістити хлібосховища, лежали кагатами біля залізничних станцій, просто неба, під дощем і снігом, часом не прикриті зверху. Всякий, хто тієї страшної весни проїздив теренами Московщини, міг бачити біля залізничних станцій величезні зелені купи порослого зерна.¹⁴⁸

Чому селянство не повстало в обороні своїх дітей, в обороні свого життя? Очевидно тому, що за тодішніх обставин повстання було рішуче неможливим, абсолютно безвиглядним.

У роках повстанчої війни (1919—24) було ще чимало залишків зброї від першої світової війни. Та хоч її й було не досить, то й ворожі большевицькі загони були озброєні не набагато краще. У роках 1930—34 обставини докорінно змінилися. Українська Визвольна Війна забрала багато української молоді та людей середнього віку. Ще більше забрали майже п'ять років повстанської партизанської війни. Десять років безнастанного червоного терору, масових депортацій — послабили українське село (треба констатувати, що в роки червоної окупації основною активно дієвою силою було українське селянство й його інтелігенція), бо нищили все, що було найбільш свідоме, активне. Рештки зброї, що залишилась після Визвольної Війни, ретельно вишукано й відібрано. Відібрано навіть старі мислівські «шомполки» та «берданки». Отже село часів «суцільної» колективізації було вкільце обезсилене й цілком обеззброєне.

Вся Україна тоді нагадувала військовий табір. У селах, в районних та округових містах стояли великі залоги кінної та пішої «робітничо-селянської» міліції, а також добірні тяжко озброєні кінні та механізовані поліційні частини ГПУ-НКВД. Про червону армію тут не згадуємо: з міркувань «державної безпеки» армійські частини були досить дбайливо ізольовані від населення. Червоноармійці часто не мали жадного поняття про фактичний стан речей в Україні.

Щоправда, були спроби повстань в окремих районах Полтавщини, Херсонщини, Київщини, Кубані тощо. Про одно з таких повстань розповідає С. Підгайний.¹⁴⁹ Селянський ватажок Іван Козлов підняв кілька районів Полтавщини та Сумщини. Повстанці, оволодівши транзитними транспортом пшениці, два тижні постачали голодне селянство харчами, відбиваючись від спеціальних ГПУ-НКВД. Так само А. Височенко в названій вище

ское правительство продолжало вывоз из Советской России хлебопродуктов. Зерна и муки было вывезено:

1932 г. —	1760	тыс. тонн
1933 г. —	1717,5	” ”
1934 г. —	827,8	” ”

С. Бакулин и Д. Мишустин, Внешняя торговля СССР за 20 лет 1918—1937 гг., Москва 1939, стор. 34—35. (Див. С. Н. Прокопович. Народное хозяйство СССР, т. II, стор. 217, вид. ім. Чехова, Нью-Йорк, 1952 р.). Підкр. наше.

¹⁴⁸ F. Pigo-Pravoberezhny. The Stalin famine, London, 1954.

¹⁴⁹ С. Підгайний. Українська інтелігенція на Соловках, Вид. «Прометей» 1947 р., стор. 41.

його праці — «СССР без маски», — також згадує про кілька таких повстань. Одно з них, почавшись з Заславського і Славутицького районів, перекинулось до Полонного та Антонівського району й зрештою охопило майже всю Шепетівську округу. Друге з повстань, що почалося «бабським бунтом» в селі Олександрівка, за три дні охопило майже весь Бірзульський район. Для придушення цього повстання було виведено прикордонні загони військ ГПУ. Тоді ж спалахнуло велике повстання на Кубані, для придушення якого більшовикам довелося кинути цілий корпус регулярного війська. Було ще багато подібних повстань, але всі вони відразу ж придушувались.

Обезброєне село не могло нічого зробити проти добре оплачуваного спецвійська ГПУ. До того — жадних надій на якусь допомогу. Село боролось як могло: палали скирти, колхозні двори, умисно недбалим збиранням збіжжя — зменшувано збір урожаю, псували складні сільськогосподарські машини, при нагоді убивали особливо докучливих «предісполкомів» і т. ін.

Багато селянських дворів, і навіть окремі села — залишилися пустими. Скільки їх було — не можна сказати, такі відомості не були опубліковані. В роках 1933—35, ба навіть 1936-му в різних кінцях України можна було бачити величезні транспорти переселенців по «одмерлих» дворах та вимерлих селах України . . .

С. Сосновий, ідучи за даними «Збірника статистично-економічних відомостей про сільське господарство України» (Харків, 1939), подає такий обрахунок втрат українського населення у роках примусової колективізації та голоду 1933 року.

На 17. 12. 1926 року в Українській ССР, за даними народнього перепису, було населення 29.042.900 осіб, за тим же «Збірником», на день народнього перепису, що його було проведено 16 січня 1939 р., кількість населення України визначено числом — 30.960.200 душ. Якщо прийняти щорічний приріст населення на 2,36% (пересічно річний приріст населення України за період 1924—27 рр. — за даними того ж «Збірника»), застосувавши формулу складних відсотків, не тяжко обчислити, що на 1. 1. 1939 року кількість населення Української ССР мусіла б становити 38.426.000. Себто за тринадцять років, між народніми переписами 1926 та 1939 років, населення Української ССР втратило 7.465.000 душ.¹⁵⁰ Можуть заперечити, що на день перепису 1939 року принаймні два мільйони українців перебували десь на Сибіру в таборах примусової праці, але тоді треба взяти до уваги, що в роках 1933—36 в Україну було завезено з глибинних областей РСФСР, про що було уже згадано, щонайменше 2—3 мільйони переселенців, яких оселювано по «одмерлих» дворах. Отже втрати українського населення за ті роки треба обчислити у вісім, а то й дев'ять мільйонів.

У роках після голоду в молодших класах початкових шкіл бракувало дітей-учнів. У більшості шкіл довелося закрити рівнобіжні, а подекуди й основні, класи через відсутність дітей. Особливо гостро відчувався брак дітей в роках 1939—40. Останнє, очевидно, треба пояснити великою смерт-

¹⁵⁰ Проф. С. Сосновий. Правда про голод в Україні в 1932—33 рр., «Українські Вісті» за 1950 р. чч. 10/371 і 11/372.

ністю серед немовлят в 1933 році і величезним зменшенням народжень в 1933 та 34-му роках.¹⁵¹

Подамо ще один простий, але досить переконливий розрахунок.

Валовий збір зернових 1932 р. становив 894 мільйони пудів. Потреба в насінні (20 міль. га × 8 пуд) — біля 160 мільйонів пудів. Решта урожаю складала 28,7 пуда на душу сільського населення. Відкинувши на прохарчування міського населення по 12 пудів (196,8 кілограма) на душу, будемо мати решту, що дорівнює 25 пудів, або 400 кілограмів на душу сільського населення. Отже цілком досить для прохарчування всієї людности і скоту.

Про голод 1932—33 рр. вже є велика література.¹⁵² Є багато нотаріально стверджених свідчень живих учасників тієї трагедії, що їх досить багато опубліковано в українській еміграційній пресі, та що їх зараз збирають і публікують організації ДОБРУС'у.¹⁵³

Вінстон Черчїл, що в роки другої світової війни очолював англійський уряд, у своїх спогадах «Друга світова війна» розповідає, що під час його подорожі до Москви 15 серпня 1942 року на прощальній вечері в приватному помешканні Сталіна, в інтимному оточенні (Сталін, Черчїл, Молотов), на поставлене ним (Черчїлем) запитання — «Чи труднощі цієї війни в якійсь мірі можуть бути порівняні з труднощами періоду колективізації», — Сталін, що був на доброму підпитку, відповів визнанням подій, про які ніде і ніколи в ССРС не згадувалося. Від тих отриманих признань віє ходом мільйонів могил.

«О, ні, — колективізація була суцільним страшним кошмаром...», — казав Сталін, тримаючи руки піднесеними'. — Це виглядало цілим страхіттям і тривало 4 роки. Але ця акція була абсолютно потрібна для Росії, щоб зорати просторі лани тракторами'...»

І далі:

«... Багато з них (селян — Ф. П.) згодились іти з нами. Деяким дозволяється дати власну землю для обробки в Томській та Іркутській областях, або ще далі на північ. Але велику кількість цих куркулів змели з землі їхні власні робітники»... (читай НКВД!)¹⁵⁴

Голод, який щойно закінчив свої страшні «жнива» і виключно жорстокий постишевський масовий терор не припинив спротиву українського народу. В зловісній тиші, що на якийсь час настала в селах, тим виразніше почувались демонстративно піднесені голоси української інтелігенції та робітництва, в тім числі і членів партії. На партійних зборах Всеукраїнського Інституту Марксизму Ленінізму, — як писав «Комуніст» наприкінці

¹⁵¹ Юлія Писарева. Немовлята жертви голоду в Україні, «Українське Слово» за 1953 р. ч. 599. (Париж).

¹⁵² Див., напр. Д. Соловей. Голгота України. Його ж статті в Укр. Збірнику Інституту для вивчення ССРС; статті в тому ж Збірнику П. Лютаревича, тощо.

¹⁵³ ДОБРУС — Демократичне Об'єднання Бувших Репресованих советським режимом.

¹⁵⁴ Вінстон Черчїл. Друга Світова Війна. Книга IV. Розділ XXV.

1933 року,¹⁵⁵ — член президії Наумов виступив з «контрреволюційною промовою», заявляючи, що український націоналізм не є головною небезпекою і взагалі не є небезпечним для комунізму. На зборах колективу державного українського видавництва з такими ж приблизно промовами виступили Іван Ткачук та колишній редактор «Комуніста» — Євген Кас'яненко, що критикували сучасне занедбання українізації. Так само на периферії, наприклад, у місті Сталіно, на зборах партійного активу фабрики імені Сталіна, керівник відділу культури і пропаганди місцевого партійного осередку, робітник Сливенко, зазначив, що останні розпорядки партії і влади в галузі національної політики компромітують комунізм в очах українського робітництва та шкодять інтересам України. А в Донбасі, у великому робітничому місті Грیشніні, збори партійного активу, що склалися з самих робітників, ухвалили резолюцію про те, що головною небезпекою на Україні є тільки великодержавний російський шовінізм. Так само цікавий виступ відбувся на зборах партійного осередку Наркомату юстиції, де щойно було закінчено постишівську чистку. На тих зборах член партосередку Самійленко в своїй промові поставив вимогу, щоб у вирішенні питань, що торкаються України і КП(б)У брали участь тільки комуністи-українці, а, мовляв, російські товариші не повинні тут мати голосу. Цю вимогу підтримали члени партії — Коваленко й секретар партосередку Цюков при, очевидно, схвальній мовчанці всіх присутніх.

«Пролетарська Правда», у числі з 10 грудня 1932 року вимагала, щоб до опозиційно настроєних комуністів в Україні застосовувати якнайтяжчі репресії «за саботаж інтересів пролетаріату».

Кремль не забув того «саботажу». На зборах партійного активу м. Харкова на початку листопада 1933 р. Постишев інформував, що з 125 тисяч членів КП(б)У впродовж 1933 року «вичищено» 27.400 членів партії.¹⁵⁶

Кілька тисяч з місцевих керівників, як уже було згадано, розстріляно «за перегини» під час вилучення у населення збіжжя (для історії: мовляв, Сталін покарав тих, хто спричинив голод 33-го року!).

Додамо побіжно, що всіх членів українського советського уряду, що брали участь у «демонстрації» проти кремлівської політики на III партконференції, так само членів ЦК КП(б)У — згодом Кремль знищив.

Нарешті подамо ще один документ того часу. Це уривок з промови Сталіна в січні 1933 року, де він зухвало вихвалявся досягненнями першої п'ятирічки (мовиться про СРСР в цілому).¹⁵⁷

«Партія домоглась того, що продовж яких трьох років зуміла організувати більше 200 тисяч колективних господарств та дець 5 тисяч зернових та тваринницьких радгоспів, домоглась одночасно збільшення посівної площі за 4 роки на 21 мільйон гектарів.

¹⁵⁵ М. Ковалевський. Україна під червоним ярмом, стор. 159—160

¹⁵⁶ Там же, стор. 142.

¹⁵⁷ Большая Советская Энциклопедия, Союз СССР, Огиз СССР, Вид. 1947 р., стор. 850—851.

Партія домоглась того, що колгоспи об'єднують тепер понад 60% селянських господарств, охоплюючи понад 70% всіх селянських ланів, що визначає перевиконання п'ятирічки в три рази.

Партія домоглась того, що замість 500-600 мільйонів пудів товарового хліба, що заготовлялись у роках індивідуального господарювання, вона має тепер 1200-1400 мільйонів пудів зерна щорічно.

Партія домоглась того, що «куркульство» як класу розгромлено, хоч ще й не знищено до кінця, трудове селянство звільнено від «кулацької кабали» й експлуатації і під советську владу підведено надійну економічну базу в селі — базу колективного господарства.

Партія домоглась того, що СРСР уже перетворено з країни дрібноселянського господарства на країну найбільшого («самого крупного») господарства в світі... Ленінське питання «хто — кого» розв'язано на користь соціалізму...»

Підсумовуючи все сказане, констатуємо, що голод 1932-33 року в Україні було уряджено за наперед продуманим і старанно підготованим пляном. Доказом тому є такі, частково уже згадувані, факти:

1. Закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону соціалістичної власности», що уможливив сваволю місцевих агентів окупаційної влади.

2. Збір зернових культур 1932 р. в Україні, за поданими вище даними, становив 894 мільйони пудів, або 14.656.000 тонн, що, після задоволення потреб в насінні та прохарчування міського населення, забезпечувало 25 пудів, або 400 кілограмів на душу сільського населення Української ССР.

3. Плян хлібозаготівлі 1932 р. було обчислювано не від площі фактичного засіву й зібраного урожаю, але від плянованої Держпляном СРСР посівної площі, себто — зі свідомим величезним перебільшенням.

4. Слідом за тяжким до виконання пляном хлібозаготівлі було «спущено» додатковий плян хлібоздачі, а далі і плян здачі «залишків»(?) сільськогосподарських продуктів, що в своїй сумі часом перевищували валовий збір урожаю.

5. Вилучення у багатьох областях насівньових фондів, які звичайно переховувались до весни в коморах колгоспів, й вивезення їх ще восени до зернохосвищ та до великих міст РСФСР та УССР.

6. Встановлення суворого догляду, щоб приміське сільське населення та населення суміжних з індустріальними центрами районів не допускати на роботи в промислових закладах, де вони могли б дістати робочий приділ хліба.

7. Наявність величезної маси реквізованого в Україні збіжжя, що переховувалося в зернохосвищах західних областей РСФСР та часто варварськи нищилось, і що його при бажанні легко було використати для припинення голоду.

8. Експортування значних контингентів пшениці (демпінг) через Чорноморські та Озівські порти, що також могли б бути використані для припинення голоду.

Ця пляново проведена голодова акція 1932-1933 рр. (так само «розкуркулювання») була спрямована проти цілого українського народу та головним завданням її було шляхом нищення біологічної субстанції українського народу і його провідної верстви назавжди зламати народ і позбутись зрештою українського питання. Про це свідчать такі факти:

1. Вилучення усіх харчових продуктів було проведено не тільки у тих, що не бажали вступити до колгоспів — індивідуальних господарів — але й у самих колгоспах як таких та у членів колгоспів, що тоді вже становили яких 70%.

2. Під час хлібозаготівель та насильного вилучення «залишків» забирались такі «залишки», як печений хліб, ба навіть недопечений хліб (з печі), пляшка з пшоном, глечик з гречаною крупою тощо, що не мали товарового значення. Отже забирались тільки тому, щоб позбавити населення будь-яких харчових продуктів.

3. Факт, що його стверджують усі дослідники голоду 1933 року, а саме, — що смертність серед колгоспників майже всюди відсотково була вищою, ніж серед індивідуальних господарів.

4. Виселення «куркулів» відбувалося взимку. Українців вивозили в неопалюваних товарових вагонах до північних районів (Мурманськ, Вологда, Котлас та інші), де вони живучи в землянках, або легких бараках на 50-70% гинули.

5. Одночасне нищення українських культурно-освітніх і наукових закладів та українських національних кадрів, що відбувалося в одному пляні з провадженою голодовою акцією.

6. Що голод ужила Москва як спосіб політичної боротьби проти цілої української нації, досить виразно прозрадив відомий вислужник Кремлю, довголітній секретар ЦК КП(б)У С. Косіор. У своїй промові на XIII з'їзді Советів УСССР (17. I. 1935), себто через два роки після голоду, висвітлюючи «досягнення» компартії в Україні, він сказав:

«Оцінюючи велику працю, проведenu в 1933-34 рр. у боротьбі з українськими націоналістами та іншими контрреволюційними елементами... треба сказати, що... наші успіхи 1933-34 рр. у значній мірі є вислідом того, що ми розбили гнізда українських націоналістів.¹⁵⁸ (Підкреслення наше).

Катастрофальне зменшення сільськогосподарської продукції в колгоспах, примусило Кремль знову до відступу. В другій п'ятирічці уже не Ленін, а сам Сталін змушений був удатися до ленінського «кроку назад». Селянинові-колгоспникові дозволено тримати певну кількість худоби, стверджено його право на присадибну ділянку землі та вільно розпоряджатися продукцією свого присадибного господарства — вільно продавати свої лишки в містах на спеціально утворених «колгоспних базарах».

---

¹⁵⁸ О. Калинин. Що несе з собою комунізм? Збірник документів, вивезених із ССССР. Мюнхен — Торонто 1953, стор. 104—105.

Селянство радо взялося за інтенсифікацію свого присадибного господарства, розмір якого в Україні становив пересічно 0,45 га на родину. Наслідки цієї інтенсифікації досить скоро позначилися й налякали советських керівників. Уже 1937 року советська статистика відзначила, що продукція присадибних господарств становить 25,4% в загальній продукції колгоспів. А якщо додати продукцію присадибних ділянок сільської інтелігенції (до 0,15 га на родину) — агрономів, зоотехніків, інженерів та інших, що працюють у колгоспах, питома вага присадибної продукції збільшиться до 27%.¹⁵⁹ Зрозуміти весь «жах», що його несли ці 27%, можна лише тоді, коли врахувати, що вся площа присадибних земель становить лише 1,73% до площі колгоспного землекористування. Площа земель когоспного землекористування по ССР у цілому становить 370 мільйонів га,¹⁶⁰ серед них присадибних земель — 6,4 мільйона га, себто 1,73%.¹⁶¹

Отже — 1,73% закультивованої колгоспної площі, що загосподарюється на засадах приватного землекористування, дали 27% усієї виданої колгоспами продукції.

Провідні комуністичні постаті доби

Не зважаючи на «большевицьку наполегливість», виявлену в боротьбі проти українського народу, і В. Затонський, і П. Постишев не минули загальної долі. В. Затонського знищено, як «ворога народу». П. Постишева — усунуто від роботи нібито за недогляд тих же самих... українських буржуазних націоналістів та за допущення до свого апарату троцькістів.

В Україні з'являється стара історична постать, московський «воєвода» — Нікіта Хрущов (січень 1938 р.).

Ось характеристика цього червоного управителя України.

Народився Н. Хрущов у Курській губернії, у родині шахтаря. Росіянин. Замолоду систематичної освіти не одержав. Десь у 1920 році Хрущов з'явився у Донбасі в ролі секретаря партійного осередку якоїсь шахти, згодом — секретар партосередку Петрово-Мар'їнського району, а ще далі — секретар райкому міста Сталіно. По закінченні «Робітфаку» (робітничий факультет) Хрущов дістав відрядження до промакадемії ім. Сталіна в Москві. Партсекретар промакадемії Н. Алілуєва (друга дружина Сталіна) скоро звернула увагу на цього «вправного» партійця й, очевидно, рекомендувала його Сталінові, бо за якийсь час (1930) передала йому своє секретарювання. 1931 р. він уже секретар Бавмановського району Москви й нарешті 1935 року — перший секретар Московського Міськкому й Обкому партії, себто на останньому щаблі до вступу на партійний Олімп. Н. Хрущов не є жадним «теоре-

¹⁵⁹ Социалистическое Сельское Хозяйство. Статистический Сборник, Москва, 1939, стор. 87. N. J a s n y. The soc. Agriculture of the USSR. Стор. 55 Volin. A survey of Soviet Russian Agriculture, стор. 81.

¹⁶⁰ Земельное Право. 1949. Стор. 180.

¹⁶¹ Volin. A survey... Стор. 80.

тиком» чи визначним промовцем, не належить також до «соратників» Леніна, як і до героїв громадянської війни. Він малописьменний партієць з «вишванців».

У січні 1938 р. Хрущов прибув до Києва.

Час «ежовщини». Після ліквідації опозиції, старано вибірається рештки кадрів, торуючи шлях для приходу цілковитого абсолютизму, для приходу до влади, уже без жадної «революційної романтики», партійної олігархії й, витворених у процесі переродження революції, нових суспільних клас.

Судові органи пристосовано до завдань моменту. Утворені в грудні 1934 р. «трійки» (надзвичайні комісії військової колегії Найвищого Суду ССРСР), так само й прокурор ССРСР одержують необмежену повноваду «судити» без суду, без свідків, без присяжних та інших атрибутів «буржуазного» суду. Відтоді ж усіх людей, що мислять не за сталінским трафаретом, офіційно іменують «ворогами народу», «зрадниками батьківщини». Своєрідний спосіб «заслання без права листування» (фактично, нищення без суду), набуває страшних масових форм. Це час Вінницьких, Запорізьких та сотень інших, ще не виявлених, «парків» і «спортплощадок»...

Н. І. Єжов, що перед ним тремтіли навіть члени Політбюро, цей вправний сталінець, — як пише Г. А. Токаєв, —

«людина ледве чи підготовлена до ролі голови колгоспу», незримими силами піднявся на недосяжну височінь.

Г. А. Токаєв про Єжова каже, що він народився 1895 року в Петербурзі. За національністю — росіянин. У партії з березня 1917 року. Почавши від армійського агітатора-пропагандиста, за 10 років Єжов зробив собі «ім'я» й у 1927 році майже одночасно з Маленковим прийшов до апарату ЦК ВКП(б). У роки розкуркулювання (1929-30) Єжов займає посаду заступника народнього комісара сільського господарства в ділянці кадрів і показує себе, — як пише Г. А. Токаєв, —

«нещадним тираном, ладним купатися в людській крові ради усмішки Сталіна».¹⁶²

1929-34 рр. він стоїть уже на чолі найважливішого відділу ЦК ВКП(б) — відділу кадрів, і тут,

«ще раз показує себе як людина крайнього фанатизму, величезного терористичного таланту й цілковитої байдужости до чужих страждань».

В один із найтяжчих для Сталіна моментів, коли протисталінська партійна опозиція загрожувала режимові, а на Північному Кавказі палало збройне повстання, Єжов своєю виключною терористичною «оперативністю» відограв для Сталіна ролю рятівника. Саме Н. Єжов спеціальним добором начальників машино-тракторних станцій (23.000 міських партійців — «несамовитих головорізів») примусив колгоспників «полюбити» колгосп. Дальший крок — член Центральної Комісії Партійного Контролю (ЦК ПК) а з

¹⁶² Г. А. Токаєв. Державно-монополістичний терор, «Українські Вісті» за 1953 р. чч. 87/758, 88/759, 89/760.

часом — перший заступник голови ЦК ПК (фактично повний господар, бо голова, Лазар Каганович, був обтяжений іншими обов'язками) й нарешті — «головний генерал від терору».

«Таким чином, — каже Г. А. Токаєв, — якщо до початку 30-х років сталінізм не загинув, то цим сучасні кремлівські можновладці і «братерські» комуністичні партії зобов'язані насамперед Н. І. Єжову, найбільшому терористові в історії Росії — СССР».¹⁶³

Одночасно з Єжовим народилась і міцніла друга постать — це Лаврентій Берія. Зоря останнього почала сходити 1935 року, коли в «Правді» за постановою ЦК ВКП(б) почала друкуватися серія статей — «До історії большевицьких організацій Закавказзя», що «створили» «великого» революціонера Сталіна. Автором цих «науково-історичних» статей був Лаврентій Берія — шеф НКВД, що заступив Н. Єжова.

У ці роки відбувається чистка партійних діячів. Зникають у небуття рештки ідейно-революційних партійних кадрів. Зникають «пачками» в національних республіках «буржуазно-національні переродженці», навіть такі, нібито, непохитні большевики, як С. В. Косіор — довголітній генеральний секретар ЦК КП(б)У, що був теж раптово «викритий» і знищений, як «шпигун» і «ворог народу» (1938).

1938 року зник і незмінний (від 1919 р.) голова ВУЦВК-у, або, як його називали, «всеукраїнський староста», Григорій Іванович Петровський (народ. 1877). Повідомлення «Известий» і «Правды» з 6. 5. 1953 р. про нагородження Г. І. Петровського з нагоди його 75-річчя «враховуючи його заслуги перед советською державою» одною з найвищих відзнак «орденом Трудового Червоного Прапора» вразило українську громадність по цей бік та, мабуть, і по той бік залізної заслони: ось уже 15 років вважали, що «всеукраїнського старосту» знищено. Така запізнена нагорода (75 років минуло в 1952 р.); свідчить лише, що це «нагородження» має суто політичне значення — реверанс у бік українців.

Г. І. Петровський — до революції та й у роки громадянської війни вважався за авторитетну постать у партії й безперечно авторитетнішу, ніж Сталін. Катеринославський робітник, активний революціонер, член соціал-демократичної партії (большевиків), особистий приятель В. Леніна, член IV Державної Думи. 1914 року він разом з фракцією большевиків голосував проти воєнних кредитів і за це разом з іншими п'ятьма депутатами був засланий на Сибір, звідки його звільнила революція. Його сина — командира 1-ої Пролетарської дивізії у Москві — розстріляно в роки Єжовщини, як тоді говорилося, за участь у змові проти Й. Сталіна; його зятя також розстріляно, а доньку заслано на Сибір; сам він був добрим приятелем знищеного «ворога народу» А. Рикова.

Зі старої гвардії українських большевицьких діячів після «єжовщини» залишилися живими тільки двоє: Дмитро Захарович Мануїльський та Григорій Іванович Петровський. Те, що залишився живим Мануїльський,

¹⁶³ Там же.

ледве чи кого здивує: працюючи в ті роки біля Сталіна (в Комінтерні), він виявляв весь час виключну «слухняність», чим і пояснюється його призначення на міністра закордонних справ Української ССР. Щож до Г. Петровського, то те, що його не було знищено, залишається таємницею Кремлю.

У другій половині тридцятих років майже цілком знищено групу українців, високих партійців, із колишніх боротьбистів та укапістів, що займали в Києві високі урядові посади.

Говорячи про нищення української партійної провідної верхівки, не можемо оминати одного з визначних «ухильників» — голову Раднаркому Української ССР (1933-1937) Панаса Любченка.

Панас Петрович Любченко — голова українського уряду — як своїм високим становищем, так і масштабом діяльності, безперечно, посідав одно з визначних місць між політичними діячами Молодої України. Панас Любченко — син селянина з містечка Кагарлик на Київщині. Належав Панас Любченко до партії соціалістів-революціонерів-боротьбистів, де вважався за одного з найактивніших робітників партії. Був визначним організатором, добрим дипломатом та одним з найкращих промовців. Говорив доброю літературною українською мовою.

Панасові Любченку часто закидають кар'єризм та висувають проти нього ряд, часом тяжких, обвинувачень: участь в процесі СВУ, співучасть у голодовій акції 1933 року та інше.

Панаса Любченка призначено на голову Ради Народніх Комісарів Української ССР в зимку 1933 року, себто в розгар провадженої Кремлем голодової акції. Прийнявши на себе обов'язки голови українського радянського уряду (бодай і вимушено-пасивного спостерігача), Панас Любченко, як і інші члени уряду, перебрав на себе моральну співвідповідальність за цей страхітливий злочин Кремлю, як і ряд надто вислужницьких виступів, зокрема восени 1933 року. Так само не можна звільнити П. Любченка та й інших українських комуністів, що активно боролись проти військ УНР на боці московських більшовиків, від відповідальности за зламання єдиного визвольного фронту, очолюваного Центральною Радою та Українською Директорією. Про участь П. Любченка в процесі СВУ в ролі громадського обвинувача було уже згадано в розділі «Доба націоналістичних „ухилів”». Там же ми відмітили, до чого привела відмова академіків — Кравчука та Соколовського — стати громадськими обвинувачами. Подібне відмовлення, звичайно, стало б кінцем політичної кар'єри й П. Любченка, а отже, і його затаєних плянів. Виступ його на процесі СВУ ледве чи змінив щось на долі обвинувачених — адже «вирок» суду було заздалегідь визначено. Навпаки, відмовлення П. Любченка показало б, що рух СВУ має глибше коріння, що коріння те вросло навіть в найвищі партійні кола, і це, зрозуміло, погіршило б лише долю підсудних, поширило б коло репресій, що послідували за процесом та наблизило б на кілька років розгром національних сил Української ССР. Це не є намагання виправдати вчинки Панаса Любченка, лише бажання переказати те, що автором в другій половині 30-х років довелося чути від нього особисто.

Є багато підстав вважати, що Панас Любченко, займаючи високі посади, будучи головою українського уряду, знав і толерував (оцінюючи стримано) всі оті «ухили» від «генеральної сталінської лінії», був одним з надхненників і співтворців згадуваної вище доктрини професора Волобуєва та своїм авторитетом прикривав діяльність великої групи українських партійних і позапартійних патріотів, що справді боролись за незалежнення Української ССР від большевицької Москви.

Тяжко сказати, чи було викрито згадану діяльність П. Любченка, а чи, враховуючи дедалі більший авторитет його, а також те «підозріле», що відбувалося в Києві під час відомої візити президента Чехо-Словаччини Едварда Бенеша (хоч президент Бенеш і продемонстрував тоді свої «всеросійські» симпатії), Сталін вирішив, що настав час «профілактичним», так би мовити, порядком, «прибрати» цього, дуже вже впливового в Україні, розумного й ділового українця, щоб часом не спізнитися. Про все це, можливо, колись скаже історія. Ми ж з ряду міркувань обмежємось тим, що тут подано.

«Незадовго перед гітлерівським стрибком на малі європейські країни, — пише А. Височенко, — до Києва прибув президент Чехо-Словаччини Едвард Бенеш із дружиною. Він досить довго гостював на дачі в Любченка й провадив із ним часті розмови сам на сам. Перед від'їздом з України подружжя Бенешів офіційно заявило, що Панас Любченко справив на них виїняткову сприятливе враження й запросили Голову Раднаркому відвідати Прагу. Пізніше Едвард Бенеш, носячися з думкою об'єднання слов'янських народів, писав, що їхнім центром має стати не Москва, а Київ, — старовинне культурне місто й цитаделя слов'янської цивілізації.

Любченко збирався в подорож до Праги. Але на той час наспів черговий з'їзд КП(б)У. З'їзд проходив під знаком розгрому тих українських кіл, що прагнули до відокремлення від Москви. Під час цього з'їзду Любченко покінчив самогубством, застреливши також і свою дружину».¹⁶⁴

А ось ще одна характеристика Панаса Любченка, що походить з російських джерел, а саме: із спогадів згадуваного вище консультанта Раднаркому України П. Павлова, який, працюючи в Раднаркомі, безперечно близько знав Панаса Любченка.

«Второй наиболее яркой фигурой (після М. Скрипника, — Ф. П.) на этом фоне, — пише П. Павлов, — был несомненно Панас Петрович Любченко. . . Это обстоятельство создавало ему особое положение в партии. Оратор с большим темпераментом, своим украинским юмором, находчивостью и сарказмом, он часто делал заседания Совнаркома очень интересными. В выражениях он не стеснялся, был очень резок и больно задевал людей».

¹⁶⁴ А. Височенко. СССР без маски, «Новий Шлях», Вінніпег, ч. 102 — за 1951 р.

Характеризуючи далі тодішню українську дійсність та розгром Раднаркомом України, В. Павлов пише:

«Работая в Совнаркоме Украины, я воочию убедился, насколько лживы и лицемерны разговоры о свободной Украине, согласно Конституции, имевшей даже, якобы, право выйти из состава Советского Союза по своему желанию. Любой царский губернатор или начальник края был более независим от Петербурга, чем так называемое Правительство Украинской Республики от Москвы».

Розгром української керівної верхівки почався навесні 1937 року. Першим «зліквідовано» заступника Любченка — Шелехеса. Наступним знищено генерального секретаря ЦК партії України — С. Косіора (поляк). Далі — Наркомзема — О. Шліхтера, наркомфіна — Рекіса, наркомздрава — Канторовича, начальників відділів — Дадилева, Дубінського, Поповича та інших, а далі й другого заступника Любченка — Порайка.

«В конце августа 1937 года, — пише далі П. Павлов, — пришла очередь и на самого Любченко. Для «ликвидации» его в Киев приехал сам руководитель НКВД — Ежов. Любченко был слишком видной фигурой и его нельзя было просто убрать, как всякого другого. Поэтому дело началось с чистки Любченка на заседании ЦК коммунистической партии Украины. На Любченка была выпущена вся свора людей, делавших себе карьеру на его гибели. Но Любченко, увидев на заседании Ежова, сразу понял, что его час пробил. Под каким то предлогом он вышел из заседания и уехал домой. Ежовские молодчики спохватились, бросились за ним. Но... опоздали. Выстрелом из револьвера Любченко убил сначала свою жену, а потом себя. В газетах было опубликовано, что Любченко, запутавшись в связях з «врагами народа» покончил самоубством...»¹⁶⁵

Ми подали зібрані тут факти, що характеризують діяльність окремих провідних українських діячів описуваного періоду окупації. Ми намагались також установити мотиви, якими вони керувались у своїй політичній діяльності, що відбувалася, як правило, у виключно складних умовах. Взагалі кажучи, їх чини тяжко часом кваліфікувати, бо тут ми упираємося в дуже складну і глибоку проблему оцінки відкритої, з приховуваними одночасно таємними задумами, політичної діяльності в умовах виключно тяжкого окупаційного режиму. Отже оцінку діяльності їх залишимо майбутнім історикам.

Останнім акордом передвоєнної чистки було знищення самого Н. Єжова. І в цьому немає нічого дивного. Це цілком нормальне, в умовах сталінської диктатури, явище.

Весь перебіг подій підтверджує, що Сталін послідовно, за наміченим пляном, нищив особистий склад партії, — «ліквідуючи» в той чи інший спо-

---

¹⁶⁵ П. Павлов. Разгром Совнаркома Украины. «Народная Правда» № 4 — 1949 р. Париж.

сіб рештки старих большевиків — сучасників революції, — і замінюючи їх молодими слухняними «сталінцями».

Це цілком доводять подані нижче цифрові показники про зміни в особистому складі партії, в залежності від «курсу» в окремих етапах будівництва «соціалізму».

«При ліквідації непу в 1928 році, — пише Вс. Фелікс, — було вичищено понад 100 тисяч членів партії. В 1933 р. в наслідок насильницької колективізації було вичищено біля півмільйона членів. Про цю цифру говорив Каганович на пленумі ЦК в січні 1933 р., а також згадував Кіров в «Правді» за 22. І. 1933 р. Найбільших розмірів в цей період чистка набрала в Україні (в наслідок голоду). Так, в 1933 р. в КП(б)У з 600 тисяч членів залишилось тільки половина. В українському комсомолі (ЛКСМУ) відбулось теж щось подібне: в 1932 р. членів ЛКСМУ було 1300 тисяч, а 1933 році — 700 тисяч, а в 1934 р. — тільки 450 тисяч. Третя чистка партії відбулася в роках «термідору» (1936—38), в часі остаточного закріплення влади кляси вельмож. Точної кількості винищених членів ВКП(б) за ці роки не маємо. Але відомо, що в 1934 р. в партії було 1 872 488 членів, а в 1939 р. — 1 588 852 члени. Це значить, що в період «термідору» було вичищено щонайменше 300 тисяч членів. (Дані «Політичний словник» 1940 р. стор. 99 та 556). Звичайно, вичищені ряди членства регулярно і з лишком поповнювались новими дібраними членами».¹⁶⁶

Динаміку «відмолочування», що провадиться поруч з депролетаризацією партії, себто заміну старих большевиків, учасників революції, на молоді кадри сталінського виховання, видно з даних, що їх подає Вс. Фелікс:

«На перед-«термідорному» XVII з'їзді (1934) делегатів зі стажем з 1919 р. й раніше було 80,0 проц., стажем з 1929 р. — 2,6 проц., зі стажем після 1939 р. — 17,4 проц. На після-«термідорному» XVIII з'їзді співвідношення делегатів за стажем тих самих років було вже таке: 14,8 проц., 43,0 проц., та 42,2 проц. Це значить, що «старих большевиків», тобто членів ВКП(б) з 1919 р. й раніше, серед делегатів XVIII з'їзду зменшилось аж на 65,2 проц., натомість «нових большевиків», сталінців, тобто членів партії з 1929 р. (після розгрому троцькістів), збільшилось аж на 40,4 проц. Партія оновлювалась, навіть можна сказати, створилась зовсім нова. (Дані: «Звіти мандатних комісій XVII і XVIII з'їздів ВКП(б), Москва, 1939 р.»)¹⁶⁷

У ці ж роки буйно розцвітає «культ вождя», при чому цей культ підмурується певною ідеологічною базою. Провадиться в «пляновому порядку» ідеалізація великого «собирателя землі руської», завойовника багатьох земель і великого реформатора, царя московського Івана Грозного — «великим продолжателем» якого є Джугашвілі-Сталін; так само ідеалізується

¹⁶⁶ Вс. Фелікс. ВКП(б) в післявоєнному періоді, «Вперед», ч. 1—2/14 — 1951 р.

¹⁶⁷ Там же.

утворена Іваном Грозним для боротьби з «крамолой», з «боярской изменой», так звана «опричина» — прообраз сучасних Че-Ка та НКВД.

Починає оформлятися і нова кляса червоних вельмож — командних кадрів, що покликані заступити колишню дореволюційну клясу великих землевласників, фабрикантів та банкірів. Щоправда, функції нової кляси, тієї партійної олігархії, дещо ширші: не тільки керувати й розподіляти всі матеріальні ресурси, що виробляються двомастами мільйонів рабів червоної Москви, але й формувати все духове життя народів ССРСР.

Твориться нова кляса охоронців нового «безклясового» комуністичного суспільства — це майже мільйонове «спецвійсько НКВД» і старший командний склад «озброєних сил ССРСР».

Кардинально змінено засади освітньої політики, що її непривохано спрямовується на те, щоб припинити доплив селянської й робітничої молоді до високих шкіл. А для того в 1940 р. скасовано стипендії для цієї молоді та запроваджено плату за навчання у старших клясах загальноосвітніх середніх шкіл, у технікумах та високих школах, при чому розмір тієї плати за навчання, як на матеріальні можливості пересічно советського громадянина, дуже високий. У середній школі річна плата за навчання дорівнювала приблизно місячному заробіткові середньо оплачуваного робітника; у високій школі — трьохмісячному заробіткові. Таким чином середня школа перестала бути загальною.

Цю дуже високу платню за навчання введено за кілька років після гучного проголошення «найдемократичнішої сталінської конституції», що урочисто гарантувала для всіх безплатне навчання. . .

Зате для кляси «безпартійних большевиків», як від перших виборів до «Верховного Совета ССРСР» прийнято називати всю позапартійну масу, — для селянської і робітничої молоді, а також для дітей звичайних членів партії «широко відчинено двері для ремісничого навчання». Маємо на увазі запроваджений тоді ж закон про творення «трудоких резервів». І то без жадної плати за навчання, більше того — в порядку примусової мобілізації дітей від 14—16 років, з примусовим відібранням їх у батьків і перевезенням «на державний кошт» до місць навчання новостворених, переважно в індустріальних центрах, ремісничих шкіл та шкіл фабрично-заводського навчання. За тим законом в 1940 році сотні тисяч мобілізованих дітей, не числячись з їх бажанням чи нахилом, насильно відібрано від батьків і розвезено по школах, що, як правило, були віддалені від місць мешкання дітей на сотні кілометрів. Від мобілізації було звільнено, і то в персональному порядку, лише дітей партійної верхівки. Як показала повоенна практика, українських дітей посилають на Донбас, а найчастіше поза межі України (Урал, Сибір). Отже підготовку трудових резервів використано одночасно й для широкої русифікації української селянської молоді.

Уже 1941 року в Україні функціонувало 165 ремісничих та 30 залізничних шкіл з дворічним курсом навчання і 318 шкіл фабрично-заводського навчання, — ФЗН — з курсом від 6-ти до 12-ти місяців. Загальна кількість мобілізованих учнів становила того року в Україні 230 000. 1950 року

загальний річний випуск цих шкіл мав бути доведений до 1.200.000 дітей. Навчання в школах трудових резервів виключно фахове. До програми не введено навіть рідної мови. По закінченні «фахових» шкіл, дітей «прикріплюють» до певних заводів як робітників, звичайно, без права міняти місце праці. Отже дітей в 14—16 років назавжди відривають від батьків. Між іншим, доля сотень тисяч отаких дітей, що їх було мобілізовано в 1940 році до шкіл трудових резервів, жахлива. З початком війни таких дітей з усього Правобережжя направлено не до батьків, а переправили колонами на лівий берег Дніпра. Десятки тисяч з них повтікали під час переходів, десятки тисяч потрапили на Лівобережжя у самий вир боїв.¹⁶⁸

Правда, оті кваліфіковані кадри ремісничих та фабрично-заводських шкіл мають право (теоретично) після набуття певного робочого стажу бути відрядженими до високих шкіл. Оскільки ж більшість з них не може мати закінченої середньої освіти (мобілізуються ж з початкової школи та неповної середньої школи — 7-річки), та враховуючи, що відрядження до вищих шкіл здійснюють «відділи кадрів» — читай відділи НКВД, — для переважної більшості це право залишається лише декларативним. Ми вже не згадуємо про такі цілком життєві причини, як переростання тієї молоді й пов'язані з цим несприятливі моменти для продовження навчання: одруження, наявність власної родини та втягування у всякі життєві турботи.

Так 1940 рік поклав початок нової ери в спрямованні освітньої політики. Потік робітничої, та особливо селянської молоді, що десь біля двадцяти років заповнював високошкільні та фахові середньо-шкільні авдиторії, істотно зменшився. Цього року українська молодь примушена була масово залишати стіни вищих та середніх шкіл — десятирічок. Авторів, що в ті роки працював, як лектор і консультант дипломового проектування на керамічному та теплотехнічному факультетах Ірпінського Політехнічного Технікуму (Київ), довелося разом з молоддю пережити ту трагедію.

Щоб доповнити картину переродження, колись революційної, влади СССР на державно-монополістичну олігархію та остаточного «оформлення» нової керівної класи, наведемо кілька характеристичних фактів, що їх подає колишній англійський посол у Москві, сер Девід Келлі в опублікованій ним статті — «По той бік залізної заслони».

У тій статті Девід Келлі, говорячи про утворення нової керівної класи в СССР, покликається на ряд законодавчих актів та побутових явищ, що показують, як ця нова аристократія, крок за кроком, зміцнює свої класові позиції. Отже 1945 року видано новий закон про вільне передання в спадщину всього майна. 1948 року — закон про право купувати будинки. Величезні утримання (3.000—5.000 карбованців місячно),¹⁶⁹ «сталінські премії», високі гонорари — керівна верхівка хоче забезпечити за своїми нащадками. Нагадаймо тут слова Андре Жіда:

¹⁶⁸ Ф. Пігідо (Правобережний). Велика Вітчизняна Війна, Видавництво «Новий Шлях», Вінніпег, Канада, 1954, стор. 118—119.

¹⁶⁹ При пересічному по Союзу ССР розмірі місячної заробітної платні в повоєнні роки десь біля 400—500 карбованців.

«...аристократію, що вже в наступній генерації буде мати привілеї на підставі маєтку...».

Далі офіційно уневажнено колишній закон, за яким 65% студентів вищих шкіл мали бути з робітників та селян. Показові з погляду намагань нової кляси замкнулись у собі, такі явища, що їх відмічає сер Девід Келлі як

«виращування офіцерських кадрів переважно з дітей вищих старшин».

та що

«одруження відбуваються в середині цієї кляси».

У передвоєнні роки в повітрі стало відчуватись щось нове: замість народу висовується «родина», замість переслідуваної любові до свого народу, висовується любов до свого краю, «родіни» — отже урядовий патріотизм, советський патріотизм.

На початку тридцятих років В. Затонський, виступаючи якимось в Українській Академії Наук, гістично викрикував: «...кому потрібна колишня слава Запоріжжя...», а в 1938—39 роках знову поворот до «історичної романтики»... Замість інтернаціонального пролетаріату на історичний кон знову поволі виступають оборонці батьківщини, історичні герої.

Досить нагадати, що у Києві, під час святкування 1 травня 1939 року, на вулицях, з допомогою кращих українських артистів, були інсценізовані різні історичні сцени, між ними й «В'їзд у Київ Гетьмана України Богдана Хмельницького!»...

Зрушення, що сталися на Заході — наявність Гітлера і його книги «Майн Кампф», наростання протиріч у середині Європи віщують війну. Хто ж піде умирати за якийсь абстрактний інтернаціональний СССР? Тому поворот до історичної романтики, що був укоронований навіть бойовими орденами. Для України — орден імени Гетьмана Богдана Хмельницького!

Щоправда, все це мало допомогло Кремлеві. Народ, та особливо український народ, не проявив у роках війни належного ентузіазму. Тому доказом мільйони, що добровільно віддавались ворогові в полон. Не ця, хоч і запізнена «історична романтика» примусила народи СССР у другому періоді війни битись проти Гітлера, а його божевільна, самогубча політика на «звільнених» українських землях.

Та ці всі поступки українцям, буквально на другий день по закінченні війни, Москва поспішила забрати назад.

Чому ж така нервова спішність? Звернімось до книжки В. М. Манделя (комуніста) «Провідник по Советському Союзу».¹⁷⁰

У цій книжці В. М. Мандель, між іншим, пише:

«У році 1940 стан України в продукції залізної руди стоїть нижче тільки США. Україна добуває і вивозить більше ніж Франція. Доменні печі України витоплюють чавуну більше ніж Великобританія і вдвічі більше ніж Франція. Її (Україну — Ф. П.) переви-

¹⁷⁰ В. М. Мандель. Провідник по Советському Союзу, Нью-Йорк, 1946.

щують тільки США та Німеччина. У продукції сталі Україна стоїть на четвертому місці, далеко попереду Франції і Японії. Те ж саме щодо добування вугілля.

Перед першою світовою війною Україну називали «житницею Європи», вона славилась своїм зерном і тваринництвом. Тільки Німеччина вирощує картоплі більше від України. Вона також найбільший продуцент світу щодо виробу цукру з буряка».

Отже, страх перед українською романтикою, українською піснею має під собою отакі, зовсім неромантичні, підстави. Вже 28 травня 1847 року (сто років тому) в Петербурзі російський цар Микола I в присуді Тарасу Шевченкові писав:

«... В них (в своїх творах — піснях. Ф. П.) он выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольности казачества... С любимыми стихами в Малороссии могли поселяться, а впоследствии укрепиться, мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастье возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства... А потому он (Шевченко) должен быть признаваем одним из важных (державных) преступников». (З акту обвинувачення і вироку Шевченкові від російського імператора Миколи I).¹⁷¹

На бенкеті в Кремлі 24 травня 1945 р., звертаючись до командирів Советської армії, Й. Сталін сказав:

«Товариші... я хотів би проголосити тост за здоров'я нашого советського народу і насамперед російського народу. Я п'ю перш за все здоров'я російського народу, тому, що він є найбільш видатною нацією з усіх націй, що входять до складу Советського Союзу... тому, що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівної сили Советського Союзу серед усіх народів нашої країни. Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не тільки тому, що він народ-керівник («руководящий народ»), але й тому, що у нього є ясний розум, стійкий характер і терпіння...» і т. д..¹⁷²

В такому ж російсько-імперіялістичному плані треба розглядати й заходи, що їх гарячково заходився запроваджувати Кремль зараз же після цієї промови Сталіна, де офіційно проголошено перехід від т. зв. «советського», до російського національного патріотизму (нацизму).

Наука та зокрема археологія одержали завдання довести «історичні права» російського народу не тільки на всі європейські терени, що їх посідає ССРСР, а навіть на території щойно завойованих народів Східної Європи.

Завданням археології ставиться питання етногенези східних (т. зв. «російських») слов'ян і добір доказів, що вони (східні слов'яни) формувались з

¹⁷¹ «Українські Вісті» ч. 13—20, 1946 р.

¹⁷² Й. Сталін. О великой отечественной войне Советского Союза, Госполитиздат, Москва, 1951.

прадавніх часів у басейнах Вісли, Дністра, Дону, Волги, — себто довести «одвічні» («исконные») права російського народу на всю територію, що її посідає ССРСР в Європі, включаючи й країни-сателіти.¹⁷³

На закінчення ще одно підтвердження сучасного курсу московської большевицької політики, а разом і характеристика «незалежності» сучасного уряду Української ССР — це досить таки важливий деталь з біографії нинішнього українського міністра закордонних справ, Д. З. Мануїльського (подаємо за Юр. Дивничем):¹⁷⁴

«Ми не забули, що сказав сьогоднішній „наш мінзаксправ” Д. Мануїльський ще в 1918 р., приїхавши до Києва в ролі московського уповноваженого для мирних переговорів з урядом Української Держави. Ці „мирні” переговори мали тільки виграти час для Москви і дати Мануїльському змогу вербувати на свій бік білогвардійські елементи на Україні). „Россия может воскреснуть либо как единая монархия, либо как единая федеративная республика Советов”, — сказав тоді Мануїльський в інтерв'ю, даному ним для ворожої гетьманові білогвардійської газети в Києві — „Русский Голос”. (№ 116 —1918). Цей голос виявився пророчим.

---

¹⁷³ Проф. М. А. Миллер. Археология в СССР, Мюнхен 1954, стор. 110—112, Видання Інституту для Вивчення ССРСР.

¹⁷⁴ Юр. Дивнич. На іспиті Великої Революції, Видавництво «Україна», 1949 р., стор. 31.

F. Pigido

R E S U M É

In "The Ukraine under Bolshevik Occupation" is described the history of the struggle of the Ukrainian people against the occupation of the Ukraine by Petrograd and Moscow Bolsheviks. This struggle was the immediate continuation of the Ukrainian War of Liberation (1917—20) against the RSFSR. The Ukrainian People's (Democratic) Republic (UNR) was compelled to wage this struggle against the army of the Communist Government of Lenin and Trotski.

On November 21, 1920 the army of the Ukrainian People's Republic, together with its legal Government, was forced by the overwhelming military forces of the Bolsheviks to retreat into the neighboring territory of Poland. The struggle of the Ukrainian people, however, did not cease when the army of the UNR was interned. For a further five years numerous insurgent detachments continued an armed guerilla campaign against the occupying troops. The lack of weapons and especially of military equipment and medical supplies, an epidemic of typhoid fever, the introduction by the Bolsheviks of "otvetchiks" or hostages (groups of 50—100 peasants nominated by the authorities as liable to pay with their lives for anything that might occur in their villages), together with a considerable strengthening of the occupying forces garrisons finally broke the insurgent movement. Of importance also were the concessions that the occupying administration was obliged to make, both in the economic sphere and in that of national politics.

The history of Bolshevik domination in the Ukraine is divided by the author into three basic periods: a) War Communism; b) The tactical withdrawal of the Bolsheviks and the Ukrainian revival and c) Red reaction.

I. In the first part of his work, after giving a general description of the period of "War Communism", the author acquaints the reader with the Ukrainian national forces operating during the years of occupation and their mutual cooperation. He divides the active national forces into two basic groups: the first, which numbered millions, consisted chiefly of non-Party individuals, who were the most nationally conscious, whilst the second, smaller but more active, was composed of young people not only from within the Party (Communists and Komsomol members) but also without.

The author designates in the first group the pre-Revolutionary Ukrainian intelligentsia from the towns and hundreds of thousands of people from the rural intelligentsia (who, by virtue of their origin and place of work may be termed "popular" or "people's" intelligentsia), also peasants and workers active in the national movement. The second group

comprised, for the most part, young peasants and workers for whom the Revolution had opened up new paths leading to the previously inaccessible secondary schools and places of higher education, to Cooperative, State and other institutions. A few of these young people were members of the Ukrainian Communist Party of "Borotbisty", the Ukrainian Communist Party of "Ukapisty" and the Communist Party of Bolsheviks in the Ukraine. A considerably larger number were without Party adherence. Naturally, these groups did not represent any complete internal unity as far as their political and social ideals were concerned. Whilst the right wing of the first group consisted of representatives of the Ukrainian "narodniki" of the late 19th century — pre-Revolutionary intelligentsia of various shades of opinion on social and political questions — in the left wing of the second group there were young people who wished to see their country free but ruled by a Communist régime. To the list of forces active on the general national front, must also be added the fairly large group of patriots who devoted themselves to the service of the Ukraine's Autocephalic Orthodox Church.

After its seizure by the Bolsheviks, the Ukraine was administered with the aid of numerous garrisons of occupying troops. Despite the severe régime imposed by the occupying power, armed resistance was maintained by thousands of small guerilla detachments. The economic disintegration of the country increased rapidly, factories and transport were idle, the population was starving and political shootings and various epidemics carried off thousands of victims.

II. Tactical Retreat of the Bolsheviks before the Ukrainian Revival During the Years of the Soviet Occupation: In order to preserve the power of the Communists, Lenin had recourse to the tactical principle, "one step back, two steps forwards". The Tenth Congress of the Russian Communist Party decided to introduce the New Economic Policy (NEP). On Nov. 22, 1922, a new agrarian law was approved. Declaring all land to be State property, the law handed over the cultivation of agricultural land to the peasants with the right to decide how the land was to be exploited. Permission was given for industrial undertakings to be leased and developed, chiefly for the purposes of light industry; the currency was reformed and permission given for the products of agriculture and industry to be exchanged on the free market. These measures had enormous effect: the country's economy rapidly recovered, the peasants prospered as they supplied the towns with food and raw materials. The system of consumer and agricultural cooperatives grew rapidly, becoming an important factor in the economy.

At the same time the Communists made a number of concessions to the conquered national republics: the occupation régime was modified, particularly the policy of russifying newly-conquered peoples; relatively legal forms of agitation were permitted on the national-cultural front. In the face of pressure from the unceasing armed struggle waged by the national liberation movement, Moscow was obliged to make concessions. At the Twelfth Congress of the Russian Communist Party, held on April 17, 1923, the emergence of local nationalist movements in the national republics was condemned and it was stated that pan-Russian chauvinism was a basic threat to the Revolution. A new period of national policies began. On September 1, 1923, the so-called "Ukrainization" decree was issued. This decree recognized Ukrainian culture to be the State culture of the Ukrainian Soviet Republic. Prof. M. Grushevski, former President of the Ukrainian Tsentralna Rada (Central Council), returned from exile, and together with him a number of scholars and politicians. At the same time a number of academic and historical institutions were set up at Kharkov (under the leadership of Academician D. Bagalia), Odessa (under Academician M. Slabchenko), Dnieperpetrovsk (under D. Yavornitski) etc. The publishing activities of "Grushevski's historical institutions" grew to previously unheard-of proportions and provided a tribune for discussion, independent of official Communist doctrine.

Ukrainian culture acquired powerful weapons for influencing the masses: the cinema and the press. The Ukrainian opera was reborn, and many drama and opera theaters appeared, particularly in the workers' centers.

At the same time, in order to protect Kharkov, which had been made the capital of the Ukrainian SSR by the occupation Government from the hostile influence of Ukrainian elements in Kiev, a new administrative and later a national-cultural center began to emerge. Despite the efforts of the occupation powers to unite all Ukrainian writers in the organization known as "Proletkult", the Union of Revolutionary Ukrainian Peasant Writers "Plug" was created in 1922, the Union of Proletarian Writers "Gart" in 1923 and the literary association of revolutionary youth "Molodniak". In January 1926 a group of writers headed by M. Khvylioviy seceded from "Gart" and set up the Free Academy of Proletarian Literature (VAPLITE). Along with Communist writers such as Mikola Khvylioviy, Mikola Kulish, Mikhailo Yalovy and others, this organization was joined by such non-"proletarian" writers as Yuri Yanovski, Maik Yogansen and Arkadi Liubchenko.

From among outstanding men of letters of that time the author pays special attention to two: Mikola Khvylioviy on the Party front and Mikola Zerov on the non-Party front. Apart from Khvylioviy and Zerov, several important writers of the time, such as Kulish, Yalovy, Liubchenko as well as many people prominent in the world of the theater, art, economics and politics took part in the discussion of the paths that Ukrainian literature should take. This literary discussion soon turned into a large-scale debate on the subject of culture (1925—1931).

Khvylioviy's followers, like many of his non-Communist predecessors, tried to orient Ukrainian literature toward the West and the highest achievements of world literature, in contrast to the efforts of the Communist Party to make it an ideological prisoner of the "center of world revolution" — Moscow, which, in Khvylioviy's words, had been transformed into the "center of all-federal petty bourgeoisie". The participants in the discussion decided whether Ukrainian literature was a springboard toward world revolution or a weapon for strengthening the Ukrainian State in favor of Europe and against Moscow. Khvylioviy's second slogan was an Asiatic revival or renaissance. He considered that the backward nations of Asia, headed by the Ukraine, would, thanks to the Revolution, overtake Europe. Khvylioviy wanted to drag the Ukraine out of its provincial stagnation and set before it tasks of worldwide significance. The city — so considered Khvylioviy — is the center for the entire spiritual and material life of a nation; it is the key to the national life of a country. Hence the third slogan: Khvylioviy's call to a struggle for the creation of a Ukrainian working class, for a specifically Ukrainian revolutionary intelligentsia and for the training of Ukrainian engineers. Romantic vitalism — the fourth slogan adopted during the discussion — is the art of the militant stage of the transitional period. In practice, "romantic vitalism" was tantamount to a negation of so-called "proletarian realism"; it represented the struggle against cheap Soviet literary propaganda.

In the Soviet system, a discordant note was struck by the influence of an anti-Soviet atmosphere, everyday reality with its occupation régime, the Red terror, mass executions and hundreds of thousands of homeless children, whose parents had been liquidated as "counter-revolutionaries". All this gave rise to a constant conflict between what was preached by the Government and what was said at home. In the midst of this chaos there appeared other forms of resistance, to which the trials of the Union for the Liberation of the Ukraine (SVU) and the Union of Ukrainian Youth (SUM) bear witness.

The Ukrainian Autocephalic Orthodox Church, headed by Vasili Lypkivski, Metropolitan of the Ukraine, came forward as a powerful factor motivating in the struggle of the Ukrainian people against the occupation Government.

III. The Red Reaction: Toward the end of the twenties, agriculture as well as also industry and trade were to a considerable extent restored. By this time, however, the whole of the USSR, especially the Ukraine, was covered with a dense network of the so-called People's Militia, detachments of special GPU troops, Komsomol and Party organizations and GPU secret agents ("seksoty"). When it had completed the organization of its powerful apparatus of oppression, Moscow proceeded to implement its plans. The collectivization of agriculture was undertaken. Craftsmen were forced to join artels. In the national republics a colonial policy was carried out.

In 1933 there began a campaign of wholesale terror against Ukrainian culture, as a result of which large numbers of Ukrainians prominent in public life were physically eliminated. Even leading Communists, such as M. Khvyliovy, M. Skripnik and P. Liubchenko, committed suicide.

F. Pigido

DIE UKRAINE UNTER BOLSCHEWISTISCHER BESATZUNG

Vorliegende Schrift hat die Geschichte des Kampfes des ukrainischen Volkes gegen die Petrograder und Moskauer bolschewistische Besatzungsmacht zum Inhalt. Dieser Kampf war die unmittelbare Fortsetzung des ukrainischen Befreiungskrieges gegen die RSFSR in den Jahren 1917—1920. Es war die Ukrainische (Demokratische) Volksrepublik (UNR), die sich gezwungen sah, ihn gegen die Armeen der kommunistischen Regierung Lenin-Trotzky zu führen.

Am 21. November 1920 wurde die Armee der Ukrainischen Volksrepublik (UNR) samt ihrer rechtmäßigen Regierung von vielfach überlegenen russisch-bolschewistischen Streitkräften auf das Gebiet der benachbarten Republik Polen hinausgedrängt. Jedoch fand der Kampf des ukrainischen Volkes nach Internierung der UNR-Armee keineswegs sein Ende. Noch etwa fünf Jahre lang leisteten zahlreiche Partisanengruppen den eingedrungenen moskowitzisch-bolschewistischen Streitkräften bewaffneten Widerstand. Mangel an Waffen, Munition und Medikamenten, Flecktyphus, die von den Bolschewiken eingeführte Methode der „Verantwortlichmachung“ (es wurden von der Besatzungsmacht Gruppen zu je 50—100 Bauern gebildet, die für alles, was in der Dorfumgebung geschehen konnte, mit ihrem Leben zahlen mußten) sowie eine beträchtliche Verstärkung der Garnisonen ließen die Widerstandsbewegung schließlich und endlich zusammenbrechen. Eine bedeutende Rolle spielten auch Konzessionen, zu denen die Besatzungsmacht, besonders auf wirtschaftlichem und national-politischem Gebiet, gezwungen wurde.

Es ist vermutlich richtig, die Geschichte der Bolschewistenherrschaft in der Ukraine in drei Hauptperioden einzuteilen: a. die Periode des militanten Kommunismus, b. die Periode des taktischen Rückzugs der Bolschewiken und der ukrainischen Renaissance und c. die Periode der Roten Reaktion.

1. DER ERSTE TEIL enthält eine allgemeine Kennzeichnung des „militanten Kommunismus“ und eine Aufzählung der in diesem Zeitraum aktiven ukrainischen nationalen Kräfte sowie die Schilderung von deren Zusammenarbeit. Unter den aktiven nationalen Kräften lassen sich zwei Hauptgruppen unterscheiden: die erste, die aus Patrioten mit ausgeprägtem Nationalgefühl bestand, setzte sich aus parteilosen Elementen zusammen und zählte nach Millionen; die zweite, zahlenmäßig geringere, war aktiver und führte die parteilose, aber auch die zur Partei gehörende Jugend (Kommunisten, Komsomolzen) in ihren Reihen.

Zur ersten Gruppe dürften die ukrainischen Vorrevolutions-Intellektuellen in den Städten, die in die Hunderttausende gehende, auf Grund ihrer Herkunft und ihres Wohnsitzes volksverbundene ländliche Intelligenzschicht sowie die im nationalen Sinne aktiven Arbeiter

und Bauern der Ukraine gehören. Die zweite Gruppe setzte sich hauptsächlich aus der Bauern- und Arbeiterjugend zusammen, der die Revolution das Tor zum Leben, zu höheren Lehranstalten und Hochschulen, zu Gewerkschaften und staatlichen Institutionen geöffnet hatte, zu Institutionen also, zu denen ihr vormals der Weg versperrt war. Ein geringer Teil dieser Jugend gehörte der sog. „Borotbisten“-Partei (der Ukrainischen Kommunistischen Partei der Borotbisten), der „Ukapisten“-Partei (der ukrainischen kommunistischen Partei) sowie der KP(b)U (der Kommunistischen Partei der Bolschewiken der Ukraine), der größte Teil jedoch keiner Partei an. Natürlich bildeten die genannten Gruppen kein in sich gefestigtes, im politischen und sozialen Sinne einheitliches Ganzes. Wenn der rechte Flügel ersterer Gruppe aus Vertretern der „altukrainischen“ Volkspartei, wie sie bereits Ende des XIX. Jahrhunderts existierte, und aus Intellektuellen der Vorrevolutionszeit verschiedener Parteizugehörigkeit bestand, so gab es am linken Flügel der zweiten jugendliche Elemente, die ihre Heimat gerne frei, jedoch kommunistisch gesehen hätten. Zu den Kräften an der allgemeinen nationalen Front ist auch eine verhältnismäßig bedeutende Gruppe ukrainischer Patrioten zu zählen, die ihr Leben in den Dienst der Ukrainischen Autokephalen Orthodoxen Kirche gestellt hatten.

Die von den Bolschewisten eroberte Ukraine wurde mit Hilfe zahlreicher Besatzungsmansionen regiert. Trotz aller mit dem Besatzungsstatus verbundene Gefahren, dauerte der Widerstand Tausender kleiner Partisanengruppen an, die allgemeine wirtschaftliche Desorganisation griff weiter um sich, Fabriken und Transportmittel lagen brach, das Land hungerte, politische Exekutionen und Epidemien verlangten zahllose neue Opfer.

II. Der taktische Rückzug der Bolschewiken vor der ukrainischen Renaissance während der sowjetischen Besatzungszeit

Um das kommunistische Regime zu retten, suchte Lenin beim rein taktischen Mittel „einen Schritt rückwärts, zwei vorwärts“ sein Heil. Der X Kongreß der Russischen Kommunistischen Partei (1921) entschloß sich für die Einführung der „Neuen Wirtschaftspolitik“ (NEP). Am 22. November 1922 wurde das neue Agrargesetz verabschiedet. Durch dieses Gesetz wurde der gesamte Bodenbestand zum Staatseigentum erklärt, der Ackerbestand wurde den Bauern zwecks Bestellung überlassen, wobei sie über das Recht verfügten, den Boden nach eigenem Ermessen nutzbar zu machen. Pachtung und Inbetriebnahme von Industriewerken, hauptsächlich in der Leichtindustrie, wurden ermöglicht, eine Währungsreform wurde durchgeführt, ein Austausch von landwirtschaftlichen Erzeugnissen auf freiem Markt wurde gestattet. Die erwähnten Maßnahmen hatten unerhörten wirtschaftlichen Erfolg: die Wirtschaft blühte auf, der Wohlstand der Bauern wuchs, die Städte wurden mit Lebensmitteln und Rohprodukten versorgt. Konsumgenossenschaften, besonders auf landwirtschaftlichem Gebiete, erlebten einen ungeheuren Aufschwung und wurden zu einem gewichtigen wirtschaftlichen Faktor.

Gleichzeitig kamen die Kommunisten einigen Wünschen einzelner Unionsrepubliken entgegen: das Besatzungssystem wurde gemildert, die Russifizierung der eroberten Völker gestoppt, einige legitime Formen des Kampfes an der nationalen und kulturellen Front geduldet. Unter dem Druck des andauernden und anwachsenden elementaren bewaffneten Widerstandes wurde Moskau zu einer Reihe Konzessionen gezwungen. Vom XII. Kongreß der Russischen Kommunistischen Partei (17. 4. 1923) wurde bei gleichzeitiger Verurteilung nationaler Strömungen in den Unionsrepubliken erklärt, daß der großrussische Chauvinismus den größten Gefahrenherd (für die Revolution) bilde. Durch dieses Dekret wurde die ukrainische Kultur zur staatlichen Kultur der Ukrainischen Sowjetrepublik erklärt. Es wuchs die Zahl wissenschaftlicher, kultureller Institute und Lehranstalten. Der ehemalige Präsident des

Ukrainischen Parlaments (der Ukrainischen Zentralrada) Prof. M. Hruschewskij und eine Reihe anderer Politiker und Gelehrten kehrten aus der Emigration in die Heimat zurück. Es wurden zahlreiche geschichtswissenschaftliche Lehranstalten gegründet: in Charkow (Präsident: Akademieprofessor D. Bahalij), in Odessa (Akademieprofessor M. Slabzenko) Dnjepropetrowsk (D. Jawomitzkij) usw. Die Verlagstätigkeit der „Institute für Geschichtsforschung“ unter der Leitung Hruschewskijs wuchs ins Ungemessene und die Veröffentlichungen dieser Verlage wurden zu einer von der offiziellen kommunistischen Doktrin unabhängigen Tribüne. Die ukrainische Kultur übte auf die Volksmasse, den Film und die Presse stärksten Einfluss aus. Eine Renaissance der ukrainischen Oper fand statt, eine Menge Schauspiel- und Opernhäuser, die besonders die Industriezentren zu bedienen hatten, wurde eröffnet.

Allmählich erwuchs Charkow, das von der Besatzungsmacht zur Hauptstadt der USSR bestimmt wurde, fern von dem zersetzenden Einfluss ukrainischer Elemente in Kiew zu einem neuen Verwaltungszentrum, das sich später zu einem Mittelpunkt nationaler Kultur entwickelte. Allen Bemühungen der Besatzungsmacht zum Trotz, die ukrainischen Schriftsteller in der Proletkult-Organisation zu vereinen, wurden folgende Schriftsteller-Organisationen gegründet: der „Plug“, ein Bund ukrainischer revolutionärer Schriftsteller (1922), der „Hart“ — ein Verband proletarischer Schriftsteller (1923), und der „Molodnjak“, eine literarische Vereinigung der revolutionären Jugend (des Komsomol). Im Januar 1926 verließ eine Gruppe Schriftsteller mit M. Chwylewuj an der Spitze den Verband „Hart“ und gründete die WAPLITE — die Freie Akademie für proletarische Literatur. Zu deren Mitgliedern zählten neben Kommunisten, wie z. B. Mykola Chwylewuj, Mykola Kulisch, Michailo Jalowyj, proletarische Schriftsteller — Jurij Janowskij, Maik Johansen, Arkadij Ljubczenko u. a.

Unter den hervorragenden Meistern der Feder jener Zeit verdienen zwei — Mykola Chwylewuj als Parteimitglied und Mykola Zerow als Parteilooser — besondere Beachtung.

An den Diskussionen über die Entwicklungsmöglichkeiten der ukrainischen Literatur nahmen außer M. Chwylewuj und M. Zerow zahlreiche andere hervorragende Schriftsteller (M. Kulisch, M. Jalowyj, A. Ljubczenko u. a.), viele Theaterfachleute, Künstler, Wirtschaftler und Politiker teil. Die literarische Diskussion wuchs bald zu einer großen allgemeinen Diskussion über Kultur aus (1925—1931).

Die „Chwylewisten“ gleichwie viele nichtkommunistische Vorgänger Chwylewuj's waren bestrebt, die ukrainische Literatur nach Westen hin zu orientieren, sich nach westlichen Vorbildern der Weltliteratur zu richten, während die Kommunistische Partei alle Kraft anwandte, sie zu „Gefangenen des Zentrums der Weltrevolution“ — Moskau zu machen, jenes Moskau, das laut Ausspruch M. Chwylewuj's, zu einem „föderativen Zentrum der Spießbürgerlichkeit“ geworden war.

Die Frage, ob die ukrainische Kultur als Sprungbrett zur Weltrevolution oder zur Festigung der ukrainischen Souveränität zu betrachten sei, wurde dahingehend entschieden, daß die Ukraine mit Europa gegen Moskau zu gehen habe. Die zweite Parole Chwylewuj's bezog sich auf die asiatische Renaissance. Er war der Meinung, dass die Ukraine an der Spitze der rückständigen Völker Asiens dank der Revolution auf kulturellem Gebiet Europa überflügeln würde. Chwylewuj's Wunsch war, die Ukraine aus dem Zustande geistiger Abhängigkeit und geistigen Provinzialismus' zu erlösen und sie vor globale Aufgaben zu stellen. Die Stadt — meinte er, — sei das Organisationszentrum sämtlichen kulturellen und geistigen Lebens einer Nation. Die Stadt sei der Schlüssel zum Nationalstaat. Daher die dritte Parole Chwylewuj's: sein Aufruf zur Organisation einer eigenen ukrainischen Arbeiterklasse, eigener ukrainischer revolutionärer Intellektueller, zur Schaffung eigener Techniker und Ingenieurkader. Als vierte Parole der diskutierenden „Chwylewisten“ galt die „Romantik des Vitaismus“, der Kulturstil eines militanten Übergangszeitalters. Unter der „Romantik des Vitais-

mus“ wurde praktisch die Ablehnung des sog. „proletarischen Realismus“ und der Kampf gegen billige sowjetische Agitationsmethoden verstanden.

Mit dem Sowjetsystem dissonierend, herrschten derweil antisowjetische Stimmungen daheim, der Alltag mit seinem Besatzungsregime, der Rote Terror, der täglich Tausende von Opfern aus Verwandten- und Bekanntenkreisen forderte, irrten Hunderttausende von „Besprisornys“ — Kinder hingerichteter „Konterrevolutionäre“ umher. Dies alles bildete den Grund eines ständigen Widerspruchs zwischen dem, was von der Regierung gepredigt wurde, und dem, worüber man zuhause redete. Aus diesem Chaos wurden neue Widerstandsformen geboren: die Gerichtsprozesse des „Bundes zur Befreiung der Ukraine“ (SWU) und des „Bundes Ukrainischer Jugend“ (SUM).

Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche mit dem Metropoliten der Ukraine Wasilij Lypkiwskyj an der Spitze zählte zu den Hauptfaktoren der Entfaltung schöpferischer Kräfte des ukrainischen Volkes in seinem Kampfe gegen die Besatzungsmacht.

III. Die Rote Reaktion.

Gegen Ende der zwanziger Jahre waren Landwirtschaft, Industrie und Handel fast völlig wiederhergestellt. In diesem Zeitraum jedoch war über die gesamte UdSSR und die ganze Ukraine ein engmaschiges Netz der sog. Volksmiliz, der Spezialtruppen der GPU (des Staatssicherheitsdienstes), der Partei- und Komsomolorganisationen und heimlicher GPU-Agenten gespannt. Nach vollendetem Aufbau des machtvollen Zwangsapparates konnte nun Moskau zur Verwirklichung seiner Pläne schreiten. Die Zwangskollektivierung wurde vollzogen, die Handwerker wurden zwangsweise in „Artels“ (Zechen) gesteckt. Die Zentralisierung des Verwaltungsapparates nahm extreme Formen an. Den nationalen Unionsrepubliken gegenüber wurde reine Kolonialpolitik getrieben.

Ab 1933 begann der totale Terror gegen die ukrainische Kultur. Sein Ergebnis war die Ausrottung zahlreicher ukrainischer Politiker. Sogar führende Kommunisten (M. Skrypnyk, M. Chwylewyj und A. Ljubczenko) schieden freiwillig aus dem Leben.

З М І С Т

	стор.
Від автора	7

ЧАСТИНА ПЕРША

Воєнний комунізм

Воєнний комунізм і господарча політика большевиків	11
Загальна характеристика дійових національних сил	15
Від русифікації багнетом до толеранції	20

ЧАСТИНА ДРУГА

Тактичний відступ і український ренесанс

Нова економічна політика	27
Українізація	32
М. Грушевський та його історичні установи	38
Харківська доба українського відродження	45
Велика культурна дискусія	51
Надхненники і творці українського ренесансу	55
Українська молодь і велика культурна дискусія	63
Національне відродження і українська Православна Церква	67

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Червона реакція

Загальна характеристика періоду реакції	76
Доба «національних ухилів»	81
Деякі підсумки	90
«Перша фаза» побудови соціалізму	96
Боротьба за колективізацію села і голод 1933	103
Провідні комуністичні постаті доби	121
Резюме в англійській мові	133
Резюме в німецькій мові	137

C O N T E N T S

	Page
Preface	7

PART I

144

War Communism

War Communism and the Bolsheviki's economic policy	11
General description of active national forces	15
From Russification by means of the bayonette to toleration	15

PART II

Tactical withdrawal and the Ukrainian revival

The New Economic Policy	27
Ukrainization	32
M. Hrushevsky and his "historical institutions"	38
The Kharkov period of the Ukrainian revival	45
The great debate on culture	51
Inspirers and writers of the Ukrainian revival	55
Ukrainian youth and the great debate on culture	63
The national revival and the Ukrainian Orthodox Church	67

PART III

Red reaction

General description of the period of reaction	76
The period of "national deviations"	81
Some conclusions	90
The "first phase" of socialist construction	96
The struggle for collectivization and the famine of 1933	103
Prominent Communists of the period	121
Résumé in English	133
Résumé in German	137

INHALTSVERZEICHNIS

	Seite
Vom Verfasser	7

ERSTER TEIL

Der militante Kommunismus

Der militante Kommunismus und die Wirtschaftspolitik der Bolschewisten	11
Allgemeine Kennzeichnung aktiver nationaler Kräfte	15
Von der Russifizierung mit Hilfe von Bajonetten bis zur Tolerierung	20

ZWEITER TEIL

Der taktische Rückzug und die ukrainische Renaissance

Die neue Wirtschaftspolitik	27
Die Ukrainisierung	32
M. Hruschewskij und seine Geschichtsinstitute	38
Die Charkower Periode der ukrainischen Renaissance	45
Die grosse Kulturdiskussion	51
Die Inspiratoren und Schöpfer der ukrainischen Renaissance	55
Die ukrainische Jugend und die grosse Kulturdiskussion	63
Die nationale Wiedergeburt und die ukrainische Griechisch-Orthodoxe Kirche	67

DRITTER TEIL

Die Rote Reaktion

Allgemeine Charakteristik der Reaktions-Periode	76
Die Epoche „nationaler Abweichungen“	81
Einige Schlussfolgerungen	90
Die „erste Phase“ des sozialistischen Aufbaus	96
Der Kampf um die Kollektivierung der Landwirtschaft und die Hungersnot von 1933	103
Die Führer der kommunistischen Aktionen jener Zeit	121
Zusammenfassung in englischer Sprache	133
Zusammenfassung in deutscher Sprache	137